

**4(58)
2011**

Науково-популярний журнал

Воєнна історія

Заснований у 2002 році

Засновник – Всеукраїнська громадська організація

«Український інститут воєнної історії»

Виходить 6 разів на рік

**Цей номер журналу виходить за підтримки
Міжнародного благодійного фонду
«Україна-ЮНЕСКО»
(Президент фонду *Юрій Єхануров*)**

Головний редактор – Сергій ЛИТВИН,
доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Печенюк І.С., кандидат історичних наук, заступник головного редактора
Вознюк Ю.С., відповідальний секретар
Бадах Ю.Г., доктор історичних наук
Бережинський В.Г., кандидат історичних наук
Верстюк В.Ф., доктор історичних наук
Веденєєв Д.В., доктор історичних наук
Гутковський В.В., кандидат історичних наук
Карпов В.В., кандидат історичних наук
Лисенко О.Є., доктор історичних наук
Пилявець Р.І., кандидат історичних наук
Савченко Г.П., кандидат історичних наук
Савчук Ю.К., кандидат історичних наук
Сідак В.С., доктор історичних наук
Стороженко І.С., доктор історичних наук
Чухліб Т.В., доктор історичних наук

УДК 35(091) (05)

*Літературний редактор Наталія Троян
Макет і верстка Роман Івах*

Оригінал-макет виготовлено ЛА «ПІРАМІДА»

**Адреса редакції:
м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101.
Телефон головного редактора (067) 974-15-82**

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

Наш сайт: www.warhistory.ukrlife.org

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України, свідоцтво КВ № 5852.

Журнал є фаховим виданням у галузі історичних дисциплін
(Постанова Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. № 1/05/1)

Схвалено Вченою радою
Українського інституту воєнної історії
(протокол № 6 від 21.11.2011 р.)

За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора.

Рукописи не повертаються. Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів публікованих матеріалів.

На титулі обкладинки: портрет князя Ольгерда. Художник В. Купава (Мінськ)

Підп. до друку 30.11.2011 р. Формат 70×100/16.

Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 9,75. Обл.-вид. арк. 11,2.

Тираж 1000 прим. Зам. № 407.

ЛА «Піраміда», ДК № 356 від 12.03.2001.

79006, м. Львів, вул. Промислова, 45.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	4
----------------------	---

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

ПРО ВСЕУКРАЇНСЬКУ НАУКОВУ КОНФЕРЕНЦІЮ НА ТЕМУ «ЛОКАЛІЗАЦІЯ МІСЦЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1362 РОКУ: СИНЮХА ЧИ СНИВОДА».....	5
ЗВЕРНЕННЯ КОНФЕРЕНЦІЇ ДО НАУКОВОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ УКРАЇНИ.....	8

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ЛИТВИН С. ВІД ХИБНИХ ТРАКТУВАНЬ, СВІДОМИХ ПЕРЕКРУЧЕНЬ, БЕЗПІДСТАВНИХ ТВЕРДЖЕНЬ І ЗАМОВЧУВАНЬ ДО ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ: НЕОБХІДНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОЇ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ.....	11
ПАШКОВЕЦЬ М. ЗАГАЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ТЛО СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1362 РОКУ	19
ДОРОШ М. МАРШРУТ ПОХОДУ РУСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ВІЙСЬКА 1362 РОКУ – КЛЮЧ ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛІТОПИСНИХ КОРЧЕВА, СИНЬОЇ ВОДИ, БІЛОБЕРЕЖЖЯ, ТОРГОВИЦІ ТА ЗВЕНИГОРОДА	30
КОЗИР І. ДО ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ	44
ГАЛЬЧАК С. ВІТЧИЗНЯНА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ЩОДО МІСЦЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ.....	53
ЛІННІК М. БІТВА НА СІНІХ ВОДАХ У БЕЛАРУСКАЙ ГІСТОРЫЯГРАФІІ.....	57
МАРИНИЧ В. ДАВНІ МОГИЛЬНИКИ НА БЕРЕГАХ СНИВОДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ЛОКАЛІЗАЦІЇ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1362 РОКУ	63
СТЕПАНЮК В. ФОЛЬКЛОР ТА ТОПОНІМІКА ХМІЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЧЧИНИ ЯК АРГУМЕНТ НАУКОВОГО ДИСПУТУ З ПРИВОДУ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ БИТВИ НА СИНІЙ ВОДІ 1362 РОКУ	68
ЧОРНИЙ О. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЛІТОПИСНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ОРІЄНТИРІВ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1362 РОКУ	72
СОКОЛЮК С. ЗНАЧЕННЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ В КОНТЕКСТІ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	80
ЛИСЕНКО О., ГРИЦЮК В. ОБОРОНА КИЄВА: ДО 70-РІЧЧЯ ПОДІЙ	88

ПОСТАТІ

КАЛІБЕРДА Ю. ІВАН ПОЛТАВЕЦЬ-ОСТРЯНИЦЯ – НАКАЗНИЙ ОТАМАН УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА	98
--	----

ЗАПРОШУЄМО ДО ДИСКУСІЇ

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ПРЕЗИДЕНТУ МІЖНАРОДНОГО БЛАГОДІЙНОГО ФОНДУ «УКРАЇНА–ЮНЕСКО» ЮРІЮ ЄХАНУРОВУ	106
--	-----

ДО ВІДОМА АВТОРІВ.....	119
------------------------	-----

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний читачу!

Вивчаючи раніше замовчувані окупантськими режимами історичні події, досягаючи знання про свою минувшину, усвідомлюючи свої попередні помилки, трагедії а також звияжні здобутки, ми – українська нація – зможемо врешті-решт позбутися комплексу меншовартості.

Серед таких подій, маловідомих широкому загалу, особливе місце посідає Синьоводська битва 1362 року, у якій вперше об'єднане литовсько-руське військо князя Ольгерда розгромило військо трьох ординських ханів.

Ця подія відбулася на вісімнадцять років раніше Куликовської битви, навколо якої, до речі, більше надуманих, ніж достовірних відомостей. Відомо, що дослідження Куликового поля, проведені у XIX–XX ст., не знайшли там жодного речового доказу великої битви. Відтак, не позбавленою підстав є думка, що Куликовська битва є легендою, а перебіг її скопійовано із Синьоводської, яка на довгі віки залишалася у її тіні.

До сьогодні залишається явно недооціненим величезне історичне значення Синьоводської битви, яка значно ослабила силу Золотої Орди і, незважаючи на подальші потуги правителів цієї могутньої середньовічної імперії, призвела у підсумку до її остаточного територіально-політичного розпаду в 20-х роках XV століття. З-під влади татар звільнилися великі території руських земель, була започаткована цивілізаційна переорієнтація на захід, інтеграцію руських земель з європейськими державами і народами на засадах і формах, відмінних від абсолютистської монархії Московії.

Також до цього часу не локалізовано місце цієї грандіозної вікопомної битви. Одні відносять її на береги річки Синюхи, що на Кіровоградщині, інші – річки Сниводи на Вінниччині.

З метою локалізації місця битви на Синій Воді, напередодні її 650-річчя, що виповнюється у вересні 2012 року, ентузіастами відродження правдивої української історії 2 листопада ц.р. була проведена Всеукраїнська наукова конференція. На жаль, державні чинники та академічні історичні установи проігнорували обговорення цієї актуальної і важливої теми.

Матеріали наукової конференції ми пропонуємо читачам у цьому номері журналу. У них містяться різні, часом полярні позиції, але переважає концепція Сниводи, яка ґрунтується на літописних та історіографічних джерелах і має найбільше переконливих аргументів.

Запрошуємо всіх до подальшої дискусії. Готові без обмежень надавати сторінки журналу для правдивих матеріалів щодо доленосної для українського народу звияжної Синьоводської битви.

Дискусія «Синюха чи Снивода» триває.

**Головний редактор
Сергій ЛИТВИН.**

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

ПРО ВСЕУКРАЇНСЬКУ НАУКОВУ КОНФЕРЕНЦІЮ НА ТЕМУ: «ЛОКАЛІЗАЦІЯ МІСЦЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1362 РОКУ: СИНЮХА ЧИ СНИВОДА»

2 листопада 2011 року у Києві в Національному університеті оборони України (Повітрофлотський пр-кт, 28) відбулася Всеукраїнська наукова конференція на тему: «Локалізація місця Синьоводської битви 1362 року: Синюха чи Снивода».

Конференція організована Національним університетом оборони України та Товариством воєнних істориків при Міжнародному благодійному фонді «Україна – ЮНЕСКО». До участі у конференції були запрошені: Міністерство оборони України, Інститут історії України НАН України, Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, Всеукраїнська громадська організація «Український інститут воєнної історії», Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Кіровоградська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України, інші наукові та громадські організації, окремі науковці та дослідники, представники засобів масової інформації.

Наукова конференція ставила за мету наукову локалізацію місця битви 1362 року литовсько-руського війська на чолі з князем

Ольгердом із татарськими ордами ханів Котлубуга, Качибєя і Дмитра-Солтана на річці Синя Вода, а також висвітлення окремих питань перебігу подій битви через представлення сучасних найновіших досліджень і поглядів на проблему.

Відкрив конференцію та виголосив вступне слово Президент Міжнародного благодійного фонду «Україна-ЮНЕСКО», кандидат економічних наук, професор Київського на-

*Президент фонду Україна-ЮНЕСКО
Юрій Єхануров*

У залі засідань

ціонального університету імені Тараса Шевченка Юрій Єхануров.

З доповідями виступили: доктор географічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України Петро Масляк – «Сучасні методики визначення територіальної локалізації історичних подій»;

– доктор історичних наук, професор, головний редактор журналу «Воєнна історія» Сергій Литвин – «Від хибних трактувань, свідомих перекручень, безпідставних

тверджень і замовчувань до історичної правди: необхідність та перспективи наукової локалізації місця Синьоводської битви»;

– доцент Інституту післядипломної освіти Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, красналиця Микола Пашковець – «Загально-історичне тло Синьоводської битви 1362 року»;

– проректор Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка, керівник регіонального центру до-

Виступає професор Сергій Литвин

слідження історії Центральної України Інституту історії України НАН України Ірина Козир – «Результати досліджень фахівців Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка щодо локалізації місця битви 1362 року»;

– директор Воронівської загальноосвітньої школи Хмільницького району Вінницької області, член Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, історик, краєзнавець Микола Дорош – «Маршрут походу русько-литовського війська 1362 року – ключ до локалізації літописних Корчева, Синьої Воли, Білобережжя, Торговиці та Звенигорода»;

– керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені І. Огієнка, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник культури України Сергій Гальчак – «Вітчизняна та зарубіжна історіографія щодо місця Синьоводської битви»;

*Тематичний стенд
про Синьоводську битву*

– секретар Громадського комітету «Велика Литва – історична пам'ять Білорусії» (Мінськ), краєзнавець Микола Ліннік – «Битва на Синіх Водах у білоруській історіографії»;

– голова історико-географічного центру імені князя Ольгерда (Мінськ), історик, краєзнавець Володимир Тимошенко – «Десять питань битви на Улановому полі»;

– член Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, історик, педагог (с. Великий Острожок Хмільницького району Вінницької облас-

Спілкування у перерві

ті) – «Давні могильники на берегах Синюди як джерело локалізації Синьоводської битви 1362 року»;

– член Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, журналіст, педагог Віра Степанюк – «Усна народна творчість та топоніміка Присноводдя як ключ до локалізації битви на Синій Воді 1362 року».

В обговоренні доповідей виступили: відомий письменник, історик Володимир Білинський, білоруський письменник Світко, історики Роман Мотузко, Сергій Соколик, Олександр Чорний та інші.

За результатами роботи конференція до-ручила доопрацювати та оприлюднити звернення до наукової громадськості України.

Інформацію підготував Сергій Литвин

ЗВЕРНЕННЯ
учасників Всеукраїнської наукової конференції на тему
«Територіальна локалізація Синьоводської битви 1362 року:
Синюха чи Синюда»
до наукової громадськості України

2 листопада 2011 року.

м. Київ

Всеукраїнська наукова конференція на тему «Територіальна локалізація Синьоводської битви 1362 року: Синюха чи Синюда», організована Національним університетом оборони України та Товариством воєнних істориків при Міжнародному благодійному фонді «Україна – ЮНЕСКО», за участю Всеукраїнської громадської організації «Український інститут воєнної історії», Кіровоградської філії Центру досліджень історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка, Вінницької філії Центру досліджень історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, інших наукових та громадських організацій та окремих науковців і дослідників

дійшла наступних висновків:

Синьоводська битва 1362 року литовсько-руського війська на чолі з князем Ольгердом із татарськими ордами ханів Котлубуга, Качибєя і Дмитра-Солтана на річці Синя Вода є історичною подією українського, литовського і білоруського народів, яка має стояти у ряді славних героїчних подвигів і вселяти почуття гордості та великої поваги до наших далеких предків. Саме вона (18 років раніше Куликовської битви) підірвала могутність Золотої Орди, поклала початок визволенню слов'янських народів від татарського поневолення та їх об'єднанню в рамках Великого князівства Литовського і Руського, запо-

чаткувала інтеграцію руських земель з європейськими державами і народами на засадах і формах, відмінних від абсолютистської монархії Московії.

Проте, вона була навмисне замовчувана офіційною історіографією всіх попередніх часів, з намаганням взагалі викреслити її з історичного процесу.

Зроблений на сьогоднішній день аналіз літописних джерел не дозволяє однозначно стверджувати про чітку локалізацію місця битви.

Основна дискусія ведеться навколо двох точок зору: віднесення місця локалізації битви до річки Синюха в район селища Торговиці (нині Кіровоградська область) або на пограниччя Волині, Київщини і Поділля на річці Сниво́да, у районі сіл Уланів, Воронівці, Рибчинці, Зозулинці та ін.

Для наукового підтвердження цих передбачень щодо локалізації місця битви необхідно провести подальші комплексні наукові дослідження. Правдива територіальна локалізація битви на Синій Воді відкриє можливість наукового переосмислення тогочасних історичних процесів, подальших наукових досліджень спільної боротьби українського, литовського і білоруського народів проти золотоординського поневолення та детальнішого дослідження Синьоводської баталії, прив'язки майбутніх археологічних пошуків до конкретної території тощо.

Конференція пропонує:

Враховуючи важливе історичне та міжнародне значення Синьоводської битви та з огляду її на 650-річчя, що виповнюється у вересні 2012 року, всім зацікавленим науковим установам і організаціям, навчальним й освітнім закладам, науково-історичним інституціям і товариствам долучитися до вивчення, правдивого висвітлення та популяризації цієї історичної події.

Від імені конференції звернутися до Президента України з пропозицією щодо відзначення у вересні 2012 року на міждержавному рівні (за участю делегацій Литви і Білорусії) 650-річчя Синьоводської битви, для чого видати відповідне розпорядження, у якому **передбачити:**

- проведення у вересні 2012 року урочистих заходів, присвячених 650-й річниці Синьоводської битви;
- проведення весною 2012 року міжнародної наукової конференції, присвяченої 650-річчю Синьоводської битви із залученням науковців Литви, Білорусії, Польщі, Росії тощо;
- проведення воєнно-історичної гри-реконструкції Синьоводської битви;
- продовження науковими установами, організаціями та товариствами цільових комплексних наукових досліджень Синьоводської битви, включно із здійсненням наукових проєктів у закордонних наукових установах;
- внесення до наукових програм археологічних наукових установ та організацій археологічних досліджень на вірогідних місцях битви;
- створення меморіального комплексу, історичного музею та пам'ятних знаків на місці Синьоводської битви;
- упорядкування і збереження курганів і могильників, пов'язаних з битвою, включно із заборонаю розорювання та ведення сільськогосподарських робіт на місцях курганів та могильників у вірогідному районі битви;
- виготовлення пам'ятної медалі, пам'ятної монети, емблем, значків та іншої сувенірної атрибутики на честь 650-річчя Синьоводської битви;

- випуск серії пам'ятних поштових марок та поштових конвертів, присвячених битві 1362 року;
- видання книг, журналів, буклетів до ювілею битви;
- створення міжнародних туристичних маршрутів та розбудову туристичної інфраструктури на місцях Синьоводської битви.

Конференція рекомендує оприлюднити доповіді, наукові висновки та це звернення у спеціальному випуску науково-популярного журналу «Воєнна історія» та на інтернет-ресурсах учасників конференції.

Конференція звертається до наукової громадськості України із закликом зосередити свої зусилля на відродженні української воєнної історії, її глибокому дослідженні, висвітленні та широкій популяризації в українському суспільстві.

*За дорученням наукової конференції звернення
ухвалено на засіданні Товариства воєнних істориків
при фонді «Україна-ЮНЕСКО»
29 листопада 2012 року.*

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ВІД ХИБНИХ ТРАКТУВАНЬ, СВІДОМИХ ПЕРЕКРУЧЕНЬ, БЕЗПІДСТАВНИХ ТВЕРДЖЕНЬ І ЗАМОВЧУВАНЬ ДО ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ: НЕОБХІДНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОЇ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ

(доповідь на науковій конференції 2 листопада 2011 р.)

Сергій ЛИТВИН,
*доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу «Воєнна історія»*

Шановні колеги!

Я, як і кожний із Вас, задаю собі резонне запитання – Як так сталося, що Синьоводська битва – подія, яка відбулася на нашій землі і мала би бути наріжним каменем нашої історії та національної пам'яті, яка повинна стояти в ряду славних героїчних

подвигів нашого народу та вселяти у нас почуття великої гордості, великої поваги до наших далеких предків, що поклали початок визволенню від поневолення татарською Золотою Ордою (за 18 років до Куликовської битви), виявилася забутою, замовчуваною, забороненою?

Відповідь на це запитання є. Вона, як кажуть, лежить на поверхні.

Великоросійська історіографія мала за мету принизити об'єднавчу роль Литви, яку приписувала собі, та звеличення малозначущої та міфічної Куликовської битви, применшуючи Синьоводську битву.

Польська історіографія підвищувала роль Варшави у європейській історії, принижуючи роль Великого князівства Литовського.

Українська історіографія кінця XIX – початку XX ст., висвітлюючи литовський період відкидала перекручення та вигадки і прив'язувала реальні події литовсько-руського походу проти татар 1362 року до межі Київщини, Волині і Поділля, тобто Сніводи. Так, зокрема, М. Грушевський писав: «Мені здавалось би правдоподібним що битва з татарами сталася на Сніводі» [4]. Також прив'язку битви до Сніводи робив Євтим Сищинський [10], проте ці твердження науковців не бралися до уваги тодішньою офіційною наукою.

Радянська історична наука (а це і литовська, і білоруська, рівною мірою як і українська) взагалі замовчала цю подію, боячись кинути бодай тінь на применшення ролі Куликовської битви. Жодним словом Синьоводська битва не згадана навіть у енциклопедичних виданнях.

Не просунулась в напрямку встановлення істини щодо Синьої Води і новітня українська історіографія. Йдучи у форватері ідеологічної заангажованості великодержавної історіографії, українська офіційна академічна наука у висвітленні битви на Синій Воді лише додала заплутаних сторінок, зокрема, і надалі безпідставно і бездоказово прив'язуючи цю подію до річки Синюхи.

Інститутом історії України НАН України були проведені дві наукові конференції 1997 і 1998 рр., але нових результатів досягти не вдалося. Не змогли прояснити цю проблему і на Міжнародній науково-практичній конференції 2009 року. Думаю, що дослідники не дуже утрудняли себе пошуками істини.

Винятком є дослідники та краєзнавці з Вінниччини, які подають альтернативний,

більш аргументований і переконливий варіант локалізації місця битви.

Отже, наука до сьогодні не локалізувала місця цього грандіозного поєдинку, а відтак не може бути правдивого висвітлення битви, не може бути дійсно наукових висновків щодо даної історичної події (мети битви, її перебігу, значення), а також витікаючих із неї узагальнень для тогочасної доби загалом.

Я не погоджуюся з думкою, що немає суттєвої різниці, де відбулася битва. Ми не можемо змінити історію, але ми мусимо відкривати і говорити людям правду, встановити істину щодо справжнього місця битви.

Дійсно, для науковців та можновладців інших держав не мало значення правдиве визначення місця битви, радше про неї і зовсім не згадували, але ж ми, нарешті, у своїй державі маємо зробити все, щоб хоч через 650 років постала справжня, реальна картина Синьоводської битви, щоб правда про неї стала надбанням нащадків.

Я переконаний, що ми мусимо і ми зможемо поставити крапку над хибними трактуваннями вікопомної Синьоводської битви, доказово, незаангажовано і об'єктивно, науково обґрунтовано встановити історичну істину. Нащадки не пробачать нам подальших помилок, що сприятиме фальсифікації історичних подій.

Для цього необхідно првести величезну роботу, у тому числі здійснення дороговартісних археологічних пошуків і досліджень. Але я б не перебільшував значення археологічних розкопок. Так, безумовно, це важливий спосіб наукового дослідження, вони мають бути здійснені, і вони будуть здійснені.

Але не менш важливим для локалізації місця Синьоводської битви я вважаю всебічний, критичний, прискіпливий, справді науковий аналіз всього наявного комплексу першоджерел про битву, усієї історіографічної спадщини.

Саме прискіпливо аналізуючи спадщину наших попередників, ми можемо зрозуміти, як же відбулася ця історична фальсифікація, зокрема, щодо місця битви.

Велике князівство Литовське у XIII – XV ст.

Свою лепту внесли ще літописні джерела. Зі сивої давнини вони писалися і переписувалися на замовлення і з волі королів, князів, царів.

Не є виключенням також літописні джерела, що стосуються нашої теми. Досить назвати найважливіші з них – це Літопис Великих князів Литовських, написаний невідомим автором в кінці 20-х років XV ст. у Смоленську, який став основною частиною Білорусько-Литовського літопису 1446 р. У XVI столітті це джерело увійшло до «Хроніки Великого князівства Литовського і Жмудського» та «Хроніки Биховця», а через них у «Хроніку польську, литовську, жмудську і всієї Русі» польського дослідника Мацея Стрийковського [2], опубліковану 1582 року, через 220 років після битви на Синіх Водах. У ній він посилається на Ніконовський (Патріарший) літопис, писаний у Москві в 1539–1542 роках.

Я не ставлю за мету робити детальніший аналіз літописних та історіографічних джерел, що, сподіваюсь зроблять наступні доповідчі. Я ж лише коротко торкнуся «Хроніки...» Мацея Стрийковського, бо саме вона внесла найбільшу плутанину щодо місця Синьоводської битви, заклала міну сповільненої дії на тривалий час. Ця праця є неправдивою історично-літературною компіляцією. У ній події висвітлювалися у загальному плані, без заглиблення у їхню конкретну сутність, використовуючи неперевірені джерела, вдаючись до міфотворчості, фальсифікацій, перекручень, підгонки під бажану схему. У «Хроніці...» багато хибних думок. Мацей Стрийковський ввів від себе нові поняття, як-то вказавши: «минувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища Сині Води» тощо [2, 6–7]. У часи Стрийковського ні граду, ні річки Синя Вода вже не існувало. Синя Вода трансформувалася на польський кшталт в «Sinovoda» а згодом Снивода. М. Стрийковський самовільно і бездоказово переніс битву на береги Синюхи, внісши нові поняття, чим вказав на експансію Литви аж до середньої течії Дніпра. На ці хиби

праці М. Стрийковського вказували Н. Молчановський ще 1883 року в «Очерке извествий о Подольской земле до 1434 г.» [7], С. Кучинський в 30-х роках XX ст. [1], з недовірою до неї ставився М. Грушевський та В. Антонович [3; 4].

Прикро, що представник сучасної історичної науки Фелікс Шабульдо у своїх працях [11–14], прихилившись перед авторитетом Мацея Стрийковського, йдучи у форваторі великоросійських та польських науковців, без додаткових досліджень залишився на їх позиціях щодо локалізації Синьоводської битви.

У передмові до книги Ф. Шабульдо зазначає: «Нам, звичайно, були відомі дослідження, у яких місцем битви визначалися не береги Синюхи, а інші місця. Можна було б заперечувати висновки вчених, авторів краєзнавчих розвідок, інтерпретувати відомі свідчення, але ми обрали інший шлях – підтверджувати синьоводську (Синюхи) гіпотезу, розширюючи коло джерел» [11,3].

Більше того, Ф. Шабульдо від себе вводить нові, не підкріплені документами поняття, зокрема, про Синю Воду як прирічкову місцевість (посилаючись на оповідь «Про Поділля», безпідставно вважаючи, що вислів «побил татар на Синей Воде» трактується як прирічкова місцевість), про Ябугород, ототожнюючи його з градом Синя Вода і з Торговицею, про два походи Ольгерда – задніпровський і синьоводсько-білобережний та про т.зв. «литовську задонщину» тощо.

Версія про два походи литовсько-руського війська є вигадкою Ф. Шабульдо. Він пише: «Цей наступ склав головний зміст усієї антиординської воєнної кампанії 1362 р. і був реалізований у двох походах литовсько-руських військ: першому, спрямованому на південь Дніпровсько-Донського межиріччя аж до гирла Дону і Азова (рухаючись тільки за таким маршрутом й можна було прогнати ординців «аж до Волги», Азова і в Крим, про що виразно свідчить «Хроніка» Мацея Стрийковського і обережно натякає

Рогозький Літописець) і другому, що досяг гирла Дніпра і Південного Бугу і під час якого відбулася Синьоводська битва» [11, 14]. Насправді ж у «Хроніці...» Стрийковського нічого немає про похід Литви у Дніпровсько-Донське межиріччя. Ніякої посилки про здійснення задніпровського походу також нема у названому Рогозькому літописі.

Просто автор формує свою думку в цьому напрямку, аби довести своє. Надто науковий прийом!

Ф. Шабульдо далі пише, що «військо Ольгерда попрямувало на Поділля, до Синіх Вод, обравши для цього найкоротший маршрут – відгалуження Муравського шляху, що вели до колишніх зручних переправ через Дніпро біля Черкас і Канева» [11, 15]. Проте насправді ніякого відгалуження Муравського шляху в середині 14 ст. не було. А від гирла Сули і до Переяслава ніяких зручних бродів не існувало, і переправа з військом була неможливою. Якщо припустити, що якимось чином і переправилися через Дніпро, то рухатися від Канева і Черкас до Торговиці як Синьої Води військо не могло ще й через густі вікові непрохідні ліси, що простягалися від Черкас до Звенигородки. Про відсутність таких шляхів і переправ стверджує і Дмитро Яворницький [14, 66–67].

У праці Ф. Шабульдо є низка свідомих перекручень. Наприклад, він пише, що «польський історик Ст. Кучинський ще в 30-х роках ХХ ст. зробив висновок, що битва відбулася в околицях міста Синя Вода, яке знаходилося колись на р. Синюха, лівій притоці Південного Бугу, однак не зробив спроби точніше локалізувати його» [11, 16]. Насправді ж Ст. Кучинський не писав, що Синя Вода знаходилася на Синюсі.

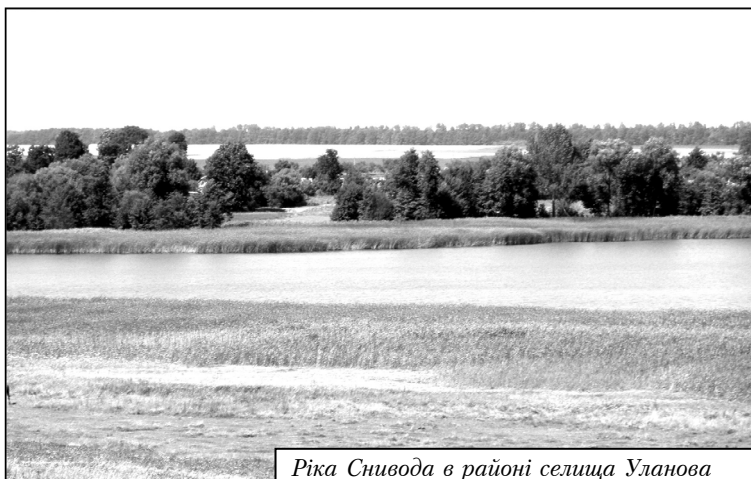
Ф. Шабульдо робить хибну прив'язку до топонімів нинішніх назв, тоді як

слід прив'язуватися до тогочасної мапи. Так, зокрема, літописний Звенигород (на р. Стугна під Києвом) він ототожнює із Звенигородкою Черкаської області, Білобережжя (побережжя Случі з центром – нинішній Старий Остропіль) із Правобережжям Дніпра, Корчева (Корця) з Корачевом на Сосні, правій притоці Дону.

Здійснити прив'язку Синьоводської битви до річки Синюхи і Торговиці Ф. Шабульдо намагається через координатні ознаки запису «Книги Великому Кресленню». У цьому джерелі зазначено: «Вверх по реке по Бокгу (Юж. Бугу) 50 верст пала в Бокг речка Синяя вода, а на речке на Синей воде, 70 верст от Бога град Синяя вода» [7, 173]. Проте, М. Дорош переконливо доводить, що це йдеться про Снивиду і, що ніякої дотичності написане в «Книзі Великому Кресленню» до Синюхи і Торговиці немає [6, 51]. Ототожнюючи Торговицю (Кіровоградську) з Синьою Водою, Ф. Шабульдо зробив спробу увічнити грубу історичну помилку, чим майже на два десятиліття ввів в оману наукову громадськість.

Отже, підсумовуючи, можна погодитися з нашим колегою М. Дорошем, який у своїй книзі зазначає, що висновки Ф. Шабульдо односторонні, вузькі і хибні [(6, 33)].

Узагальнити вище викладене з проблеми, Синюха чи Снивода, можна відповідаючи

Ріка Снивода в районі селища Уланова

Князя дружина

на два питання, а саме: «Чому не могла бути Синьоводська битва на Синюсі?» та «Чому варто вважати, що битва відбулася на Снівді?»

Отже, чому не могла бути Синьоводська битва на Синюсі?

По-перше, тому що не могло бути ніякого першого задніпровського походу. Белзька, Київська і Переяславська землі були під татарами. Чи могли вони пропустити величезне військо походом від Дону до Волги без жодної помітної битви? І для чого було потім досвідченому (66-річному) воякові Ольгердові переправлятися через Дніпро і знову вести військо надто небезпечним шляхом аж до незнайомої Синюхи? Чого йому було там шукати, якщо війна велася за Поділля?

По-друге – ніколи Синюха не мала назви Синя Вода і ніколи Торговиця не мала назви Синя Вода, а мав бути град Синя Вода, а не урочище Синя Вода. Тому Стрийков-

ський і не назвав Торговицю Синьою Водою, адже вона і тоді була Торговицею. Первісна назва ріки Синя Вода перенесена (навмисне чи невільно) на р. Синюху складачами карт пізнішої пори, які писалися з позицій Великопольщі чи Великоросії в угоду правлячим колам та калькувалися під необхідну ідеологему, а пізніше копіювалися з видання у видання. А твердження Стрийковського: «вони звільнили від татар Торговицю, залишки мурів якої і сьогодні стоять в гирлі ріки Богу», внесло ще більшу плутанину. М. Дорош доводить, що літописна згадка «Хроніки...» Стрийковського 1582 року про Торговицю, що її після Синьоводської битви звільнили від татар, насправді стосується іншої Торговиці – Венниці, «а залишки мурів», які були ще за часів Стрийковського – це залишки спаленої 1580 року старої Венниці.

Кіровоградська Торговиця не вписується також у канву битви. Битва не могла відбуватися там і з суто географічних і топографічних умов. Ні та, ні інша не піддається прив'язці до місцевості. Якщо на лівому (бо за Стрийковським і Шабульдо – прийшли «минувши Канів і Черкаси», а розбиті – «тікали в поле») то полів нема, а є річка Синюха. Якщо ж на правому – то чому «до війни готові татари» дали змогу литовсько-руському війську безперешкодно переправитися через Синюху?

Не віднайдено на Синюсі і могил, які би свідчили про велику битву за участі сотні тисяч воїнів.

Отже, ніякої локалізації р. Синюхи до місця Синьоводської битви робити не можна. Археологічні дослідження та знахідки в Торговиці на Синюсі свідчать про наявність там ординського поселення, але не надають жодних аргументів і доказів, що пов'язували б її з Синьоводською битвою.

І друге питання: чому слід вважати, що битва відбулася на Снівді?

Тому що вся тогочасна військова кампанія велася за Поділля, яким татари володіли від 1250 р., тобто більше 100 років.

Густинський літопис говорить про мету походу: «от Подоля изгна власть татарскую» [6, 350].

Влітку 1362 року Ольгерд захопив південну частину Чернігово-Сіверщини та більшу частину Переяславщини. Склалися сприятливі умови для завоювання Поділля. Але він не міг зразу наступати з Лівобережжя, бо не мав підтримки Києва. Князь Федір був цілком на боці татар.

Така складна військова кампанія вимагала серйозної підготовки. Ольгерду найвигідніше було наступати на татарські володіння (тобто на північ Поділля) з південно-західних волинських земель. Волинь була непідвладною татарам, пролитовською і безпечною, там були наявні бази спорядження, аmunіції, продовольства для війська. Поруч був надійний союзник – брат Ольгерда Любарт.

Ключем до локалізації місця битви на користь Сниводи є розташування літописних Корчева і Білобережжя, що переконливо доводиться аналізом літописних та історіографічних джерел.

Саме тут проходив кордон між Поділлям, Волинню і Київщиною, про що стверджують М. Грушевський, Н. Полонська-Василенко, В. Антонович, М. Дашкевич. Тут проходив традиційний Чорний шлях на Волинь і Литву, яким татари могли просуватися назустріч литовсько-руському війську, іншого битого шляху просто не існувало.

Поглиблений аналіз літописних джерел, вивчення наявної на сьогоднішній день історіографічної спадщини та краєзнавчих розвідок, картографічне й польове топографічне обстеження району, дослідження культурних пам'яток, природних об'єктів, фольклору, топоніміки, гідронімів тощо дозволяють стверджувати, що Синьоводська битва відбулася на пограниччі Волині, Київщини і

Вибираючи місце битви

Поділля на річці Снивода (Синя Вода в районі сіл Уланів (град Синя Вода), Воронівці, Рибчинці, Зозулинці).

Надзвичайно вигідні природні умови і географічне розташування для війська Ольгерда, який задіяв перешкоду ріки Синя Вода і її приток Витекли і Батіжка. Саме цей жолоб протяжністю до десяти кілометрів дозволив вдало розташувати війська півмісяцем, що було запорукою успіху битви.

На користь Сниводи також свідчить велика кількість могильників на обширній території битви та по шляхах відступу татар.

Саме Снивода зберегла Сивньоводську битву в пам'яті народній, оспівана в народному фольклорі, оповита легендами, присутня в топоніміці, про що також сьогодні йтиметься у доповідях учасників конференції.

Сьогодні ми можемо говорити більше про джерельну та історіографічну локалізацію місця битви. Але і цього вже досить, щоб з певністю говорити про локалізацію на користь Синьої Води (Сниводи) і населених пунктів Уланів, Воронівці, Рибчинці, Зозулинці та ін.

Проте, ми не відкидаємо необхідності у перспективі подальшої дослідницької роботи, а саме: продовжити глибоке вивчення зарубіжних джерел, провести аналіз існуючих археологічних знахідок, здійснити ар-

хеологічні розкопки, провести обстеження географічного простору, здійснити картографічне та польове топографічне обстеження вірогідного району битви, включно із застосуванням аерозйомки, вивчити умови та характер просування армій супротивників, змодельовати перебіг битви тощо.

У нас є ще час, щоб на весну 2012 року вийти на міжнародну конференцію з нови-

ми напрацюваннями, знахідками і більш повною і яскравішою картиною Синьоводської битви.

Щиро, від душі бажаю нам успіхів у встановленні істини. Хай щастить нам на цьому шляху, який обіцяє бути нелегким і тернистим.

ДЖЕРЕЛА

1. Kuszynski S. Sine Wody // Studia z dziejow Europy Wschodniej X-XVII w/ - Warszawa? 1965.
2. Strijkowski Macej. Kronika Polska, Litewska, Zmodzka I wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 2. Переклад Ф. Шабульдо за книгою «Центральна НАН України, Інститут історії України. Науковий редактор Ф. М. Шабульдо, упорядник О.Д.Брайченко. – К., 2003.
3. Антонович А. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. – К., 1885.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994.
5. Густинская летопись // Полн. Собр. русских летописей. – Т. 2. – СПб, 1843.
6. Дорош М. Битва на Синій Воды 1362 року: правда і домисли. – Вінниця: Вид-во «О. Власюк», 2009.
7. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. // Университетские известия. – К., 1883. – № 2. – С. 185–193; – № 10. – С. 169–184.
8. Полянська-Василенко Н. Історія України. – К., 1995.
9. Рогожский летописец // Полн. Собр. русских летописей. – Т. 15. – СПб, 1965.
10. Сицинський Є. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927.
11. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. НАН України, Інститут історії України. Науковий редактор Ф. М. Шабульдо, упорядник О. Д. Брайченко. – К., 2003.
12. Шабульдо Ф. Битва біля Синіх Вод 1362 р: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал, 1996. – № 2.
13. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной России в составе Великого Княжества Литовского. – К., 1987.
14. Шабульдо Ф. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998.
15. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К., 1990.

ЗАГАЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ТЛО СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1362 РОКУ

Микола ПАШКОВЕЦЬ

*доцент Інституту післядипломної освіти
Київського Національного університету
імені Тараса Шевченка*

У 2012 році Україна, разом з усім цивілізованим світом, у рамках заходів ЮНЕСКО, відзначить ювілей надзвичайно знаменної події для нашого народу, але, на жаль, до сих пір не досить знаної в Україні. Мова йде про 650-у річницю перемоги литовсько-руського війська у битві на Синіх Водах у 1362 році, яка суттєво і остаточно підірвала могутність Золотої Орди. У культурно-історичному світлі ця битва мала епохальне значення для всієї Східної Європи. По межі новоутвореної Литовсько-Руської держави постав так званий «Великий кордон» між Сходом і Заходом, який власне відіграв роль буферної зони в протистоянні двох цивілізацій.

У результаті було утворено державне об'єднання, яке на той час отримало назву Велике Князівство Литовське, Руське і Жемайтське. Литовці не пригнічували самобутності та самосвідомості українського та білоруського народів, що й зумовлювало на той час міцність цього об'єднання. «Ми старини не рушаємо, а новини не уводимо» – було їх правилом. «Вони приймали православну віру, місцеву культуру, мову, одним словом – ставали українськими або білоруськими князями» – зазначає Михайло Грушевський

Крім того, у першій половині XIV століття, внаслідок гострих внутрішніх суперечностей, пов'язаних з постійними боярськими

інтригами, напруженою, безперервною боротьбою за владу, Галицько-Волинська держава, єдиний на той час відносно незалежний спадкоємець земель Київської Русі, починає поступово занепадати. Цією обставиною негайно скористалися сусідні держави. Через їх експансію перше українське королівство (Данило Галицький був коронований у 1253 році) припинило своє існування.

Натомість інтенсивне державотворення в той час розпочалося серед литовського етносу. Головною причиною прискорення процесів державотворення у литовців була їхня напружена боротьба проти німецьких лицарів Тевтонського ордену, що виник на прибалтійських землях і намагався підкорити своїй владі місцеві племена. У ході цієї війни серед литовських князів провідну роль відіграв князь Міндовг (період правління 1230–1263 роки). Саме йому близько 1240 року вдалося завершити утворення нової держави – Великого князівства Литовського. Велике Литовське князівство розпочало своє проникнення на Русь.

За часів князя Міндовга Чорну Русь і деякі білоруські території було приєднано до Великого князівства Литовського, що і

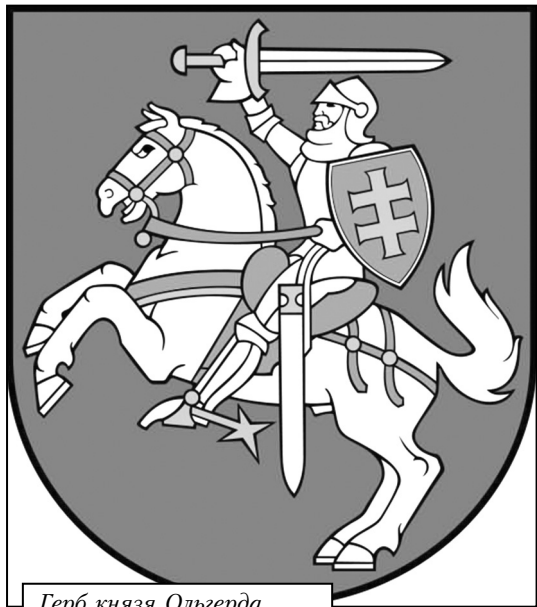
дало підставу називати нове державне утворення Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським.

Великий князь Литовський Гедимін (1274–1341, період правління 1316–1341 роки), який, по суті, завершив розпочате Міндовгом приєднання Білої Русі з північноукраїнськими князівствами, першим називає себе королем литовців і руських: «Пановал князь Гедимин лѢтъ много на князствѢ Литовском, Русском и Жомойтском, и много мѢвал воен, а завше выигравал fortunne». Вже тоді Гедемін будував плани захоплення Києва.

Після загибелі останнього правителя Галицько-Волинської держави короля Юрія II розпочалася війна між Литвою і Польщею за володіння Галичиною і Волинню. Вона тривала 40 років. Галицьке боярство проголосило галицько-волинським князем сина Гедеміна – Любарта (Дмитра), який мав родинні зв'язки з Романовичами і був православним. У відповідь на це Польща і Угорщина здійснили у 1340 році похід в Галичину, але, зустрівши опір місцевого населення, змушені були її покинути. Галицькі бояри визнали владу Любарта на Волині, а самі владарювали на Галичині на чолі з організатором опору польським загарбникам боярином Дмитром (Дедьком).

У 1349 році польський король Казимір III таки приєднав Галичину до Польщі. А коли Казимір у 1356 році схилив сім ординських ханів на свій бік, то це призвело до погіршення відносин між татарськими правителями Поділля і литовськими князями. Мабуть, ця зміна орієнтації татар і спонукала Ольгерда розпочати війну з ними.

Водночас з військовими діями на заході, Литва розпочинає активні дії на Чернігівсько-Сіверській землі. Після звільнення від татарської залежності русько-литовськими військами, починаючи з 1322 року, етнічні українські землі називаються Великим Князівством Руським. Поширення влади литовсько-руського князівства до Прип'яті й Тетерева створювало сприятливі стратегіч-

Герб князя Ольгерда

ні умови для подальшого наступу на Сіверщину та Київщину. Міцна влада Золотої Орди унеможливлювала просування влади Великого князівства на південний схід. Але достатньо було відбутися 25-річній усобиці в Золотій Орді, яка увійшла в літописи під назвою «Велика заметня» і яка підточити сили татар, як конфлікт Золотої Орди з Великим князівством став неминучим.

Після смерті хана Джанібек у 1357 році в Золотій Орді розпочинається хвиля міжусобиць, протягом 1359–1361 років у золотоординській столиці Сараї змінюється сім ханів, а у 1362 році Орда розпадається на дві частини з кордоном по Волзі.

Подальша розв'язка відбулася в тому ж таки 1362 році. Влітку правитель улусів, до складу яких входили українські землі, вирушив походом на Сарайаль-Джедід на Поволжі. Цим не забарився скористатися син Гедеміна і його наступник Великий князь Ольгерд Гедимінович (Альгірдас, в хрещенні – Олександр-Дмитро, рік народження 1305/1307 – помер у травні 1377, період правління 1345–1377 роки).

Перед тим, близько 1355 року Ольгерд відвоював Брянськ, після чого йому підкорилися багато уділів Чернігово-Сіверського князівства і більша частина Переяславської землі. Всі Чернігово-Сіверські землі Ольгерд поділив на три уділи: сину Дмитру він віддав Чернігів і Трубчевськ, Дмитру-Корибуту молодшому – Брянськ і Новгород-Сіверськ, племіннику Патрікію Наримунтовичу – Стародуб Сіверський. Найважливішим стратегічним здобутком було те, що Чернігово-Сіверщина та Східна Київщина, а через них і внутрішні райони Великого князівства Литовського, відтепер були надійно захищені від монголо-татарського вторгнення.

Таким чином Велике князівство безпосередньо вийшло на кордони Золотої Орди. Як вважає український історик Фелікс Шабунько, подальший наступ литовського війська на землі, підвладні Золотій Орді, був реалізований у двох походах: першому,

Князь Міндовг

спрямованому на південь Дніпровсько-Донського Межиріччя аж до гирла Дону і Азова, і другому, що досяг гирла Дніпра та Південного Бугу і під час якого відбулася Синьоводська битва. Але дві такі масштабні військові експедиції протягом одного року Велике князівство на той час економічно і військово не змогло б осилити. Скоріше за все, відбувся тільки один похід – Синьоводський, перебіг якого в хронологічному і просторовому вимірі, як можливий варіант, ми спробуємо відтворити в подальшому викладі, дотримуючись реконструкції походу, зробленої чудовим і натхненним дослідником Миколою Дорошем.

Таким чином, у 1362 році князь Ольгерд, врахувавши сприятливі обставини, а також використавши поліпшення на той час від-

Великий князь Литовський ГЕДИМІН

носин з Польським королівством і Німецьким орденом, виступив проти ординського владарювання в межиріччі Дніпра і Дунаю. Початковий склад війська було сформовано в Білорусі: у володіннях Коріатовичів, в землях Андрія Полоцького, в Пінському князівстві Петрікія Наримонтовича, а також були залучені полки заславського володаря князя Явнута, під орудою його сина Михайла. Військо Ольгерда згодом значно поповнилося волинськими дружинами князя Любарта і військовими формуваннями з Київщини.

Беручи до уваги те, що в Києві на той час сидів татарський ставленик Федор і перебував татарський гарнізон, цей шлях виключав момент раптовості і міг викликати необхідність облоги Києва. Тому найбільш вірогідно, що для пересування литовсько-руських військ на Поділля Ольгерд вибрав шлях через Волинь, де владарював його брат Любарт. Це був економічно розвинутий район, що раніше належав Великому Князівству Галицькому, зі значним населенням, з чисельними водними поймами і луками, де можна було пасти коней, поповнювати

запаси продуктів для війська і розширити ополчення. Адже у свій час князь Гедемін йшов походом на Київ також через Волинь.

Крім того, цей маршрут дозволяв забезпечити відносну потаємність пересування військ, оскільки райони їх зосередження знаходились на значній віддаленості від татарських володінь. На користь такого маршруту пересування литовсько-руських військ вказує також згадка в літописах про взяття міста Коршів, яке може бути ототожене з сучасним містом Корець на Рівненщині і яке було розташоване на шляху пересування війська князя Ольгерда. Так Рогозький літописець, складений в остаточній редакції восени 1396 року, повідомляє: *«Въ лѣто 6871... Того же лѣта Литва взяла Коршевъ и сотворишас[я] мятежи и тягота людемъ по всеи земли. Тое же осени Олгрд Синю воду и Бѣлобережје повоевалъ»*.

Така ж, але дещо скорочена звістка міститься у Никонівському літописному зводі кінця 1520-х років: *«Въ лѣто 6871... Того же лѣта Литва взяша Коршеву. Того же лѣта князь великій литовскій Ольгерд Гедименович Синюю воду и Бѣлобережје повоева»*.

Місто Корчів (Корчев) було великим центром удільного князівства. Це було крайнє місто Погорини (Погориння), яке розташовувалося на межі з давніми Київськими землями. Встановлення влади татар над Київським князівством змусило галицьких і волинських правителів обмежитись кордонами на сході по річці Горинь. Тому литовські князі прагнули перш за все захопити місто Корчів, під яким литовсько-руські війська з'явилися зненацька, приблизно в середині серпня 1362 року.

Крім того, саме місто Корчів дуже цікавило князів Острозьких як колишня їх особиста власність ще до татарської навали. Тому дуже ймовірно, що представники цього роду брали безпосередню участь у завоюванні Корчева, який зразу ж перейшов до них як до колишніх власників.

Протатарські загони, які обороняли Корчів, були розгромлені. Після цього військо

Ольгерда попрямувало, найбільш ймовірно, верхів'ям річечки Корчик на південь князівства у напрямку Любартова, де на нього вже чекали споряджені дружини князя Любарта та було зібране народне ополчення.

Після завоювання Корчева пряма дорога до Польщі для татар була повністю перекрита, тому й польські союзники допомогти татарам не могли. Вони залишили їх наодинці з сильним литовсько-руським військом.

Отже, в кінці серпня всі хоругви Велико-го князівства Литовського вже перебували в Любартові (нині місто Любар, районний центр Житомирської області, розташоване на річці Случ) у повній бойовій готовності. Там же, очевидно, була розташована ставка князя Ольгерда, де він завершував останні приготування до борні з ординцями.

Історична довідка. Восени 2006 року місто Любар відмітило 680 річчя з дня заснування. Попередником Любара було давнє місто Болохів – стольний город Болохівської землі. У 1324–1386 роках містечко знаходилось у володінні Любарта і з 1326 року іменувалось як Любартов.

Вперше Болохівська земля згадується в Іпатіївському літописі під 1150 роком як давньоруська область, що лежала у верхів'ях Південного Бугу, Случі і Тетерева. Користуючись тим, що Болохівська земля знаходилася на прикордонній території трьох земель – Київської, Волинської і Галицької, – Болохівські князі здавна вели боротьбу проти спроб і намагань Галицько-Волинського князівства приєднати цю територію до своєї.

Михайло Грушевський наголошував, що етнічний склад Болохівських земель мав старослов'янську (українську) основу, з деякими домішками – чорн клобуцькою (на Побужжі), торкською (поселення Торчеськ, Торчинці – нині Торчин на Сніводі) і куманською (поселення Куманівці).

Під час Батийового походу на Русь війська Данила Галицького покинули цю землю напризволяще, і, щоб уникнути погрому, болохівці вимушені були піддатися татарам,

за це й були помилувані. Данило Галицький сприйняв такі дії як зраду і протягом наступних років він, а згодом і його спадкоємці, здійснювали проти «татарських людей» грабіжницькі походи.

Але воля болохівців не ламалася, і кожного разу з відходом галичан болохівські громади відновлювали старі порядки. Тому практично всі болохівські міста і містечка були укріпленими фортецями. Саме під зверхністю ординців болохівці намагалися відшукати більшу свободу і легше оподаткування. Князі болохівські були поборниками обласної автономії та рішучими противниками централізованого державного ладу, такі собі «середньовічні махновці», що зайвий раз підтверджує про генетично-невмирущу спадкоємність українського етносу. З цього приводу дуже слушно зауважив Микола Дорош: «з татарською допомогою болохівці «виломлювались» з-під опіки київських та галицьких князів, створювали свої автономні громади вільних людей. Може,

Великий князь литовський ОЛЬГЕРД

це вияв козацької вольності, бо ж слова «болохівці» й «козаки» вживалися раніше в тотожному значенні». Можливо саме через це їхнє середовище породило такого славного лицаря України, як Северин Наливайко.

Дослідник Болохівщини Олекса Журко зазначав, що «після погрому Данила Галицького, все ж таки якась частина перейшла на його сторону. На цей раз вони отримали ще один удар, але вже від татар. В результаті такої ситуації вони вимушені були переселитися на Турово-Пінщину. І ось у турово-пінських лісах вони «пересиділи» більше ста років. Перший, хто звернув увагу на це, був київський професор Максимович, який заявив, що Турово-Пінщина була серцем всієї української еліти».

У середині XIV століття у боротьбі з золотоординцями литовські князі допомагають колишнім болохівським князям повернутися у рідні краї. Серед них був князь Данило, який у другій половині XIV століття з'являється на наших теренах, і потім якого, отримавши від князя Любарта місто Острог, вступають в історію вже під іншим іменем – князі Острозькі. Тобто прослідковується генетичний зв'язок між болохівцями і Острозькими князями, які отримали своє законне право повернутися на свої предковічні землі. Тому, як зазначає Микола Дорош: «зв'язок Синоводських подій із болохівською історією є беззаперечним і потребує подальшого детального і неухильного дослідження та вивчення».

Про характер татарщини на Болохівських землях український історик Гнат Хоткевич писав: «Що ж до самої неволі татарської, то вона не була надзвичайно тяжкою. Татари брали податки, часом навіть великі, але на тім обмежувалися. На душу народну татарин не посягав. Він не казав – забудь свою мову, а говори по моєму, забудь свою національність, а зробися татариним і т.д. І з того погляду, пізніші – польська, а потім московська неволі – були для нашого народу далеко тяжчими. Мало того, що податі бралися гірші татарських і доводили

народ до повної руїни економічної, але ще й накладалося ярмо і на душу народну: веліли приймати їх мову, любити їх історію, їх королів та царів і т.п., а це вже найгірша неволя».

Отже, у вересні 1362 року військо Ольгерда рушило з міста Любартов і через річку Случ попрямувало до річки Синиоди. І. Гуржій виводить походження назви Синиоди від сарматського «сно», «сне», «сні», що означає «вода», «річка». Слід зазначити, що ця версія дуже правдоподібна. А можливо, річка отримала таку назву через те, що протікала по центру так званої Синьої Русі (так іменували цю місцину за часів Давньої Русі).

Таким чином, шлях війська Ольгерда з Вільно, найімовірніше, пролягав через: Новгородок (Новогрудок), Слонім, Пінськ, Любартов до Уланова (Синьої Води).

Не викликає сумніву те, що ординці не були заскочені зненацька і готувалися до битви, оскільки у них вже була інформація про похід Ольгерда. Біля річки Синиоди (в районі сучасного села Уланів Хмельницького району Вінницької області), війська Великого Князівства Литовського перестріли чамбули трьох татарських беїв: Кутлубуги (у минулому радника хана Джанібєка та правителя «Лівобережної» тьми, якого визнавали за сина кримського намісника Кутлук-Тимура, володів величезною Кримською Ордою), молодого хана Кочубєя (Бек-Ходжи) (правителя «Правобережної» тьми – Перекопської Орди, вплив якої розповсюджувався й на Північне Причорномор'я від Криму до Дніпра і Дністра) й Деметрія-Солтана (християнина, владаря князівства Феодоро і в одночасі правителя тьми в Дністровсько-Прутсько-Дунайському міжріччі, чий кочів'я знаходилися біля Дністра в межах Карпат, низин Пруту, Дунаю, а також всього Поділля).

Отже, швидше за все, стріча супротивників і вирішальна битва відбулася саме на річці Синиоди, де татари зазнали поразки і вимушені були поспішно відступати. До речі,

зауважимо, що, як показують сучасні дослідження, ніколи поселення Торговиця і річка Синюха не мали назви Сині Води. Це результат помилкових пошукових висновків попередніх дослідників стосовно дислокації місця Синьоводської баталії через те, що назви річок Синюха і Снивода дуже співзвучні з назвою Сині Води, яку власне почали вживати попередні дослідники,

Битва відбулася у вересні 1362 року і стала доленосною подією для української історії. Розгром трьох ординських князів, тогочасних спадкоємних володарів Подільської землі, військом великого князя литовського Ольгерда в битві біля Синіх Вод уперше згадується в літописній оповіді «Про Поділля». Як зазначає історик Фелікс Шабульдо, «ім'я автора цієї писемної пам'ятки залишилося невідомим. Певним є те, що він мав причетність до вищих урядових кіл Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського й написав свій твір на початку 1430-х років, у розпал польсько-литовського воєнного конфлікту, в ході якого обидві сторони розв'язували політичну проблему: кому саме – Польському королівству чи Великому князівству Литовському – належатиме вся Подільська земля».

Вибираючи місце, яке б найкраще підходило як поле брані, Великий князь Ольгерд, очевидно, зупинився на районі сучасного поселення Лозна на річці Снивода. Він оглянув, так звану «підкову», що утворювалася вигином ріки, а також круті береги потічка Батіжок, що впадав у Сниводу. Рельєф цієї місцини сам по собі сприяв підсиленню позицій військ, тому дуже підходив для битви. Повідомлення про бойо-

*Золотоординська кіннота
(реконструкція виконана в Улан-Баторі)*

висько в цьому місці міститься у Никонівському літописі (1420 рік): «Тогоже лета Литва, взявша Коршеву, много лиха сотворишеса князь великий литовский Ольгерд Гедиминович Синюю воду и Белобережье повоева».

У «підкові» знаходилося рівне поле довжиною близько 4-х кілометрів і шириною 1–1,5 кілометрів. По назві сусіднього села, його називають зараз Улановим полем. Таку назву село отримало від татарського слова «улан» через те, що князі Ольгерд і Вітовт пізніше селили тут уланів (так називали потомків татарських ханів, народжених різними жінками), цим самим створюючи форпост для стримання татарських нападів на Велике князівство Литовське. Найімовірніше, що саме на місці сучасного села Уланів знаходилося легендарне місто Синя Вода, яке, вочевидь, було зруйноване до щенту, так як попало в епіцентр битви. Потім поселення відродилося уже як татарський Уланів.

Річка Снивода неглибока і неширока, але злившись з річкою Сальничкою, вона в районі Уланового поля утворює широке плесо. Низький берег плеса з боку поля – заболочений. Берег з боку села Уланів –

Битва на Синій Воді. Художник І. Дзись

крутий і глинистий. Ця особливість берегів дуже ускладнювали б атаку татарської кінноти у випадку її виходу в тил литовсько-руського війська. Таким чином, Ольгерд дуже вдало вибрав місце для битви.

Більш детально цю битву описав польський хроніст Мацей Стрийковський у своїй праці «Хроніка Польська, Литовська, Жамойтська і вся Русь» (1582 рік): «Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши Литву густим залізним градом із луків, сточили кілька сутичок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз із шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новгородці з Коріатовичами, з самострілів зі стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску Литви, татари

почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля».

Татари, кидаючи все своє спорядження, поспішно з перманентними сутичками відходили в напрямку Чорного шляху, який був розгалуженою переплетеною системою багаточисельних доріг, в середньому близько ста кілометрів завширшки. Саме цими дорогами ординці здійснювали напади на українські землі, вміло обминаючи небезпечні місця, міняючи шляхи, зберігаючи лише загальний напрямок і кінцеву мету. Саме нижньою гілкою Чорного шляху втікали татари після Синьоводської поразки. Литовсько-руські війська переслідували противника, знищуючи їх з обох боків уздовж Сниводи, найчастіше біля переправ, а потім наздоганяючи ординців по степах і ярах нижньої гілки Чорного шляху.

Дослідження Миколи Дороша, проведені на зазначеній місцевості, дозволили зробити висновки, що битва відбулася в райо-

ні нинішніх сіл Уланів, Воронівці, Пагурці, Рибченці, Скаржинці, Пустовіти, Зозулинці, Чернятинці, Лозні, Жданівці, Куриловці, біля хуторів Кривошійнських, Сербанівських та ін. Жертв битви було досить багато, про що свідчить наявність великих могил-курганів понад Сниводою та в багатьох селах Сниводдя, але, на превеликий жаль, переважна більшість з них на сьогоднішній день є розорані.

Захоронення мертвих робилися там, де була безпосередньо битва. Місцеві жителі й донині знаходять дуже поржавілі наконечники списів, дротиків стріл, уламки мечів. Наконечник дротика тих часів знайшли школярі з села Вороновці на березі річки Сниводи. Зараз він знаходиться в музеї Миколи Дороша.

Відсутність таких могил у сусідніх районах краю (Калинівському, Козятинському, Погрибищенському, Любарському, Старосинявському та інших) вказує, що битва розпочиналася на території сучасного Хмельницького району Вінничини (старовинна Божська земля). На полях Присниводдя могил надто багато, а на полях біля річки Синюхи таких захоронень немає. Київське князівство литовці здобули головним чином шляхом «тихої експансії», майже без боротьби. Населення піддалося їм без опору, прихильно зустрічаючи нову владу. Литовські завоювальники-визволителі викликали до себе симпатії передусім тим, що вели боротьбу з монголо-татарами і були могутніми спільниками українців у боротьбі із Золотою Ордою. Литва, володіючи значними військовими силами, відкривала можливість визволення від

Орди, а це було головним, життєво важливим завданням українського народу. Тому-то заняття Києва відбулося без боротьби: Ольгерд змістив ординського намісника й віддав Київ в управління своєму синові Володимирі. Подільську землю Ольгерд віддав племінникам, синам брата Коріата (в хрещенні – Михайло): Юрію, Олександрі, Костянтину, Федору (Коріатовичам), які управляли всім Поділлям, «іменуючись» його князями й господарями. Саме цей факт лежав в основі обґрунтування Литовською стороною на особливі права володіння прилученою територією. До речі, син Коріата-Михайла Гедиміновича – Дмитро Коріатович (у московських хроніках відомий як воевода Боброк Волинський) був одружений на сестрі Великого князя московського Дмитра Донського. Отже, під впливом родового герба Коріатовичів, Юрій Змієборець стає гербом Московських князів та Москви, а син Дмитра Донського – князь Василь починає карбувати монети зі зображенням святого Юрія на коні зі списом (копьем) –

Втеча татар з поля битви

звідси й пішла назва «копійка». Саме через те, що Коріят-Михайло Гедимінович був князем Новгородка Литовського (сучасне місто Новогрудок у Гродненській області Білорусі), тому у Московському князівстві копійки ще називались «новгородками».

Позицію Польщі потім заявляли її послы у сеймі 1448 року в Любліні, стверджуючи, що Подільська земля не належала Литві ніколи. Також і поляки її не мали, але одержали край по спадковості, зміцнивши замки і фортеці у містах Бакоті, Браславі, Кам'янці, Меджибожі.

Внаслідок Синьоводської перемоги українські землі були звільнені від 122-річного золотоординського іга. Київське, Подільське та Чернігово-Сіверське князівства увійшли до складу Великого князівства Литовсько-Руського, а Золота Орда відновити свою владу над Україною вже не змогла.

Тому можемо сказати, що саме на полі Синьоводської борні (на Сниводі) знаходиться відправна точка нашого Європейського вибору, що утвердився після Синьоводської перемоги – у складі князівства Литовського. І здійснилося це за 18 років до хрестоматійної Куликовської битви, яка, до речі, сильно міфологізована на догоду імперській політиці сусідів-великоросів. А чи не пора цій міфологізації припинитись хоча б через 650 років?

Зразу ж після Синьоводської битви 1362 року, за наказом Ольгерда брати Коріатовичі укріплюють на Поділлі низку поселень: Смотрич, Бакоту, Камінець (Кам'янець), Брацлав (Браслав), Сокілець, Хмельник (Хмільник), Вінницю. Зауважимо, що поселення Вінниця було названо на честь литовського язичницького бога води і водної стихії «Вене», тому спочатку іменувалося «Веницею». Поселення Хмельник пос-

тало на місці колишнього болохівського містечка Божеськ, яке спочатку було закладено на острові посеред Бугу і зруйноване військами Данила Галицького під час походу проти татарських людей. При цьому вцілілі жителі містечка переховувалися на острові, вкритому густими зарослями хмелю. Від цього, нібито, і пішла назва відродженого поселення.

У подальшому Ольгерд вів запеклу боротьбу за Волинь з Польським королем Казиміром III, угода була укладена лише в 1377 році, при наступникові Казиміра, Людовіку. За цією угодою уділи Берестейський, Володимирський і Луцький відійшли до Литви, а Холмська і Белзька землі – до Польщі. Таким чином, у той час Велике князівство Литовсько-Руське досягло найбільшого територіального розмаху «від моря і до моря» (від Балтики на півночі до Причорномор'я на півдні, від Волині та Поділля на заході до Брянська і Новгород-Сіверського на сході).

Та попри все, на битву під Синіми водами довгий час було накладено свого роду «табу». У радянський період про неї не згадували, розглядаючи історію Великого Князівства Литовського виключно в контексті «боротьби українського та білоруського народів проти польсько-литовських феодалів» і «за воз'єднання з Росією». Інші погляди трактувалися як «антинаукові».

Безумовно, те, що звершив князь Ольгерд, повинно бути достойно оцінене, а його ратні діяння заслуговують того, щоб ім'я князя було внесено в списки видатних людей, які складаються ЮНЕСКО. Свіча пам'яті про героїзм воїнів цієї битви ніколи не повинна згасати і має втілитися у величні монументи русько-литовського бойового побратимства.

ДЖЕРЕЛА

1. Дорош М. Битва на Синій Воді (правда та домисли). – Вінниця : Вид-во «О. Власюк», 2009.
2. Сокаль І. Битва на Синіх Водах: Велика «шахівниця» князя Ольгерда. – «Військо України», 2009. – № 4. – С. 32–35.
3. Шабульдо Ф., Брайченко О. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії України. – К., 2003.
4. Шабульдо Ф. М. Битва біля Синіх Вод 1362 року: маловідомі та незнані аспекти. – Український історичний журнал. – №2. – 1996.
5. Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2011.
6. Хоткевич Г. Історія України. – К., 1993. – С. 112.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.3. – С. 87.
8. Литвин В. Історія України. – К., 2003. – Т.1. – С. 265.
9. Гунин Л. Ольгерд Гедимінович. // сайт http://www.balandin.net/Gunin/Bobruisk/CHAPTER_4/olgerd.htm.
10. Тимошенко В. Битва на Синей Воде. // Секретные исследования. // сайти http://secret-r.net/publish_deruginski.php?p=246 та http://batfx.com/index.php?showtopic=2049&mode=threaded&p_id=24267.
11. Ляскоронський В. Похід князя Вітовта на татар. / Історія України в прозових творах та документах. Темні віки, XIV – перша половина XV ст. – К. 1993.
12. Коваль А. Знайомі незнайомці. – К., 2001.
13. Літопис Руський. – К., 1989.
14. Землинський В. Історія України в особах. IX-XVIII ст. – К., 1993.
15. Зінченко А. Поділля. – К., 1998
16. Гедз Т. Чи існував насправді «город Синя Вода»? // сайт «Мислене Дерево» <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/SynjaVoda.html>.
17. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.

МАРШРУТ ПОХОДУ РУСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ВІЙСЬКА 1362 РОКУ – КЛЮЧ ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛІТОПИСНИХ КОРЧЕВА, СИНЬОЇ ВОДИ, БІЛОБЕРЕЖЖЯ, ТОРГОВИЦІ ТА ЗВЕНИГОРОДА

Микола ДОРОШ,

*директор Воронівської загальноосвітньої школи
Хмільницького району Вінницької області,
член Вінницької філії Центру дослідження історії
Поділля Інституту історії України НАН України при
Кам'янець-Подільському національному університеті
імені Івана Огієнка, історик, краєзнавець*

Найсуперечливішою проблемою щодо вивчення походу князя Ольгерда до місця Синьоводської битви є маршрут походу литовсько-руського війська до Синьої Води.

Найдоцільніше було йти у похід через Волинь. Про маршрут до Синьої Води 1362 року вказує літопис Красинського: *«Коли пак князь великий Витовт поехал з Литвы до великого Луцка, а князь Великий Ольгирд пошел в поле з литовским воиском и побил татаров на Синеи Воде, убил трех братов, татарских князев, Хачебея, Сукутлубуга а*

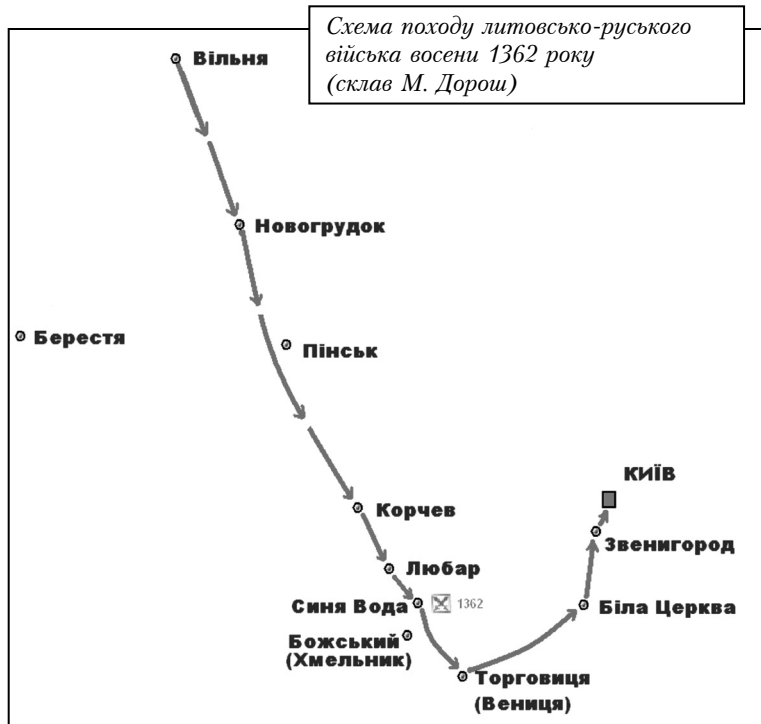
Дмитрея. А тыи три браты, татарские князи, отчичи и дедычи Подолское земли были, а заведали от них отаманы, а приежаючи к отаманов дань бирали с Подолское земли» [22].

Отож, на початку походу дванадцятирічний князь Вітовт також їхав із Новогрудка разом з військами. Його шлях пролягав лише до «великого Луцка». Ольгерд брата у поєдинок не брав, а повів сили далі на південь, через Корчев, де відбулася сутичка з ординцями. У цитаті Красинського вказа-

ний Луцьк на Волині. Отже, військові сили ВКЛ йшли на прю не через Київ, а через Волинь. Тут недалеко були татари – у Корчеві, а поряд Білобережжя, Синя Вода...

На київському напрямку князь Федір підтримував татар. То ж на яку допомогу можна було сподіватися? Багатоденний похід вимагатиме провізії, фуражу коней та ще багато чого. На Волині князював Любарт, недалеко були Коріатовичі. Тут і допомога буде продуктами, фуражем, можна зібрати ополчення, виготовити спорядження, перепочити перед битвою.

Татарський шлях проходив із Новогрудка на Гродно і між Пінськом і Берестям йшов на Волинь, де сполучався з київським шляхом біля Корчева. Від останнього дорога лежала через Случ (біля Любара) до Синьої Води, а потім через Хмельник углиб Поділля. Місто Корчів було центром удільного князівства чи землі. Іншого вигідного для Ольгерда шляху не існувало. По Случі, до Любара, проходила межа Волині. Північніше цього міста вона йшла на південний схід, до початків Тетерева, а звідти на південь починалося Пониззя. Тут ординці контролювали торговий шлях, що вів із Польщі до Києва. Проходити землями Волині було безпечно. У Корчеві війська з'явилися в третій декаді серпня. Протатарські загони були розгромлені, від чого постраждало населення: «...ї сотворишас(я) мятежи и тяготы людемъ по всей земли» [23, 75]. Через кілька днів литовці попрямували верхів'ям річечки Корчик у напрямку Любара, на південь князівства, де на них вже очікували дружини Любарта та ополчення.

Дослідник П. Мельник висунув думку, що «Політична ситуація була не на користь татарів. Ольгерд прибрав Білорусію, на Волинському князівстві сидів брат, а в Києві – залежний від татар князь. Болохівська земля знемагала від утисків, «татарські люди» постачали «покорм» і фураж для татарського війська абияк, назрівав вибух непокори. Татари змушені були на пограниччі тримати велике військо, хоча боєздатність його була сумнівною» [18].

Версія є правдоподібною. Коли бій у Корчеві був улітку, то в середині вересня відбулася битва на Синій Воді. Ольгерд не зволікав із початком битви. Трата часу давала перевагу татарам, вони стягували додаткові сили, що було не на користь Литви.

Що ж було приводом війни? Коли польський король Казимир у 1356 році схилив ординців на свій бік, відносини між правителями Поділля і литовськими князями загострилися. «Казимир в письме к магистру крестоносцев утверждал, что на предложе-

ние его склонились семь татарских князей и обещали ему помощь против Литвы. Вероятно, непостоянство татар и подало Ольгерду повод к войне с ними, последствием которой было присоединение Подолии к ВКЛ» [2, 30].

Вчорашні добрі сусіди ставали ворогами. Любарт опинився в ізоляції. Коріатовичі, які мали вплив на подільських землях, теж опинилися у вигнанні. На прохання Любарта, Коріатовичів, князів і бояр, Ольгерд вирішив завдати удару ординцям на кордоні володінь, біля річки Синя Вода. Магнатів потрібно було позбавити бажання володіти Поділлям. Це можна було зробити після виведення із гри татар. Далекоглядний Ольгерд не упустив свій шанс.

Первинні документи підтверджують взяття Литвою Коршева (Корчева). Це поселення було загадковим. Коли М. Грушевський вважав, що дехто Коршев «перекладав як Корчев», то мав рацію. Місто Корчев дійсно існувало у ті часи. Це – Корчеськ, Корець на Рівненщині. В Іпатіївському літописі містечко згадується ще 1150 роком. У документах ми зустрічаємо, наприклад: «*Изяслав велел смотреть за Глебом сыну Мстиславу II. Молодые князья поехали на восток, и когда достигли города «Корческа», что в*

бассейне реки Случь, Мстислав II сказал Глебу – езжай к своему отцу, а то волость отца моего по реку Горынь» [9, 239].

«*Изьяславу Давидовичу великий князь (Юрій Довгорукий – М. Д.) дал город на Волини Корчеськ» (1155 р.)* [9, 254].

Дослідниця О. Русина повідомляє, що в реєстрі «київських» міст був град Корчеськ – (Корець), «*котрий як і все Погориння, в другій половині XII ст. ввійшов до складу Волинської землі, де й залишався у 80–90 рр. XIV ст. становлячи власність Острозьких»* [24, 71]. Давній правопис «*Корчеу*», трансформувався у «*Коршеву*». Це внесло плутанину з визначенням. Додала невизначеності хибна версія М. Грушевського, який вважав, що ця Коршева була на Сосні. За версією ухопилися й вийшли на манівці.

У Галицько-Волинському літописі річку Корчик дослідники транслітерують у нинішньому написанні. В Іпатіївському списку читаємо назву поселення як «на Корсики», у Хлебниковському – «на Корецку» [29, 582].

Отже, навіть назва річки мала різний правопис. Це ж стосується й поселення: Корчев – Коршев – Корчевськ – Корець. Слід відмітити, що суфікс «ськ» (ск) у слові «*Корчеськ*» міг легко випасти при написанні в першодокументах.

Рогозький літописець повідомляє дохідливо: «*взяли Коршевъ*». У Никонівському, Хлебниківському літописах бачимо відмінний правопис. Це пов'язано з мовними особливостями давньоруського регіону.

Якщо ж візьмемо «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.», то побачимо, що в заповіті Якова Войни, сина Немири, матері своїй, жінці і сестрі у XV ст. на Волинській зем-

Сучасний вигляд замку князів Острозьких у Корчі

лі, зазначено про Коршів наступне: «и я ... *записую матце своей Анне Немириной ... Коршев*» [10, 500].

Топонімічний довідник назву *Корець* виводить від первісного *Коречьскъ, Корчевъ*. Сучасна назва прийшла на зміну наприкінці XIV століття. Тоді проходило формування української мови на основі давньоруської, під дією контактних утворень на «-ець». Із 1465 року ця назва вже зустрічається в документах. Це крайнє місто Погориння, що стояло на межі з давніми Київськими землями, а ще раніше, у II пол. XII ст. входило до Київщини. Встановлення влади татар над Київським князівством змусило галицьких правителів обмежитись володіннями на сході по річку Горинь. Бачачи слабкість ординців, литовці вирішили захопити Корчев, а звідти й територію Болохівщини. Зрозумівши, що плани у литовців великі, татари тримали сили поблизу «кордону татарського», аби стримати натиск Литви.

Це місто вабило (як особиста власність) князів Острозьких, які прагнули забрати його. Вважаю, що ця князівська родина брала участь у подіях 1362 року, тому й Корчев перейшов до них як до законних володарів.

Протягом XII–XIV ст. головну роль в економіці Корця (Корчева) відігравала торгівля. Через поселення проходила торгова магістраль. З історії Корця видно, що у 1341 році Любарт надав праправнуку Данила Галицького, Федору Острозькому Острозький уділ з містами Острог, Заслав, Корчев. На жаль, останній взяти у власність не вдалося. Його контролювали татари. Підтримуючи поляків у боротьбі з Ольгердом, ординці захопили Корчев. Інакше ця підтримка, без володіння Корцем, була б неможливою. А коли Литва з Польщею налагодили стосунки, татари й далі намагались контролювати цей шлях. Через Болохівщину проходила торгова магістраль у Європу, що мало велике значення для розвитку держави, а саме – продажу хліба з руських

земель. Це – «київський путь». Він проходив на Білгород – Кучар – Мутижир – Мицьк – Возвягль – Корчев – Дорогобуж – Пересопницю – Польщу – Центральну Європу [7, 278].

Коли Ольгерд захопив Корчев, дорога до Польщі татарам закрилась. Польські союзники допомогти ординцям не могли, залишивши їх наодинці з литовським військом.

Тут почалася зав'язка Синьоводської баталії. Розв'язка наступила південніше, на Синій Воді. Розгромивши 1362 року татар, Ольгерд виконав кілька завдань. Торговий шлях став литовським. Поділля практично звільнилося від ординців. Вільними від татарського впливу стали Київщина і Переяславщина. З розгромом ординців, вільним став Галіїв (соляний шлях), що проходив з Києва «*на південний захід – Звенигород, Василів чи Тумащ, далі через Перепетове поле на Мунарів і Володарів і далі в Галицьку волость; цим шляхом йшли, торговельні зносини з по дунайськими містами*» – відмічав М. Грушевський і зауважував: шлях до коломийської солі пролягав також через степову область Бугу [25, 387–389]. Корчів був не тільки містом, через яке проходив шлях у Європу і Київ, а й протатарським містом, де стояла ординська залага, що контролювала отой шлях. А ще, мабуть, пункт, у якому збиралася данина, хліб для вивезення в Європу.

Ольгерд не гадав у 66 років робити безглузді походи у Придоння чи до Синюхи, Чорного моря. Його метою було вигнати татар із Волині, Поділля, Київщини, щоб приєднати багаті на хліб території до ВКЛ, маючи величезні торгові магістралі. Невже мудрий керівник, покинувши напризволяще володіння на Волині, нехтуючи становищем Любарта, Коріатовичів, князів Острозьких, пішов би аж на Придоння? Ні! Такого не могло бути!

Дослідників ввело в оману трактування назви «Білобережжя». У вислідах потрібно шукати не пониззя Дніпра, а Білобережжя XIII–XIV століть. Воно знаходилося біля

Случі, на що прямо вказують документи того періоду.

Крім Іпатіївського літопису [14, 511], дослідник А.В. Гудзь-Марков пише: «В 1231 г. Андрей Венгерский вновь вступил на Русь. Венгры двигались к «Белобережью». Из Киева от Данила в сторожах поехал боярин Володислав. Венгров встретили в Белобережье и «бились» с ними через реку Случь «и гонили до реки Деревной» [9, 418].

Галицько-Волинський літопис повідомляє: «...двинув рать Андрій-королевич на Данила і пішов до [города] Білобережжя. А [боярин] Володислав їхав у сторожі од Данила з Києва. І стрів він рать у Білобережжі, і билися вони через ріку Случ, і гонили [угри] їх до ріки Деревної (нині Деревичка – ліва притока ріки Случ)» [16, 389].

Як бачимо, Білобережжя знаходилося біля Случі. А річечка Деревна протікає неподалік болохівського містечка Деревич.

Подібне описує П. Н. Батюшков: «Кроме болоховских городов, признавали верховную власть татар... на западе – Межибожцы, на севере – Возвыгляне, на востоке – жители Городка, Семоця и других местностей, бывших между Болоховым и р. Тетеревом, жители Потетеревья, на юге – обитатели Побожья, а также белобережцы и чарнятинцы» [2, 24].

Отже, загадкове Білобережжя знайдено. Це був град, що знаходився на місці пізнішого поселення Старого Острополя – містечка Острозьких. У згаданих літописах вказано, що билися через «Случ і гонили до ріки Деревної». Тож на північний схід й протікає річечка Деревна. У літературі згадується Білобережжя, через яке протікає річка Білка. Через Старий Остропіль дійсно протікає така річечка. А неподалік Старого Острополя протікає Синя Вода (Снивода) на що прямо вказують літописи.

Навіщо Білобережжя треба було повоювати? Тому, що тут теж були люди, які підтримували татар. Дослідник О. Галенко висловлює думку, що в ті часи існував Білобережський улус, куди входили і Коршев, і Синя Вода [4, 141].

Хибно трактували й назву Звенигород. Її ототожнили з топонімом «Звенигородка». Звенигород – це містечко південніше Києва, що стояло на шляху, який вів на Білу Церкву, а звідти – на Чорний шлях. Навіть В. Антонович писав, що київський Звенигород знаходився на березі р. Стугни, на півдорозі між Києвом і Василевим градом. При написанні М. Стрийковським «Хроніки», міста Звенигорода уже не існувало, тож наголос зроблено на Звенигородку біля Синюхи. Звенигород з «Хроніки» стояв біля Києва. Це місто, у якому був осліплений теребовлянський князь Василько.

Щоб мати зручний шлях до Києва, розвивати європейську торгівлю, потрібно було розгромити татар. Це можна було здійснити на пограниччі, що проходило біля Синьої Води – Сниводи. Після битви Ольгерд просувався північним Побожжям, а також Пороссям. На шляху до Києва захопив Звенигород і, увійшовши в Київ, вигнав баскака і князя Федора. Тут же посаджено на стіл Володимира. Це підтверджує Грушевський: «...посадження Володимира в Київ, коли б хто хотів це ближше датувати, можна класти коло р. 1363» [33, 67].

До сказаного можна долучити події у містечку Уланів – поселенні на місці знищеного у 1362 році граду Синя Вода. Польський історик Ст. Кучинський в 30-их рр. XX ст. зробив висновок, що битва відбулася в околицях міста Синя Вода. Отже, крім річки був град Синя Вода. За Вітовта його віддали татарським уланам. Містечко відродилося з назвою «Уланів». Історик В. Ляскоронський наголошує, що «в період володіння цією землею Коріатовичами, татари ще, володіли частиною Поділля. Тут близько місць... біля яких відбулася битва Ольгерда, були відведені місця для поселень татарам; з іншого боку, поселити військовий елемент на Чорному шляху, на дорозі із південних степів в Київські володіння було дуже на руку Вітовту» [15, 415].

Оскільки між Поділлям і пунктами до Дніпра були простори, не зайняті замками,

то для того, щоб включити їх в захисну лінію, необхідно було помістити живий оплот, яким були кочівники. Татари Тохтамиша отримали землі біля Синьої Води, у місцевості, відомій перебуванням тут татар за Ольгерда. Для стримання набігів Вітовт селив на прикордонні нащадків татарських ханів – уланів. Наприкінці 14-го століття на березі Синьої Води виникли татарські поселення Уланів, Чемериси, Липлятин та ін. Уланів у 1434 році став укріпленням Хмельницького староства, а ще через деякий час, як прикордонний, отримав Магдебурзьке право. У привілеї говорилося: «*Надаємо їм та їхнім нащадкам, знищені добра наші Уланова в окрузі Хмельницькій на відстані 20 миль від Хмельника, де до того був замок Уланів, поблизу кордону татарського*» [13, 21]. Отже, й битва 1362 року відбулася поблизу цього граниччя..

У Люстрації Хмельницького староства 1565 року бачимо: «*...дано право осадити пустиню Уланів на шляху татарському, над потоком Синьовода. Той Уланів лежав при кордоні литовському, впираючись в Чуднівську волость, що до Острога належала, на шляху, котрим татари ходили*». У цім місці «*ставків два на потоці Синьоводськім*», а також «*Передміщани за потоком Синьоводи два роки тому почали заселятися...*» [17, 166–167]. Що ще не зрозуміло?

Дослідник О. Галенко писав: «Османський султан Баєзід, прагнучи уникнути розгрому Великої Орди, пропонував ханові прикочувати до Білої та Синьої Води» [4, 143]. Білою Водою кочовики називали Бог (Ак-Су). Заувага автора до цього місця викликала тим, що воно було місцем збору табору. Саме тут збиралися татарські князі. Автор наводить витяг з польських джерел: «*Pustinia Ulanow przy shlakie thatarskiem nad potokiem Sinovoda*» [8, 82]. Робимо наголос: *przy shlakie thatarskiem*. Характерно, що згадане місце кочовиків завжди було місцем великого базару. Град стояв на перетині важливих шляхів, що сполучали Європу з Києвом, Прибалтику з Чорномор'ям. Отож базар

став зародком міста. Тому логічним виглядає існування поселення у звичному місці збору орд.

Білоруський історик К. Тарасов вказував: «*Маршрут движения зависел от источников воды, поскольку надо ежедневно поить десятки тысяч лошадей. Одним из мест стоянок стали берега реки Синяя Вода. Здесь путь войску Великого Княжества преградили в первой половине сентября объединенные силы трех ханов – Качубея, Кутлубуга и Дмитра*» [30, 7].

Коли Рогозький літописець говорить, що «*Ольгерд Синюю воду и Белобережжя повоевал*», то виходить, що Синя Вода була неподалік Білобережжя. Не міг же Ольгерд «повоювати» Синю Воду, а потім багато днів йти Правобережжям Дніпра до моря, щоб там «повоювати» якесь «Білобережжя». Повідомлення Рогозького і Никонівського літописів стосуються лише містечок Коршев, Синя Вода, Білобережжя. Всім їм назву змінено. Однак у давніх документах ми віднаходимо первісне їх ймення. Це характерно саме за назвою річок, які протікають через ці містечка. Гідроніми живучіші за топоніми. Міста знищувалися, змінювалася назва, а річки менше зазнавали змін. Через Коршев (Корець) протікає річка Корчик, через містечко Синя Вода (Уланів) – Снивода, а через Білобережжя (Старий Остропіль) – річка Білка притокою Білуга.

Доречно взяти координатні ознаки з «Книги Большому чертежу»: «*Вверх по реке по Бокгу 50 верст пала в Бокг речка Синяя вода, а на речке на Синей воде, 70 верст от Бога град Синяя вода*» [19, 173].

Отже, місце впадіння Сниводи в Південний Буг буде точкою відліку довжини, про яку йдеться. Річка впадає в Бог у районі села Іванів Калинівського району. Це поселення є відправною точкою відліку. При допомозі курвіметра, відмірюємо відстань 50 верст за течією Богу. Цим місцем є південна частина Вінниці, так зване Старе місто, (побіля поселення Сабарів). Якщо з цієї точки відміряти 50 верст і ще 20 верст вверх проти

течії Сниводи, тобто разом 70 верст, бачимо нинішнє селище Уланів, яке стоїть на місці колишнього граду Синя Вода. По річці з Уланова до Вінниці рівно 70 верст. Отже, таємничою річкою є Снивода. Тому ототожнювати потрібно град Синя Вода з Улановом, а не з Торговицями на Синюсі. Виникає здогад, що автор «Книги Великому Кресленню» перебував під час написання праці у Старому місті Вінниці. Звідси й робились підрахунки, тож координатні точки відповідають якнайкраще.

Дослідниця Тетяна Гедзь у статті «Чи існував насправді «город Синя Вода?» робить спробу вияснити розташування граду. Навівши витяг з «Книги Великому Кресленню» і відкинувши першу її частину, проаналізувавши давні карти, дослідниця заявляє: «...можна зробити висновок... населеного пункту чи укріплення з такою назвою ніколи не існувало» [11]. Дійсно, такого граду на Синюсі не існувало. Але таке містечко існувало на річці Синя Вода (нині Снивода). Координатні ознаки з «Книги Великому Кресленню» це підтверджують.

Первісної назви Торговиця на Синюсі особливо не змінювала. Це містечко мало назву «Торговиці», а пізніше «Торговиця», а не Синя Вода. Ф. Шабульдо вказував, що на березі Синюхи раніше було поселення Малі Торговиці, яке з часом отримало назву Торговиці. Це повідомлення підкреслює, що суттєвих змін у назві поселення раніше не було.

Хочеться заперечити Ф. Шабульду в тому, що не було й «Литовської Задонщини». Як і в кожному середньовічному війську, Ольгерд мав важкоозброєну (рицарів) і легкоозброєну піхоту, вершників і обози з фуражем, продуктами, спорядженням: колесами до возів, запасними вісями і т. п. Литва мала нову зброю – «куши» – стріло-метальні механізми, що легко пробивали обладунки противника.

Уявімо: важкоозброєна, в панцирах, шоломах, зі списами та мечами піхота, легкоозброєна піхота, вершники, сотні й тисячі

різноманітних повозок зі спорядженням, провізією, фуражем, різні стінобитні пристрої, розтягнувшись на 30–40 і більше кілометрів, влітку, в гарячих степах, при високій температурі йдуть небезпечними татарськими володіннями, за сотні кілометрів від своїх земель, щоб десь там на придонній річечці Тихій Сосні завоювати якийсь Коршев.

Що це за Корчев? Навіщо він був Ольгердові? Яке значення він мав? Навіщо його треба було завойовувати? Чому заради нього усьому литовському війську терпіти нелюдські умови? Неймовірна спека призводила до того, що вигоряла висока трава, її часто навмисне підпалювали татари. Вози були повністю дерев'яними. Вісі робилися зі стовбурів дерев, колеса із грубих дошок або вирізалися з колод, металевих маточин ще не знали. Залізний обід до коліс і металеві вісі з'явилися набагато пізніше. Повозки не витримували далекого шляху, ламалися, потребували ремонту. Змашування тручих частин колеса й вісі ще не знали. Не було досконалої зброї для впрягання коней. Не було битих транспортних шляхів, доводилося просуватися манівцями. Жодна піхота не може тижнями проходити по 27–30 кілометрів у день. Привал потрібен хоча б один раз на тиждень – відпочити, впорядкувати особовий склад, коней, амуніцію, обози тощо. Виснажливі походи, пристосування до спеки і холоду, спраги і голоду, дощу й снігу, ночівлі просто неба, збиті до крові ноги й натерті амуніцією плечі... Після виснажливого походу воїни самі рвуться в бій – перемогти, здобути відпочинок, або загинути в битві, щоби не мучитися.

Гваніні описував транспортний засіб 15 століття: «оси телег деревянные, колеса шириной 30 см с одного куска дерева, а упряж не имела ремennого крепления. Формирование 6 полков в 30-и тысячное войско, если учесть что на коня – 3 метра дистанции, на пешего воина – 1 метр, а на телегу – 7 метров, то такой отряд займет 45–50 верст» [6].

Дослідник П. Батюшков наголошує: «Из других замков при Витовте могли быть построены или возобновлены: замок Синяя Вода, Чичаклей, Летычев, быть может Черный Городок, Хмельник и др.» [2, 39].

Отож, першим в списку йшов град Синя Вода. Вітовт відбудував укріплення, поселивши в ньому уланів – ханських воєначальників. Ці поселення, відбудовані після Синьоводської битви, знаходились компактно, на Поділлі, а не біля Синюхи. Це теж відносить локалізацію не на середину Богу, а на його початки, до Сниводи.

Синьоводські землі утворюють в складі ВКЛ адміністративно-територіальну одиницю «грунти Синьоводські». На схід від Уланова і на північ від «грунтів Синьоводських» знаходилися «Любарські хутори», які входили пізніше до Чуднівської волості Житомирського староства.

У Люстраціях 1545 року вказано межі Пиківської волості, де звернено увагу, що ця земля спочатку звалася «грунтами Синьоводськими» і об'єднувала басейн р. Сниводи, що впадала зліва у Бог, будучи затисненою між староством Хмельницьким та волостю Слободищенською Житомирської Київщини. На заході, стикаючись із Вінницьким староством, кордон на півдні досягає знову витоків Сниводи [21, 322–332].

Синьоводських ґрунтів і меж земель навіть близько нема біля Синюхи, тож про яке ототожнення Синіх Вод і Синюхи можна говорити?

Василь Лучик, доктор філологічних наук з Кіровоградського педуніверситету, вивчаючи питання топоніміки вказує, що тут «не зафіксовано явних топонімів литовського походження» [26, 123–128]. Це підкреслює – перебування там литовців не було сталим, чого не скажеш про нині Хмельницьку землю Вінниччини. Тут надто багато топонімів того періоду.

У своїй праці О. Брайченко, у підтвердження Синюхи як річки Сині Води, наводить лист кримського хана до короля Сигізмунда-Августа: «...которые вочища

есть по Богу по реце и по Синей Воде...», і що тут «Саин-цара (Батия), Езюбека, Чааньбека кочовища были» і татари «и до сих часов у тых кишнях есть похованы и тепер тые кешени стоят» [5, 58].

Якщо цей уривок розглядати стосовно півночі Поділля, то видно, що в середині 16 ст. ці землі дійсно перебували під владою Речі Посполитої. Тут дійсно є могили (кешени) татарські. У Зозулинцях, Воронівцях, Білому Рукаві вони носять назву Татарських. Тож в листі хана йдеться про володіння біля Сниводи, а не Синюхи.

Отже, битва відбулася на Поділлі, татарські власники охороняли свої землі, а не нинішню Кіровоградщину, яка в ті часи була незаселеною.

Зауважу: «Словник гідронімів України» аргументує назву Сниводи польською мовою *Siniowoda* — Сині овода [27, 513]. Це могло спричинити згадану помилку. Адже ця територія відійшла до Польщі, то й вимова була іншою.

Дослідник О. А. Добровольський у статті «Литовська топоніміка на Миколаївщині» пише: «В історичній літературі побувала думка, що битва... при Синіх Водах, де Ольгерд розбив татар, сталася на берегах Синюхи. Але в дійсності битва мала місце на берегах Сниводи, яка впадає в П. Буг між Вінницею і Хмельником. Помилка в локалізації переломної битви сталася через те, що у польській літературі назва подавалася то як *Sinowoda*, то як *Sniowoda*. Помилки не припустився М. Грушевський, який на карті «Українські землі у складі Польсько-Литовської держави перед 1569 роком» показав річку Синя Вода між Хмельником і Вінницею» [12]. Отож, як бачимо, нашу думку підтверджує і цей автор.

Розкопки на Кіровоградщині не дали підтвердження Синюхи як місця Синьоводської битви. Історик О. Брайченко писав: «...мусимо констатувати, що гіпотеза щодо місця битви, а особливо Торговицька, потребують додаткового вивчення. Одним із результативних напрямків дослідження є по-

шук та вивчення зразків зброї, обладунку, притаманних тогочасному литовському війську...» [5, 59].

Останнім часом автором проводилася пошукова робота. Вдалося відшукати на березі Сніводи залізні «белти», наверх рогатини, поржавілий наконечник чотирьох-граннього списа, наверх піки, уламок меча, залізний наконечник стріли. Пригадаймо: *«татари з шаленням завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом»*.

Під час акції, війська Ольгерда татар *«виплошили аж до Волги, а інших до Кафи й Азова і Криму, в середину Таврії або Перекопу, загнали»* [1, 5–7]. Тож Ольгерд зі своїми силами звільняє центральні та південні території, крім Поділля.

Хроніст пише, що війська Ольгерда: *«... з перемогою повернулися на Поділля, де мешкали татари... Ольгерд теж легко розгромив та вигнав їх з Подільського краю, так що ледве мала частина втекла через Дністер над Чорне море і до Перекопу»* [1, 5–7].

У тексті вжито слово «повернулися». За логікою, якщо повернулися, значить прийшли знову на попереднє місце, де перебували раніше. А це – місця побоїща біля Синьої Води, а також Хмельник (Божський) та Вениця (Торговиця). Чому Ольгерд знову повертає на Поділля? Щоби вигнати татар, які витіснили з цих місць Коріатовичів. Треба було закріпити за ними ці землі. Війська прямували на Поділля, аби забрати трофеї: обози, табуни коней, зброю, а ще поранених воїнів для випровадження у Литву. Тут на північ проходив зручний шлях, яким з перемогою можна повертатись до рідних місць.

Отже, війна у 1363 році закінчилася. Вигнавши зі своїх осідків татар, Коріатовичі стали повноправними господарями Східного і Західного Поділля.

А тепер перейдемо до питання: чи були Торговиці на Кіровоградщині отією Торговицею з «Хроніки» М. Стрийковського? З історії бачимо, що на Волині поселилася

група Гедиміновичів. Сини Михайла Коріата почали утверджувати вплив на Пониззі. Наприкінці 40-х років оволоділи територією середньої течії Бугу, тобто місцевістю, де був осідок, що переріс у поселення з назвою Вінниця. Осідок контролював торговий шлях. При оволодінні Вінницею відкривався шлях до Немирова, Сокильця, Браслава і... Ладижина. З іншого боку – Хмельника, Меджибожа і в глибину Поділля. Давня Вениця була відправним пунктом колонізації вгору і вниз за течією Бугу. Місто знаходилося між двома татарськими щеляхами. Поблизу Хмельника проходив Чорний шлях, поблизу Брацлава – Кучманський, а Вінниця стояла посередині. Коріатовичі зміцнюють осідок оборонними спорудами.

«Хроніка» М. Стрийковського говорить: *«Вони звільнили від татар Торговицю, залишки мурів якої ще й нині стоять в гирлі Бугу...»* [1, 6].

У 15–16 століттях торговицею був також острів на Бугу – Кемпа. На острів вказує М. Стрийковський, йому вторить дослідник Коялович. Про це описує Н. Молчановський. До острова приставали торгові кораблі. Сюди було підведено мости для під'їзду підвод по суходутті. Наголошу, навкруги острова люди у воді знаходили давні мечі, шаблі, наконечники списів. Це стосується й 2010 року, при поглибленні річки земснарядом.

Дослідник В. Б. Чорний пише: *«Волино-галицька земля і Поділля мали велике значення для економіки Русі. Після того як кочові племена перекрили шлях до Криму, Прикарпаття стало джерелом постачання солі. Через галицько-волинські землі й Поділля пролягали торговельні шляхи на захід, що робило їх однією з головних ланок європейської торгівлі»* [32, 191].

Науковець В. М. Михайловський зауважує: *«...варто згадати привілеї князів Олександра і Федора Коріатовичів краківським купцям на ведення справ на Поділлі – обидві сторони угоди прагнули забезпечити стабільність та прогнозованість східної торгів-*

лі». Отож Побужжя відіграло важливу роль у проведенні торговельних операцій.

В. Отамановський звертає увагу: «В парі з господарчим розвитком Вінницької волості зростає роль Вінниці як економічного осередку в товарообміні поза межами волості».

1. Шлях до Чорноморського побережжя. Торговельні взаємини Побожжя були в цьому напрямі давні й особливо жваві. Ця торговельна магістраль йде з Вінниці через Брацлав. Люстрація Брацлавського замку подає, що давніше від Брацлава просто їхали до Києва, до Черкас, поминаючи Вінницю, а тепер тією дорогою підводи вже не можуть ходити — тільки на Вінницю.

2. Шляхи до Волощини й Туреччини. Є це давні шляхи. Щодо напрямку, то давніше йшов він з Вінниці просто на південь через Брацлав, але внаслідок пізнішого зруйнування Звенигородського замку, повернув на Вінницю, поминаючи, таким чином, Брацлав. Відтоді шлях з Волощини через Вінницю йшов також до Києва, Черкас та Канева і на Московщину.

3. Північно-західні шляхи. Найдавніший шлях цього напрямку йде на початку XV в. з Вінниці на Якушинці. Згадано його під назвою «Вінницький гостинець». Є цей шлях безперечно давніший, і, не змінюючи свого напрямку, він проходить через Якушинці, а далі через Літин.

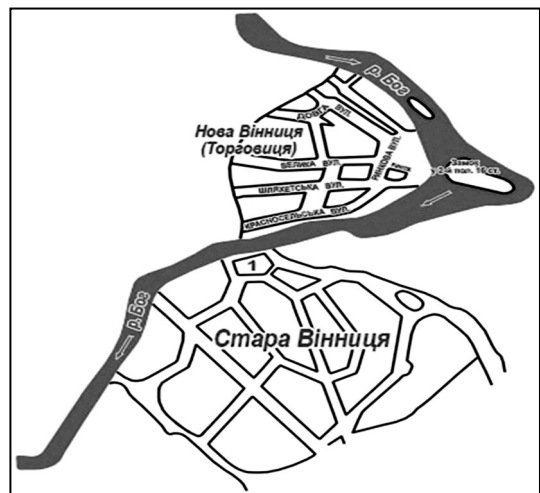
4. Шлях на Галицьке Підгір'я. Західний соляний шлях прямував з Галицького Підгір'я на Придніпрянщину. Ним йшов довіз коломийської солі. Шлях йде на Київ через Вінницю. Що Вінниця стоїть на соляній дорозі, виказує соляне мито, яке становить одну з прибуткових статей старостинського уряду. Торгівля сіллю відіграє велику роль в економіці Вінниці, бо міщани платять сторожі продуктами, в числі яких фігурує сіль. Шлях з Вінниці на Луку й Ворошилівку зветься «Коломийським шляхом» [20, 196].

Дослідник В. Б. Чорний наголошує, що в середині 16 століття у Вінниці «існували Єрусалимський, Староміський ринки, а також торжища на Хлібній, Ново- базарній, Тюремній площах, на Торговій вулиці, на

Торговій площі на Калічі, куди перемістився Єрусалимський ринок» [32, 196].

Отже, ця торговиця на перехресті водних і сухопутних торговельних шляхів стала вигідним місцем для виникнення великого ринку і поселення, була стратегічним пунктом, оволодіння якою, давало доступ до міжнародної магістралі, а в кінцевому результаті — відчутних прибутків для ВКЛ.

Погляньмо на план-схему Вінниці XIV–XVI ст., складену за згаданою книгою В. Отамановського. Видно, що Буг робить вигин, коліно. Сюди, ніби у величезну лійку, стікалися торгові потоки по сухопутті із заходу. Острів ніби перегороджував Буг, був, як «забара». Саме тут й контролювалися торгові потоки. Недарма неподалік виникло поселення Забарів (Сабарів), що означає перепону, земляний чи кам'яний виступ на річці, гряди.

У Новій Вінниці величезна площа знаходилася під ринком, а прилегла вулиця носила назву Ринкової. Автор зауважує, що «Внаслідок іміграційного руху пізніше вінницька людність розвивається на дві адміністративні одиниці, причому давніша громада має свого виборного вїйта, нова міщанська громада, маючи також свого вїйта, є вже під старостинською юрисдикцією» [20, 157].

Надалі новозбудована міська осада стала окремою відд Вінниці адміністративною осадою. Дослідник наголошує, що волость із *«густим залюдненням та товарним сільським господарством»* зародилася на теренах Вінницького повіту ще в 60–90-ті роки XIV ст. Процес пов'язаний із втягненням цієї території *«в сферу впливу балтійського та чорноморського ринків (насамперед першого), а його наслідками були: піднесення цінності землі, інтенсивніша приватновласницька колонізація»* [20, 157].

Отже, Нова Вінниця появилась із торговиці на Поділлі. В. Б. Чорний пише: *«... через територію Поділля й Волині проходило три великі шляхи: Чорний, Кучманський, Покутський. Перший прямував через Старокостянтинів. Тут існувала головна переправа через Случ – Росоловецька. Другий проходив через Бар і північніше Тернополя, з'єднувався з Чорним шляхом, а третій – через Хотин і Калуш»* [32, 197].

Безперечно, торгові шляхи були і у 14 ст. з півдня Вінниччини на Корець (Коршев). Про нього, наприклад, говорить пізніша глейтовна грамота 1448 р., в якій владика Іван надає вільний прохід послів воєводи Стефана через землі ВКЛ. *«Мы приказуем вамъ... шобы есте тыхъ его послов изъ ихъ слугами добровольне пропускали по нашому господарству... от границы от Брасловля тою дорогою на Вельницю... на Корець...»* [28, 197]. Отже, тут проходила торгова дорога з півдня на північ ВКЛ і навпаки. Тому-то й звільняв цю землю щонайперше Ольгерд, адже треба було налагодити торгівлю з Європою. Торгівля сприяла економічному піднесенню краю. Знав про цю торговицю й М. Стрийковський, тому припасував її до розповіді, перенісши другу назву Вінниці у минулі часи.

Історики М. Грушевський, Н. Молчановський з обережністю ставилися до його напрацювань. Н. Молчановський писав: *«Стрийковский особенно склонен переносить понятия и названия современного ему периода на явления более раннего периода времени»* [19, 7].

Отже, Вінниця була торговицею. Прочитуємо ще витяг із «Хроніки» М. Стрийковського: *«Вони звільнили від татар Торговицю, залишки мурів якої ще й нині (на 1582 рік – час написання «Хроніки») стоять в гирлі Богу»*.

Головною метою походу Ольгерда на Поділля був контроль над важливою ланкою торгового шляху. Про це й свідчить місце битви та логічний розвиток подій. У середині 14 століття ця торгова магістраль була у володінні ординців, а після битви нею уже відало ВКЛ. Компілятор писав «Хроніку» у 70–80-х роках 16 століття. З історії знаємо, що у 1558 році у Вінниці зведено на кам'яних мурах велику дерев'яну фортецю. Її споруджено на неприступних валах острова Кемпа в гирлі Богу. В результаті пожежі Вінницького замку 8 жовтня 1580 р. фортеця була знищена. У 1582 році *«залишки мурів»* цоколя твердині ще стояли *«в гирлі Богу»*.

Якщо ми вдумливо підійдемо до історії Вінниці, то побачимо, що залишки отих «мурів» описані в усіх нарисах про місто. Саме про них писав хроніст. Компілятор назву, пов'язану з торжищем, переніс на раніші події, спровокувавши плутанину для вислідів Синьоводської битви.

Торговиця на Синюсі не має ніякої прив'язки до компіляції. У ній говориться, що поселення стояло в гирлі (руслі) Богу і залишки його застав компілятор. Торговиця знаходиться на великій відстані від Південного Бугу. Тому ототожнювати її з Торговицею у «Хроніці» М. Стрийковського немає підстав. У документі компілятора йдеться про битву Ольгерда з татарами, але показано події 1580 року, коли пожежа зруйнувала Торговицю (Веницю), після чого згадано *«залишки мурів»*. Тож відбулось перекручення ходу історичних подій.

А далі литовсько-руські війська пішли південними рубежами на Білу Церкву, а потім на Звенигород, Київ.

Отож, з литовським проникненням Вінниця отримала особливий розвиток і підне-

сення. Град перетворився на великий торговий центр, через який проходила низка комерційних магістралей та шляхів. І хоча ординці проводили напади на Поділля, вони не могли перекрити і зупинити могутній розвій міста. Торгівля в граді набрала особливих розмірів.

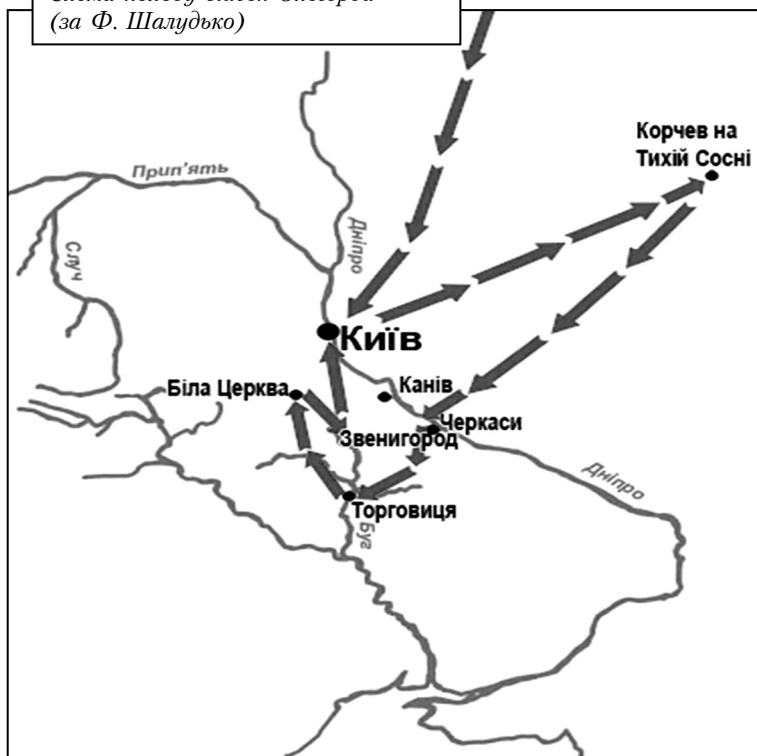
Тепер графічно змоделюймо напрями походів військ Ольгерда за напрацюваннями Ф. Шабульда та інших дослідників.

Читаємо у Шабульдо: *«Примечательна в этой связи роль в организации антиордынского похода Киева, ставшего местом сбора и операционной базой литовско-русских войск»* [33, 67].

Отже, прийшовши у Київ, війська Ольгерда рушили влітку 1362 року на Придоння до Корчева на Тихій Сосні. Після *«сотворишас(я) мятежи и тягота людем по всей земли»*, повертаючись назад, через броди Дніпра біля Канева і Черкаси, а також густий Чорний ліс на правому березі, литовсько-руські війська підійшли до Синюхи і Торговиці, де й відбулася битва. Надалі Ольгерд повів війська на Білу Церкву. Зауважу, не на Звенигород! Тут теж встановлено пролитовське правління. Невдовзі, довелося вертатися до Звенигорода, аби й там встановити свою владу. Через певний час Ольгерд повів війська знову на Київ, аби сина посадити на стіл.

Оскільки Київ і Корчів розташовані приблизно на одній паралелі, відміряймо відстані цих «переходів». Від Києва до Корчева на Тихій Сосні відстань 400 км. Від Тихої Сосни до Торговиці на Синюсі – 750 км. Від Торговиці до Білої Церкви –

Схема походу військ Ольгерда
(за Ф. Шабульдо)

150 км. Від Білої Церкви до Звенигорода (Звенигородки) – 100 км. Від Звенигорода до Києва – 150 км. Приблизна цифра – 1600 км.

Що це за тактика та стратегія були у Ольгерда, щоб робити такі необдумані походи? Де тут логіка? Бо ж надалі ще раз говориться, литовці звільнили від татар: *«...від Києва і Путивля аж до гирла Дону»*. Виходить, на Придоння Ольгерд двічі водив свої війська? Для чого? З якою метою? А тепер розглянемо реальну схему походу Ольгерда.

Весь похід здійснено битими шляхами, якими проходила торгівля, військові сили. Із Корчева дорога пролягла татарським шляхом до Любара, де влилися у військо вої з Волині. Об'єднані сили пішли у напрямку Синьої Води, до прикордоння. Після бою литовсько-руські військові сили звільнили від татар Торговицю (Веницю),

а далі – Білу Церкву, Звенигород і Київ. Пізніше здійснювали очищення від татар.

Зробимо підрахунки. Від Корчева до Любара – 100 км. Від Любара до граду Синя Вода – 30 км. Від Синьої Води до Торговиці (Вінниці) – 75 км. Від Торговиці (Вінниці) до Білої Церкви – 150 км. Від Білої Церкви до Звенигорода – 50 км. Від Звенигорода до Києва – 15 – 20 км. У підсумку – 420 км.

Можемо порівняти 1600 км і 420 км. Перша схема ймовірного походу є дуже сумнівною. Шлях міряли прямолінійно. Але ж мизнаємо, що мережа річок змушує шукати броди аби перебратися на протилежний берег. З упевненістю можемо говорити, що війська Ольгерда при першій схемі змушені здолати більше 2 тис. км., а при другій – майже 500 км., що є більш логічнішим.

Якщо ж візьмемо думку Ф. Шабульдо: «Цей наступ склав головний зміст усієї антиординської воєнної кампанії 1362 р. і був реалізований у двох походах литовсько-русь-

ких військ: першому, спрямованому на південь Дніпровсько-Донського межиріччя аж до гирла Дону і Азова... і другому, що досяг гирла Дніпра і Південного Бугу і під час якого відбулася Синьоводська битва» [31, 14]. Отож, якщо ми будемо міряти відстані аж до Дону й Азова, місць впадіння Дніпра і Півд. Бугу у море, то кілометрів ймовірних походів Ольгерда прибавиться. Хіба це не переконує у недостовірності такого трактування?

Стає зрозумілим, що напрацювання попередніх істориків щодо України настільки перекручені протягом попередніх віків

її поневірянь у складі польської і російської держав, що вимагають особливо глибокого аналізу, виправлення допущених помилок та нашарувань, і після цього написання реальної, правдивої української історії.

Шановні учасники конференції! Невже домисли дослідників приведуть до того, що 650-річчя битви святкуватиметься у зовсім іншому місці, поблизу Синюхи? Хіба наші нащадки пробачать нам фальсифікацію і глум над історичним минулим, над пам'яттю далеких попередників? Хіба ми, як патріоти України, зможемо відкрито дивитися у майбутнє, не знаючи своєї реальної історії? О. Довженко наголошував: «Народ, який не знає своєї історії, є народом сліпців». Хіба це не про нас сказано?

Щоб не сталося прикрої помилки, нам потрібно прикласти руку до серця і визнати – битва відбулася на Синій Воді – Синьоводі, що на півночі Вінниччини.

Добра вам усім і здоров'я!

ДЖЕРЕЛА

1. Strijkowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i wszyskiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 2. Переклад Ф. Шабульда за книгою «Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії України». – К., 2003.
2. Батюшков П. Н. Подолія. Историческое описание. – Санкт-Петербург, 1891.
3. Брайченко О. Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень. – Вінниця, 2000.
4. Галенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. (сайт в Інтернеті).
5. Гальчак С. Д. Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Снивиоди? – Вінниця, 2010.
6. Грицкевич В., Мальдис А. Шляхи вели праз Беларусь. Переклад В. Тимошенка. – Мінськ, 2009.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – К., 1992.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – К., 1993.
9. Гудзь-Марков А. В. Домонгольская Русь в летописных сводах V–XIII вв. – М., 2005.
10. Гумецька Л. Словник староукраїнської мови. – К., 1978.
11. Гедзь Т. Город Синя Вода (сайт «Мислене древо», 16 січня 2011).
12. Добровольський. Литовська топоніміка на Миколаївщині XV (сайт в Інтернеті).
13. Дорош М. Воронівці – моє рідне село: історія і сьогодення. – Вінниця, 2008.
14. Іпатівський літопис. ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843.
15. Історія України в прозових творах та документах. Темні віки. XIV – перша пол. XV ст. – К., 1993.
16. Літопис Руський. – К., 1989.
17. Люстрація староства Хмельницького 1565 р. (в перекладі В. Маринича із книги «Історія рідного краю. Хмельницький район»). – Вінниця, 2009.
18. Мельник П. Місце битви змінити не можна // Газета «Подолія», 30 квітня 1996.
19. Молчановський Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – Кам'янець-Подільський, 1905.
20. Отамановський В. Д. Вінниця у XIV–XVII століттях. – Вінниця, 1993.
21. Подільська старовина. – Вінниця, 1993.
22. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 35. – М., 1980.
23. Рогожский летописец (ПСРЛ). – Т. 15. – Вып. 1. – М., 1965.
24. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – Т. 6.
25. Сецинський Ю. Археологічна карта Подільської губернії. – М., 1901.
26. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Збірник статей / Ф. М. Шабульдо (науковий редактор), О. Д. Брайченко (упорядник). – К., 2005.
27. Словник гідронімів України. – К., 1979.
28. Словник староруської мови XIV–XV століття. – К., 1977.
29. Спадщина поколінь. Прадавні українські літературні пам'ятки. – К., 2002.
30. Тарасов К. Литвины на Синей Воде // Деды (Беларусь). – Выпуск 2. – Минск, 2009.
31. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії України. Шабульдо Ф., наук. редактор, Брайченко О., упоряд. – К., 2003.
32. Чорний В. Найдавніші відомості про митну справу на Поділлі в історичних джерелах. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія – історія. Вип. XIII. – Вінниця, 2008.
33. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной России в составе Великого Княжества Литовского. – К., 1987.

ДО ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ

(доповідь на конференції)

Ірина КОЗИР,

*кандидат історичних наук, доцент,
проректор з науково-педагогічної роботи
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка*

Синьоводська битва належить до тих подій доби середньовіччя, які призвели до глибоких змін в історії не лише України, а й Східної Європи в цілому. Це перша велика поразка золотоординських військ, яка мала реальні геополітичні наслідки. Військовий союз південноруських земель з Литвою, випробуваний у боротьбі проти татар, переріс у потужне державне об'єднання.

Історія опанування Великим князівством Литовським давньоруською спадщиною традиційно викликала зацікавленість потомків від XVI ст. до сьогодення [28, 42–43]. Ана-

лізувались передумови битви на Синій Воді, її перебіг, наслідки. Це не просто епізод в історії війн. Мова йде про значущу подію, яка за тривалий час обросла багатьма науковими гіпотезами та навколонуковими припущеннями. Крім того, трактування обставин Синьоводської битви вже значно переобтяжене нашаруваннями тверджень, породжених політичною чи іншою кон'юктурою.

Насамперед, це викликано надзвичайно малою кількістю писемних джерел та лаконічністю їх свідчень. Враховуючи, що цитування літописів та хронік стало невід'ємною

рисую всіх досліджень із синьоводської тематики, обмежимося лише коротким реєстром. Отже, про битву на Синій Воді згадують автори Рогозького літописця [23, Стб. 75], Никонівського (Патріаршого) літописного збірника [22, 2], Густинського літопису [21, 350]. Про це ж розповідає невеличка новела «Повість про Поділля», вміщена в кількох білорусько-литовських літописах [24]. Найдетальніший опис битви дає польський хроніст Мацей Стрийковський [29, 6–7], але його ж найбільше й критикують за «нестримну фантазію» [25, 180–182]. Джерельна база настільки обмежена, що впевнено говорити про диспозицію сторін, чисельність військ, тактику бою практично неможливо. Крім того, віддаленість у часі писемних свідчень від самої події призвела їх авторів до плутанини навіть у визначенні дати битви.

Серед багатьох складових синьоводської проблеми також залишається питання локалізації самого місця битви та тих географічних об'єктів, які згадуються в писемних джерелах у відповідному контексті. Про його актуальність свідчить той факт, що у переддень 650-літнього ювілею битви на Синій Воді спостерігаємо різку активізацію дискусій про конкретну географічну прив'язку битви на Синіх Водах. Переважна більшість дослідників, як сучасних, так і дореволюційних, однозначно ідентифікує літописну Синю Воду з річкою Синюхою, притокою Південного Бугу. Таке тривале і традиційне ототожнення Синюхи й Синьої Води вже стало хрестоматійним. Однак, у регіональній публіцистиці продукуються й інші точки зору [10].

Розв'язання цієї проблеми на сучасному етапі можливе лише в площині комплексних досліджень, що потребує вивчення всього можливого кола джерел. Завдяки виданню унікального збірника «Україна на стародавніх картах» [6; 7], стало можливим залучити до аналізу цілий комплекс картографічних матеріалів, які є повноцінними історичними джерелами. Фактично до XVI ст.

основу європейської картографії складали різні варіанти пізньоантичної карти Птолемея, «карти світу» (*mappe mundi*), морські компасні карти – портолани, та так звані «модерні карти» [26, 11–17]. На них у деформованому вигляді подавались і деякі місцевості України. Збільшення точності карт завдяки застосуванням спеціальних приладів та переходу до перспективного способу зображення призвело до революції у картографії XVI ст. На європейських картах з цього часу детально відображена і територія України. Хоча точність фіксації окремих географічних об'єктів на них також далеко не відповідала реальному стану речей.

У багатьох картографічних джерелах XVI–XVIII століть ліва притока Південного Бугу – р. Синюха чітко іменується як «*Синя Вода (Szynauoda, Synauoda, Ziniw Woda)*». Для прикладу, таку назву можна зустріти на мапах Бернарда Ваповського та Себастьяна Мюнстера «Нова карта Польщі та Угорщини» 1540 р. [6, 28–29], Джакомо Гастальді «Опис Московщини...» 1550 р. [6, 32–33], Джовані Антоніо Маджіні «Московська імперія» 1597 р. [6, 86–87], Вацлава Гродецького, Андрія Пограбка «Опис Польщі і Литви» 1602 р. [6, 102–103], Герарда Меркатора «Таврика Херсонська» 1628 р. [6, 124–125], Гійома де Боплана «Нижнє Поділля або Брацлавське воєводство» 1665 р. [7, 42–43] та його ж «Генеральна карта України» 1686 р. [7, 76–77].

Як бачимо, в європейській картографічній традиції впродовж XVI–XVII ст. сучасну річку Синюху було прийнято іменувати як «*Синя Вода*». Безумовно, саме під такою назвою її знали і в Україні, і за її межами. Але вже на карті Йогана Готліба Фаціуса «Детальна карта Російської імперії та Південної Польщі, що включає Україну, Поділля, Волинь...», 1769 р. [7, 186–187], одразу одна під одною дано дві назви річки «*Синя Вода (Sinawoda)*» й «*Синюха (Sinucha)*». На картах більш пізнього часу вже вживається один гідронім «*Синюха (Sinucha)*» – похідний від «Синя Вода». Хоча, наприклад, на

карті кінця XVIII ст. Йозефа Антона Лідла «Географічна карта королівства Польсько-го...», 1772 р. знову, як пережиток, фігурує «Синя Вода (*Sinawoda*)» [7, 202–203].

Варто проаналізувати ще один цікавий документ – «Книгу Большому Чертежу» 1627 року [13]. Це коментар до карти «Большой чертеж всему Московскому государству», яка почала укладатися в Московії ще за наказом Івана Грозного в 50-их рр. XVI ст. та в оригіналі до нас не дійшла. Тут знаходимо: «...а вверх по реке по Бокгу 50 верст пала в Бокг речка Синяя вода, а на речке на Синей воде, 70 верст от Бокга, город Синяя Вода» [13, 112].

Отже, називається не лише річка Синя Вода, а й місто Синя Вода. Зазначимо, що констатація наведених у джерелі відстаней неодноразово слугувала підставою для різноманітних вимірювань й обчислень та породжувала нові безпідставні дискусії. Дослідники «Книги Большому Чертежу» наголошували, що це є словесний опис двох «чертежей» («старого» і «нового»), тобто карт, які до нас не дійшли [13, 4–5]. Візуально ці карти, очевидно, виглядали так, як уже названі нами європейські карти. Тобто, вони були далекі від повноцінної фіксації географічних об'єктів у просторовому сенсі. Тому, на наше глибоке переконання, згадане у цитованому джерелі місто Синя Вода не можливо точно «вчислити» користуючись методикою математичних вимірювань.

Суттєво інше – відстань від впадіння річки Синя Вода у Буг менша, ніж відстань від цього місця до міста Синя Вода. Крім того, опис свідчить, що автор джерела у цьому випадку рухався вгору за течією Південного Бугу. В одному із списків (№1330) «Книги Большому Чертежу» зазначено: «А выше того города бо Бокгу город Кодома 40 верст» [13, 34]. Тобто зафіксовано ще один географічний орієнтир.

Це підтверджується і вже згаданими європейськими географічними картами. Для прикладу, позначене місто Синя Вода на

річці Синя Вода зустрічається на картах Абрагама Ортелія (1602 р.) [6, 98–99] та Герарда Меркатора (1628, 1630, 1638 рр.) [6, 124–125, 140–141, 162–163]. А вище по Бугу на цих же картах позначена згадана Кодима. На картах Г. Боплана [7, 42–43], Й. Фаціуса [7, 186–187], Й. Лідла [7, 202–203] на місці містечка Синьої Води зустрічаємо Торговицю, або руїни давнього міста Торговиці. І, знову, вище по Бугу – Кодима.

Таким чином, на згадуваних картах позначений населений пункт Синя Вода, а на його місці пізніше – Торговиця. Вгору по р. Південний Буг у повній відповідності до свідчень «Книги Большому Чертежу» зафіксована Кодима. Отже, точно співпадають свідчення кількох різних за датою та місцем створення джерел. Це повністю заперечує можливість ідентифікації Синьої Води з річкою Сливовою на Вінничині [10].

В умовах дефіциту писемних джерел важливо залучити археологічні матеріали, особливістю яких є досить чітка хронологічна визначеність. Саме це спонукало кіровоградських археологів розпочати пошуки матеріальних свідчень Синьоводської битви. Оскільки чітких топографічних прив'язок сучасники подій на Синій Воді не залишили, єдиним географічним орієнтиром слугувало повідомлення того ж таки Мацея Стрийковського, зафіксоване ним більш як на 200 років пізніше самої битви. Уславляючи перемогу «литви й русинів», Стрийковський першою в переліку звільнених міст називає Торговицю, потім Білу Церкву, Звенигород. [29, 162].

Археологічна експедиція Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка працює на Синюсі з 1997 року. На жаль, саме місце битви між литовсько-руською раттю та ордами трьох татарських ханів ще не встановлено. Загально відомо, що в ті часи висока вартість залізних виробів перетворювала їх на неабияку цінність. Тож після будь-якої баталії зброя та предмети обладунку ретельно визбирувались. Прикладом можуть слу-

гувати тривалі та систематичні пошуки місця Куликовської битви технічно добре оснащеними російськими експедиціями. За кілька десятиліть наполегливих пошуків знайдено лише кілька десятків артефактів, що так і не наблизило дослідників до локалізації поля бою на р. Дон.

За 15 років археологічних досліджень на Синюсі кіровоградськими науковцями у тісному співробітництві з київськими вченими Ф. М. Шабульдо, Г. А. Козубовським, Л. В. Литвиною, О. Д. Брайченком було досягнуто значних результатів. Отримані матеріали дають змогу говорити, що історична традиція прив'язки місця Синьоводської битви до Торговиці на Синюсі є найбільш близькою до об'єктивності.

На території с. Торговиці Новоархангельського району Кіровоградської області було відкрито середньовічне поселення першої половини XIV століття, площа якого перекривається забудовою сучасного села [4; 5]. Загальний огляд матеріальних об'єктів поселення беззаперечно репрезентує його як типову пам'ятку міської архітектури Золотої Орди. Унікальність археологічного комплексу біля с. Торговиця визначається тим, що до його складу входить як власне золотоординське місто, так і ґрунтовий могильник. Саме поєднання цих компонентів дає можливість визначити його етнокультурні особливості на тлі середньовічних пам'яток України.

Аналіз виявлених артефактів ілюструє чітко виражені риси золотоординської матеріальної культури. Такими типовими знахідками є залишки глиняних тандирів. Це специфічні печі циліндричної форми, які споруджувались в материковій глині. Взагалі тандири – це традиційний східний елемент побуту. У Середній Азії вони були відомі ще з доби бронзи [19, 15–16]. У золотоординський час тандири є характерним атрибутом міської культури. Вони знайдені на пам'ятках Поволжя [11, 173, 185], Молдови [20, 122; 1, 154; 2, 41–45]. В Україні тандири відкриті на синхронних пам'ятках

в Криму та в Північно-Західному Причорномор'ї [17, 112]. На території України і Молдови тандири з'явилися саме в золотоординських містах, тобто були явищем, привнесеним ззовні, не притаманним місцевій культурі.

Таким же привнесеним елементом в системі функціонування населеного пункту на Синюсі був водогін. Його залишки зафіксовані на різних досить віддалених ділянках поселення, що свідчить про розгалужену систему водопостачання. Лінія водогону споруджувалась із окремих секцій керамічних труб довжиною 0,5–1 м, які були скріплені вапняковим розчином. Знахідки таких глиняних труб на території України і Молдови в цей час відомі лише на золотоординських пам'ятках: на Кучугурському городищі біля Запоріжжя [9, 187], в Старому Орхеї [2], Костештах [20, 122].

У Торговиці відкритий ще один надзвичайно цікавий об'єкт – залишки цегляної лазні. Вона була збудована безпосередньо на березі річки із характерної для золотоординських пам'яток квадратної випаленої та сирцевої цегли. Система опалювання знаходилася під підлогою. Це були радіально чи паралельно розташовані цегляні канали – канни, які були перекриті випаленою або сирцевою цеглою чи плоскими кам'яними плитами, що утворювали систему гіпокауста. Опалювальним пристроєм слугувала велика цегляна сферична піч (діаметр – 1,7 м) на кам'яному фундаменті. В культурному шарі траплялися фрагменти червоноглиняної та сіроглиняної кружальної кераміки, уламки посудин, вкритих поливою зеленою, бірюзовою, жовтою, коричневою кольору, часто з прокресленим орнаментом, фрагменти скляних посудин і залізних виробів. Найбільше знайдено уламків керамічних труб. Специфічна архітектура лазні дозволяє віднести її до типових середньазійських побутових споруд – *hammam*. До останнього часу на території сучасної України лазня була досліджена лише на площі татарського міста в районі Великих кучугур

за 30 км на південь від Запоріжжя [9, 184–187]. Також подібна *hammam* відкрита в Старому Орхеї, на території Молдови [1, 155]. Лазні подібного типу, так само, як і сама система опалення (канни), притаманні для золотоординської міської культури [8].

Отже, відкриті об'єкти: тандири, лінії водогону, цегляна лазня – *hammam* – мають характерне східне походження і різко відрізняються від традиційних елементів давньоруських поселень суміжних територій. Найближчі аналогії торговицьким знахідкам походять із золотоординських міст Поволжя, Молдови, Північно-Західного Причорномор'я, Криму.

Ще одним доказом «міської» належності поселення на р. Синюха є відкриття на його північно-західній околиці виробничого комплексу – майстерні з випалення кераміки [14, 6–14]. У золотоординський час майстерня знаходилася на околиці поселення, оскільки за 50 м від неї вже розміщувалися поховання ґрунтового могильника. На площі майстерні досліджено кілька окремих виробничих об'єктів: вирубані в материковій глині два керамічні горна (в одному з них – цілі посудини), велика піч, п'ять тандирів, погріб-схованку із цінними залізними знаряддями, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод. До речі, поряд з тандиром на підлозі розчищено дванадцять сферококусів, один – всередині тандиру. Очевидно, майстер виклав їх охолоджуватись і не забрав. За характером керамічних решток можна встановити, що в торговицькій керамічній майстерні виготовлялася червоноглиняна кераміка, прикрашена прокресленим і пролощеним орнаментом та специфічні керамічні вироби – сферококуси.

Із сукупності проаналізованих артефактів та аналогій, безперечно, можна зробити висновок про належність торговицького поселення до категорії золотоординських міст. Склад його населення визначається за матеріалами ґрунтового могильника, що розміщувався на північно-західній околиці.

Тут ховали рядове населення міста. Речові знахідки досить скромні – сережки, намисто, ножі тощо. Як виняток – залишки тканини із золотним шитвом, начільна стрічка, яка складається із срібних пластин, нашитих на шкіряну основу, гаманець із срібними дирхемами. Релігійна належність похованих може бути підтверджена знахідками предметів культового призначення. Один з них – невеличкий натільний бронзовий хрестик. Аналогії йому відомі в пам'ятці, близькій за багатьма параметрами і часом до торговицької – в могильнику Мамай-Сурка у Подніпров'ї [12, 93, 99]. Інший, залізний втульчастий хрест, очевидно, слід розглядати як атрибут богослужіння, можливо, верхівку корогви.

Водночас на значній глибині (від 0,8 до 2,5 м) було виявлено великі кам'яні плити і залишки цегляної кладки. Три вапнякові плити орнаментовані. Одна з них має кант по краю. Дві плити мають орнамент у вигляді стилізованих розеток. Подібні орнаменти зустрічалися в середньовічному Криму [3, 130]. Як бачимо, на могильнику присутні елементи як християнської, так і мусульманської культової атрибутики, що є явищем неординарним і свідчить про значну етнічну і релігійну строкатість міського населення. Аналіз антропологічного матеріалу могильника, здійснений Л. В. Литвиною також підтверджує, що населення міста було багатоетнічним. Це цілком пояснюється загальною демографічною ситуацією на північному узбережжі [18, 90].

Таким чином, віртуальний населений пункт Синя Вода з карт XVI–XVIII ст. виявився цілком реальним містом золотоординського типу. Тобто тут жило населення, яке користувалося всіма благами східної цивілізації, мало матеріальну культуру з яскравими східними рисами. Найважливішим є те, що на всіх досліджених об'єктах чітко фіксуються сліди пожежі. Крім того, з культурного шару походять два залізні наконечники стріл, ще кілька наконечників (знайдених на городах) зберігаються у при-

ватних колекціях місцевих жителів. Також зафіксовано сліди раптового залишення міста його мешканцями (схованки речей, залишки кераміки на місці виробництва та у печах). Під час розвідувальних робіт у шурфах зустрічалися золотоординські матеріали та досить потужний шар попелу-згарища, як під час розкопок попередніх об'єктів. Результати розкопок свідчать про якусь надзвичайну ситуацію, яка призвела до пожежі та змусила людей залишити своє місто. Скоріше всього, вона носила характер військового удару.

За археологічними матеріалами час функціонування міста можна визначити першою половиною – серединою XIV ст. Більш точні хронологічні репери спробуємо знайти за знахідками монет. Торговицький комплекс представлений досить чисельною колекцією ординських монет (36 срібних дирхемів та 64 мідні пули). Їх знахідки відомі і в похованнях могильника, і на об'єктах цивільної забудови. Монети були визначені старшим науковим співробітником Інституту археології НАНУ Г. А. Козубовським, за що висловлюємо йому щирі подяки. Крім того, ще в 1894 році на березі Синюхи був знайдений знаменитий Торговицький скарб, який складався з 173 монет [27, 90–97].

Всі срібні монети, що походять з Торговиці, належать до правління ханів Токти (1290–1312рр.), Узбека (1312–1342 рр.), Джанібєка (1342–1357 рр.), Бердібека (1357–1359 рр.), Кульни та Навруза (1359–1360 рр.) [27, 90–97; 15, 94]. Серед мідних монет виділяються пули Джанібєка з двоголовим орлом та анонімні пули з квітковою розеткою. На думку Г. А. Козубовського, серед монетних знахідок присутні й наслідування поширеного типу мідного джучидського пулу з квітковою розеткою і легендою «Карбування Сарая-ал-Джедід». Подібні наслідування могли карбуватися в багатьох золотоординських центрах, у тому числі і в Торговиці. Поява таких монет може пояснюватися припиненням притоку монет регулярного карбування в другій половині

50 – 60-х рр. XIV ст., – саме на цей час припадає внутрішня криза в Золотій Орді. Криваві міжусобиці призвели до втрати державою значних територій, занепаду чи загибелі більшості міст.

Аналіз всіх монетних знахідок не залишає сумнівів у тому, що в золотоординське місто на Синій Воді не надходили в обіг джучидські монети карбування другої половини 60-х рр. XIV ст. Хоча, не так далеко на схід від Торговиці, у ставці Мамає – місті Орда, яке дослідники пов'язують з Кучугурським городищем у Запорізькій області, регулярно карбувалися дирхеми від імені ханів Абдуллаха (1361–1370 рр.) та Мухаммед-Буляка (1370–1380 рр.) [16, 53]. Жодної з цих нумізматичних знахідок у Торговиці немає. Отже, монети Мамаєвих ставлеників не надходили, бо життя у місті на Синій Воді перервалося.

Населений пункт на Синій Воді існував в історичному вимірі зовсім недовго – кілька десятиліть. Його заснування, очевидно, відбулося у рамках містобудівної політики хана Узбека. Традиційно в історичній науці склалася думка про запустіння Середнього й Нижнього Подніпров'я у результаті монголо-татарської навали. Але, як показують дані археології, життя на городищах і в селищах не припинилося. Тут продовжувало жити місцеве населення, зберігалися риси домонгольської культури. Природно, що на українських землях, підпорядкованих Золотій Орді, повинні були створюватися й ординські адміністративні центри для контролю за підвладними територіями.

Торговиця, розташована на далекому північно-західному прикордонні золотоординських володінь – на Синій Воді, безсумнівно, відігравала роль ключового пункту в системі адміністративного управління південно-західними руськими землями. Тут могла бути ставка ханського намісника. Саме для потреб татарської частини населення була збудована лазня й прокладений водогін. Основу ж населення складали місцеві етнічні елементи, про що свідчать антропологічні матеріали могильника.

Крім того, це місто було одним з торгово-економічних центрів Північного Причорномор'я в золотоординський час, про що також свідчать археологічні матеріали. За результатами картографування випадкових знахідок джучидських монет можна з певною мірою вірогідності стверджувати, що стародавнє золотоординське місто займало територію близько 100 га на правому березі р. Синюхи. За даними археологічних розвідок, у той час був заселений і протилежний берег річки – прибережна смуга на території сучасного смт. Новоархангельська.

Дискусійним є питання про назву цього міста. Мацей Стрийковський, як уже зазначалося, називає його Торговицею [29, 163]. Повідомлення Рогозького літописця про Синю Воду може стосуватись як річки, так і населеного пункту [23, Стб. 75]. «Книга Большому Чертежу» прямо вказує на місто Синя Вода, яке лежить на річці Синя Вода [13, 112]. Середньовічні карти Абрагама Ортелія (1570 р.), Герарда Меркатора (1585 р.), Маттіаса Квада (1600 р.) та інші локалізують у середньому Побужжі річку Синя Вода та місто Синя Вода (*Szinouoda*) [6, 93, 99, 125, 141]. Дослідник Синьоводської битви Ф. М. Шабульдо ототожнює Сині Води з Ябу-городом ханських ярликів [28, 18–19].

Очевидно, Синя Вода – місцева назва населеного пункту, етимологія якої пов'язана з унікальним кольором річкової води, що справді відрізняється від інших степових річок цього краю. Торговиця – це традиційна назва торжища, базару, яка добре відома ще з давньоруських часів. Так називали площу чи куток (квартал), де велася торгівля у середньовічному місті. Ще й сьогодні в Україні ми маємо кілька населених пунктів з такою назвою. Торговицею, відповідно, могли називати торгіву частину міста Синя Вода.

Очевидно, після загибелі міста Синя Вода, ця торгова частина через деякий час відродилася. Адже саме в цьому місці знаходились давні переправи через р. Синюха, проходив знаменитий Чорний шлях. Цікаво,

що на карті Боплана населений пункт Торговиця розміщений на лівому боці Синюхи біля місця впадіння у неї річки Торговички точно на Чорному Шляху [7, 42–43, 76–77]. Назва ж Ябу-город Ф. М. Шабульдом трактується як місце перебування ханського намісника [28, 18–19], тобто вона може означати не ім'я населеного пункту, а його статус.

Отже, безперечно встановлено факт існування досить великого золотоординського міста на Синій Воді. Археологічні матеріали свідчать про раптове припинення його життєдіяльності. Відбутися це могло внаслідок бойових дій. Оскільки до міста на Синій Воді не надходили ханські монети карбування другої половини 60-х рр. XIV ст., то найближчою військовою катастрофою, яка обірвала його життя, хронологічно є битва на Синіх Водах, відома нам з літописів. Отже, і відбутися вона могла в географічній близькості від міста Синя Вода та річки Синя Вода.

Зрозуміло, що Синьоводська битва не могла розгорітися власне у місті. Писемні джерела наголошують, що сама баталія точилася десь у полях, де була можливість широкого маневру військ, у тому числі кінноти. Місцем битви могли бути ближчі чи дальні околиці поселення. Безперечно одне: літописна Синя Вода – це сучасна річка Синюха, на березі якої у першій половині – середині XIV ст. виникло і розрослося місто з яскравими рисами золотоординської культури та етнічно строкатим складом населення.

Населення міста було не лише очевидцем буремних подій, а й зазнало всіх супутніх війни потрясінь. На початку 60-х рр. XIV ст. життя у золотоординському місті на Синій Воді припинилося, його мешканці змушені були залишити насиджені місця. Очевидно, що рядовий населений пункт пережив би військове потрясіння і поступово б відродився. У даному випадку мова йшла про цілеспрямовану акцію на знищення міста, яке могло відігравати досить важливу роль

в системі золотоординського управління підвладними землями. Великий литовський князь Ольгерд, який сучасниками визнавався за неабиякого стратега, розрахував план антиординської кампанії таким чином, щоб завдати удару по опорному пункту Золотої Орди на її західному прикордонні.

Занепад одного з адміністративних центрів ханської влади у Північному Причорномор'ї став прямим результатом перемоги литовсько-руського війська у битві на Синій Воді 1362 року, яка визначила майбутню долю українських земель.

ДЖЕРЕЛА

1. Абызова Е. Н. Комплекс сооружений усадьбы XIV в. в Старом Орхее // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинев : Штиинца, 1985. – С. 153–160.
2. Абызова Е. Н., Бырня П. П., Нудельман А. А. Древности Старого Орхее (Золотоординский период). – Кишинев : Штиинца, 1981. – 99 с.
3. Айбабина Е. А. Декоративная каменная резьба Каффы XIV–XVIII вв. Серия : Материалы по археологии Крыма. – Симферополь : Сонат, 2001. – 280 с.
4. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIVст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 41–83.
5. Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград : Редакційно-видавничий відділ КДПУ, 2006. – С. 4–18.
6. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К. : ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.
7. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст. – К. : ДНВП «Картографія», 2009. – 224 с.
8. Воронина В. Л. Бани-хаммам у народів Советского Союза и стран зарубежного Востока // Архитектурное наследие. Вып.3. – М. : Стройиздат, 1983. – С.133–167.
9. Довженко В. Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки. – К., 1961. – Т. X. – С. 175–193.
10. Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. – Вінниця : О. Власюк, 2009. – 188 с.; Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сливови? – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2010. – 152 с.
11. Егоров В. Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.) // Поволжье в средние века. – М. : Наука, 1970. – С. 172–193.
12. Ельников М. В. Середньовіковий могильник Мамай-Сурка І. – Запорозжє : ЗГУ, 2001. – 275 с.
13. Книга Большому Чертежу / Подг. к печати и редакция К. Н. Сербиной. – М., Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 232 с.
14. Козир І. А. Керамічна майстерня золотоординського часу з торговицького археологічного комплексу // Наукові записки. – Випуск 13. – Серія : Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ, 2010. – С. 6–14.
15. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі – України // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIVст. – К., 2003. – С. 93–99.

16. Козубовський Г. А. Проблема датування українських старожитностей XIV–XV ст. за монетними знахідками // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 51–58.
17. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.) – К. : Наука, 1986. – 127 с.
18. Литвинова Л. Населення Центральної України доби середньовіччя за антропологічними матеріалами // Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ КДПУ, 2006. – С. 4–18.
19. Массон В. М. Древнеземледельческая культура Маргианы. (МИА СССР. № 73) – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1959. – С. 127–131.
20. Полевой Л. Л. Поселения XIV в. у с. Костешты // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т. II. (35). – С. 119–130.
21. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т. 2 (Густынская летопись). – 386 с.
22. Полное собрание русских летописей. – СПб, 1897. – Т. XI. – 262 с.
23. Полное собрание русских летописей. – Пг., 1922. – Т. XV. – Вып. 1. – 132 с.
24. Полное собрание русских летописей. – Т. 35. Летописи белорусско-литовские. / Сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик. – М. : Наука, 1980. – 36 с.
25. Русина О. Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історіографічний гібрид // Український гуманітарний огляд. Випуск 1. – К. : Критика, 1999. – С. 178–189.
26. Трубочанінов С. В. Історична географія України. Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – 168 с.
27. Фёдоров-Давыдов Г. А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1960. – Т. 1. – С. 94–192
28. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К. : Наукова думка, 1987. – 185 с.
29. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i wszystkiej. – Warszawa, 1846. – Т. 2. – 572 s. Переклад Ф. Шабульдо // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 161–163.

ВІТЧИЗНЯНА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ЩОДО МІСЦЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ

Сергій ГАЛЬЧАК,

*керівник Вінницької філії Центру дослідження історії
Поділля Інституту історії України НАН України при
Кам'янець-Подільському національному університеті
імені Івана Огієнка, голова правління Вінницької
обласної організації Національної спілки краєзнавців
України, кандидат історичних наук, м. Вінниця*

Восени 2012 року виповниться 650 років з часу події, яка поклала початок визволенню України від золотоординського гніту – битви на Синій Воді об'єднаного литовсько-білорусько-руського (українського) війська під керівництвом литовського князя Ольгерда з монголо-татарськими загарбниками. Тоді, зокрема, було завдано нищівної поразки об'єднаним силам трьох татарських князів – Кутлубуга, Ходжібея і Дмитра, яких літописець називав «отчичами и дедічами Подольской земли», визволено з-під іго саме Поділля. Незважаючи на велике історичне значення битви, про неї у минулі часи згадували рідко. А якщо й згадували – то як про якусь буденну подію, що просто мала місце в історії. У всіх на слуху, особливо в радянський період, була лише Куликовська битва (1380 р.), де ратну славу здобуло військо московського князя Дмитра

Донського, не зважаючи на те, що не вона поклала початок визволенню земель колишньої першої східнослов'янської держави від грізних поневолювачів і що уже через рік після неї хан Тохтамиш спалив Москву, жителів вирівав, а іго й данину продовжив ще на сто літ.

На можливу причину замовчування значення Синьоводської битви одним із перших вказав видатний український історик В. Б. Антонович, відмітивши, що крім збройного протистояння із золотоординцями очільник Великого князівства Литовського вступив у «продолжительную боротьбу с великими князями московскими». Воював він також із польським королем Казимиром III, який зазіхав на українські землі. Зрозуміло, сусіди-суперники, котрі відігравали провідну роль у Подільському регіоні в наступних століттях, пробачити цього йому не могли.

А тому «підкореговувались» літописні та інші джерела, зміщувались важливі акценти, у тому числі й самою литовською стороною.

Розгром трьох ординських князів, того-часних спадкоємних володарів Подільської землі, військом в. кн. литовського Ольгерда (1345–1377) у битві біля Синіх Вод вперше згадується в літописній повісті «Про Поділля». Ім'я автора цієї писемної пам'ятки залишається невідомим. Певним є те, що він мав причетність до вищих урядово-бюрократичних кіл великого князівства Литовського, Руського та Жемантійського й написав свій твір на початку 1430-х років, у розпал польсько-литовського воєнного конфлікту, у ході якого обидві сторони розв'язували політичну проблему: кому саме – Польському королівству чи Великому князівству Литовському – належатиме вся Подільська земля, – вказує у праці «Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації» Ф. Шабульдо. – Саме з цієї причини в оповіді «Про Поділля» Синьоводська битва трактується як головна призвідниця ліквідації влади адміністрації Золотоординської держави в усій Подільській землі й заміни її владою литовських князів-братів Коріатовичів та їхнього дядька та сюзерена Ольгерда. Політичні обставини, за яких була створена пам'ятка, внесена згодом до складу широкої редакції літописів Великого князівства Литовського, визначили не тільки мету її створення, а й загалом офіційний характер. Якщо мету можна сформулювати як спробу обґрунтувати виняткові права Великого князівства литовського на володіння Подільською землею, то щодо характеру слід зауважити, що офіційність оповіді виявилася насамперед у певному доборі, порядку викладу й тенденційній інтерпретації історичних фактів. Так, зокрема, в ній підкреслюється, що утвердження влади князів Коріатовичів на Поділлі сталося «со князя великого Олгирдовим презволениемъ й с помочию Литовския земли». Натомість в оповіді не згадано інші воєнно-політичні акції Ольгерда, спрямовані проти Орди того ж 1362 р., тим паче

антиординські дії, що передували їм, правителів Польського та Угорського королівств.

Своєрідною й адекватною за об'єктивністю відповіддю супротивної сторони на офіційну політичну позицію урядових кіл Великого князівства Литовського, що концептуально повною мірою відобразилися в оповіді «Про Поділля», стала заява польських послів на вальному сеймі у Любліні 1448 р. Посилаючись на свідчення хроніки, послі стверджували, що Подільська земля ніколи не належала до Литви, ані поляки її не мали від литвинів, а що польський король «держав Поділля миром», отримавши його почасті у спадок за правом рідства, а почасті відібравши від ординців й зміцнивши дерев'яні фортеці у Кам'янці, Бакоті, Брацлаві, Межибожжі та у Володимирі. Зрозуміло, що про Синьоводську битву польські послі не згадували.

Обидві версії знайшли своїх прихильників і оборонців в інтелектуальному середовищі середньовічних країн Центрально-Східної Європи. За пропольською концепцією визначився видатний польський історик XV ст. Ян Длогуш, узаasadнити її документальними джерелами намагався Марцін Кромер. Спроби останнього викликали критику з боку Мацея Стрийковського, який у своїй «Хроніці польській, литовській, жмудській та всієї Русі», вперше виданій у 1582 р., підкріпив концепцію анонімного автора оповіді «Про Поділля» додатковими свідченнями про Синьоводську битву, почерпнутим ним з ординського джерела. Таким чином проблема битви біля Синіх Вод через свій нерозривний зв'язок з історією Подільської землі з політичної проблеми перетворилася на історіографічну, надовго прикувавши до себе увагу і політичні пристрасті істориків-опонентів» [24].

З цих причин й досі остаточно не локалізовано місце історичної битви на Синій Воді. Одні дослідники стверджують, що доленосні події відбулися на берегах р. Синюхи на Кіровоградщині, інші – р. Сниводи (Вінниччина).

Загалом же у працях вітчизняних науковців досі переважала концепція про заздалегідь спланований широкомасштабний наступ збройних сил Великого князівства Литовського на володіння Ординської держави у лісостеповій зоні і степах Північного Причорномор'я по обидва боки Дніпра. Цей наступ склав головний зміст антиординської воєнної кампанії 1362 року і операційно був реалізований у двох походах литовсько-руських військ: першому, спрямованому на південь Дніпровсько-Донського межиріччя аж до гирла Дону і Азову, і другому, що досяг гирла Дніпра і Південного Бугу і під час якого відбулася Синьоводська битва (неподалік поселення Торговиця). Цю точку зору особливо відстоює згадуваний Ф. М. Шабульдо [22; 23; 25].

На р. Синюху як на місце Синьоводської битви, вказують у своїх працях Я. Д. Ісаєвич [12], В. М. Литвин [13], О. Д. Брайтченко [3, 28-39], В. Лучик [14, 123–128] та інші науковці. Фактично займали аналогічну позицію В. Б. Антонович [1], Л. Г. Мельник [15; 16], О. Д. Бойко [2].

Інший погляд на місце історичної січі висловив видатний український історик М. С. Грушевський, який, зокрема, писав: «...Сю Синю воду звичайно уважають теперішньою Синюхою, лівим притоком Бога; на московській мапі XVI в. вона зветься дійсно Синьою водою. Але єсть й иньша Синя вода, теперішня Сливоводь, на пограниччю Київщини, Волини й Поділя, «при шляху Татарськїм», звїсна під іменем «Синьї Води» в подільських люстраціях XVI в. Супроти того, що з битвою над Синьою водою звязувалася окупація Поділя, менї було б здавалося правдоподібнїшим, що битва з Татарами сталася над Сливоводою» [5, 82].

Його фактично підтримав Д. І. Дорошенко, наголосивши у своїй праці: «...Вже окупація Київщини викликала конфлікт з татарами, що вважали себе зверхників над цією землею. Ольгерд пішов походом і в 1363 р. розбив татар на Синїх Водах (на пограниччі Волині й Подолїї). Цим він закріпив своє володіння Київщиною, а слідом черга при-

йшла й на Поділля... Прилучення Поділля довершили підручні князі, небожі Ольгерда» [10, 102].

З ними фактично солідарувалася й Н. Полонська-Василенко [19, 309–311].

Останнім часом, насамперед устами краєзнавців, наводиться все більше аргументів на користь Подільського регіону. Особливо послідовним прихильником того, що Синьоводська битва відбулася на Сливоводі, є член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, директор Воронівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Хмільницького району М. Н. Дорош. Свої судження і докази особливо переконливо він висловив у книзі «Битва на Синій Воді 1362 р. (або загадка річки Сливоводи)» [6].

У праці критичному аналізу піддано відомі літописні джерела та напрацювання ряду вітчизняних науковців, присутня наукова полеміка у відстоюванні власних поглядів на проблему. Крім того, автор висловив свою версію на місце розташування загадкових літописних Коршева і Білобережжя, аргументував беззаперечність зв'язку Синьоводських подій з історією Болохівської землі, навів суттєві докази того, що військовий похід князя Ольгерда до місця вирішальної битви з татарами проліг через сусідню Волинь, а не із Приднілля.

Цю концепцію він відстоює й в інших працях [7–9].

Прихильниками того, що Синьоводська битва відбулася на р. Сливоводі, виступають білоруські дослідники В. П. Тимошенко [20], М. Ліннік [21], вінницькі краєзнавці А. Годзик [4], П. Мельник [15; 16], С. Молдован [17], П. Ткачук [11], В. Паламарчук [18] та ін.

Як і раніше, точки зору на проблему, наведений фактаж у підтвердження тієї чи іншої версії суперечливі і неоднозначні. Тому пора, нарешті, знайти істину у суперечностях історії, на належному рівні вшанувати пам'ять полеглих героїв-визволителів, зокрема, багатостраждального Подільського краю.

Битва на Синій Воді повинна стати в ряд славних героїчних звершень нашого народу, які вселяють у нас почуття гордості,

великої поваги до наших далеких предків за здійснений ними подвиг.

Найголовніше, що вона відбулася на нашій українській землі...

ДЖЕРЕЛА

1. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1995.
2. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001.
3. Брайченко О. Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Збірник статей / Ф. М. Шабульдо (науковий редактор), О. Д. Брайченко (упорядник). – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 28–39.
4. Годзик А. Від іґа до іґа, або за вісімнадцять літ до Куликовської битви // Київ. – 1996. – № 1–2. – С. 136–139.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 4. – К., 1993.
6. Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. – Вінниця : О. Власюк, 2009.
7. Дорош М. Н. Битва на Синій Воді 1362 року (або таємниця річки Сниви). – Вінниця, 2011.
8. Дорош М. Н. Перемога на Сниводі або таємниця Синьої Води // Пульсуючі джерела (м. Вінниця). – 2008. – 12 серпня.
9. Дорош М. Ще раз про битву на Синій Воді – Сниводі // Хочу все знати (м. Вінниця). – 2007. – 10 лютого.
10. Дорошенко Д. І. Історія України в 2-х т. Т. 1 (до половини XVII століття). – К. : Глобус, 1991.
11. Друге народження Сниви // Пульсуючі джерела (м. Вінниця). – 2009. – 30 червня.
12. Історія України: нове бачення: У 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; Під ред. В. А. Смоля. – К. : Україна, 1995.
13. Литвин В. Історія України: Підручник. – К.: Наук. думка, 2006.
14. Лучик В. Гідроніми басейну Синюхи // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Збірник статей / Ф. М. Шабульдо (науковий редактор), О. Д. Брайченко (упоряд.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 123 – 128.
15. Мельник Л. Г. Загарбання Польщею і Литвою південно-західних руських земель // Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 1 – Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л. Г., Гуржій О. І., Демченко М. В. та ін. – К. : Либідь, 1991.
16. Мельник П. Місце битви змінити не можна // Подолія (Вінниця). – 1996. – 30 квітня.
17. Молдован С. Битва на річці Снивида // Подолія. 1996. – 29 червня.
18. Паламарчук В. Синя Вода, чи Снивода? Чи можна вірити Михайлу Грушевському? // Хочу все знати (м. Вінниця). – 2007. – 20 січня.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – 3-є вид. – К. : Либідь, 1995.
20. Тимошнко В. П. «Слово о Подоліи» (1431) как историко-правовой акт Великого княжества Литовского в вопросе о локализации битвы 1362 г. – Минск, 2007.
21. Уладзімір Цімашэнка, Мікола Ліннік. Дзе была бітва у 1362 годзе вялікага княжства Літоўскага-Беларускага: на Снівадзе ці Сінюхе? // Наше слово (Беларусь). – 2007. – 17 октября.
22. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной России в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.
23. Шабульдо Ф. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. – 1996. – № 2.
24. Шабульдо Ф. М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Збірник статей / Ф. М. Шабульдо (науковий редактор), О. Д. Брайченко (упорядник). – К. : Інститут історії України НАН України, 2005.
25. Шабульдо Ф. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: Студії з історії України. – К., 2003.

БІТВА НА СІНІХ ВОДАХ У БЕЛАРУСКАЙ ГІСТОРЫЯГРАФІІ

Мікалай ЛІННІК,
*краявед, адказны сакратар «Грамадскага камітэту
«Вялікая Літва – гістарычная памяць Беларусі»*

*Светлай памяці
Міколы Іванавіча Ермаловіча*

*«Калі мы не падымемся самі –
нас не падыме ніхто».*
У. С. Караткевіч

Звесткі аб бітве на Сініх Водах у гісторыяграфіі цікавыя і паказальныя. Іх агляд яскрава сведчыць пра пазіцыі гісторыкаў, час, у якім яны жылі і чые інтарэсы абгрунтоўвалі.

Яна не ўпамінаецца ў:

– «Чтениях по истории западной России» М. В. Каяловіча, выдадзеных у Пецярбургу ў 1894 годзе;

– «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей» под ред. В. П. Семенова. Том 9. Верхнее Поднепровье и Белоруссия», СПб., изд-во А. Ф. Девриена, 1905 г.;

– «Кароткай гісторыі Беларусі» Вацлава Юстынавіча Ластоўскага, выдадзенай у Вільні ў 1910 г.

У савецкі перыяд не даюць звестак пра гэтую бітву:

– другое выданне «Большой Советской энциклопедии», выдадзенай у сярэдзіне шасцідзясятых гадоў у Маскве;

– «Энциклопедический словарь», выдадзены ў Маскве ў 1964 г.;

– пяцітомная «Гісторыя Беларускай ССР», выдадзенай ў Менску ў 1972 г.;

– пяцітомная энцыклапедыя «Беларуская ССР. Кароткая энцыклапедыя» і яе рускамоўны варыянт «Белорусская ССР. Краткая энциклопедия», выдадзеныя ў Менску ў 1978–1982 гг.;

– А. Рогалев «Великое княжество Литовское: поиски исторических закономерностей» // «Крыжовы шлях. Дапаможнік для вывучаючых гісторыю Беларусі. Гістарычныя сшыткі. Сшытак першы». «Згода», – Мн., 1993;

– Саракавік І. А. «Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі. – Мн., «Современная школа», 2006.

Аднак паралельна з гэтым у другой палове XIX стагоддзя пра бітву ўжо ўзгадваюць С.М. Салаўёў і В.В. Турчыновіч.

Расейскі гісторык Сяргей Міхайлавіч Салаўёў у «Истории России с древнейших времен» піша: «К 1362 или 1363 году относятся победу Ольгерда над татарами при Синих водах, следствием которой было очищение Подолия от татар» [35, 255]. Том выйшаў з друку ў шасцідзясятых гадах XIX стагоддзя.

Беларускі гісторык, краязнавец Восіп Вікенцьевіч Турчыновіч у выдадзенай у 1857 г. у Пецябургу першай гісторыі Беларусі «Обозрение истории Белоруссии с древнейших времен» прыводзіць словы рускага гісторыка Дзмітрыя Іванавіча Ілавайскага з «Истории России» пра гэтую падзею «После Джанибека, когда наступил смутный период в Золотой Орде, Ольгерд начал действовать решительно. Он окончательно присоединил к своим владениям Киевское княжество и отдал Киев в удел одному из своих сыновей (Владимиру). В то же

время он покорил земли между Бугом и Днепром. Северная часть этих земель принадлежала прежде галицко-волынским и называлась Позысье, а теперь сделалась известной под именем Подолье. Здесь собирали дани татарские баскаки и темники, властвовавшие в соседних днепровско-бугских степях. В Подолье было много селений и несколько городов (Бакота, Ушица, Каменец и др.), разоренные укрепления которых татары не позволяли возобновлять. Страна эта во время монгольского ига не подчинялась никакому русскому княжескому роду, а была разделена на мелкие волости. Во главе их были поставлены атаманы, которые между прочим занимались сбором дани для татар. И прежде соседние с Подольем татарские темники и князья нередко играли роль особых ханов благодаря своему отдаленному от Сарая положению, а теперь, во время неурядиц и раздробления Золотой Орды, они были предоставлены собственным силам. Ольгерд нередко вступал с ними в отдельные союзы и нанимал у них вспомогательные войска для походов на поляков и крестоносцев. Но так как это были ненадежные союзники, переходившие иногда на сторону его врагов, то великий князь литовский воспользовался помянутым смутным временем в Золотой Орде, когда заднепровские улусы не могли ожидать никакой помощи с Волги. Он начал с ними успешную войну. Одержал большую победу на Синих Водах (приток Буга) над тремя татарскими князьями Кутлубеем, Хаджикеем и каким-то, по-видимому, крещеным Дмитрием (около 1362 г.), а затем очистил от их господства всё Подолье и соседние южные степи между Днепром и Днестром до самого Черного моря. Остатки разбитой Орды удалились отчасти на нижний Дунай в Добруджу, а отчасти в Крым. Так легко обошлось ему покорение этой обширной страны. Подольскую область он предоставил в удел своим племянникам, сыновьям Кориата Гедиминовича. Первой их заботой была постройка крепких замков и возобновление старых городских укреплений, чтобы обезо-

пасить страну от будущих татарских нападений» [40, 387–388].

Напрыканцы XIX стагоддзя (1882 г.) «Живописная Россия. Отечество наше... под общей редакцией П. П. Семёнова» паведамляе: «В Подолии кочевали три орды Монголов. В 1362 г. Ольгерд одержал блистательную победу над тремя татарскими князьями: Вутлубугою, Хаджибеем и Дмитрием на берегах реки Синих-Воды. Затем проник в Тавриду и разрушил Херсонес, где захватил много сокровищ. Тогда же вся Подолия была присоединена к великому княжеству Литовскому, а вслед затем покорилось ему и Киевское княжество без боя» [17, 79].

У сярэдзіне трыдцатых гадоў XX стагоддзя беларускі гісторык-славіст Уладзімір Іванавіч Пічэта у кнізе «Гісторыя Беларусі» піша: «Скарыстаўшы з няладзіц у Ардзе, Альгерд задаў татарам вялікае паражэнне на Сініх Водах (1363), пасля якога ўсходняя Падолле было занята сынамі Карыята Гедзімінавіча» [32, 109–110], а другі вядомы беларускі гісторык Усевалад Макаравіч Ігнатоўскі ў «Кароткім нарыс гісторыі Беларусі» паведамляе: «Яшчэ амаль што за 20 год да вядомай нам Кулікоўскай бітвы ў 1362 годзе Літоўска-Беларускае гаспадарства, злучыўшы ўсе свае сілы, вышла на спатканне татар на пайднёвую граніцу. Адбылося страшэннае збойства на Падолі. Ня глядзячы на вялікі лік і сваю храбрасць, татары былі разбіты і, пакінуўшы многа трупаў, здабычы і палонных, уцяклі на пайднёвы ўсход. Пад уплывам страху, татары доўга сюды не прыходзілі. І пайднёва-заходнія землі такім спосабам мелі цяпер магчымасць эканамічна і культурна развівацца, забяспечаны ад пайднёвага ворага» [21, 79].

Далей упамінанне пра бітву сустракаем у «Истории СССР», выдадзенай у Кіеве ў сярэдзіне шасцідзсятых, знаходзім: «Продвигаясь на юг, Альгерд встретился с татарами и разбил их на Синих Водах в 1362 г.» [20, 257].

З 1969 года бітва трапляе ў энцыклапедычныя беларускія выданні – «Бела-

руская Савецкая Энцыклапедыя» т. 1 [3, 269] – і з таго часу згадваецца ў большасці беларускай гістарычнай літаратуры.

Цікава праследзіць, як вызначаецца месца бітвы ў розных аўтараў.

Частка з іх упамінае бітву на Сініх Водах без вызначэння месца [6, 8, 9]. Многія пішуць на Сініх Водах, ля Сініх Водаў, не вызначаючы, што гэта: рака, возера, мясцовасць, паселішча і дзе размешчана. [4, 276; 5 117; 15, 6; 7, 87; 23, 161; 27, 118; 32, 109–110; 37, 61; 42, 15].

Частка аўтараў, у тым ліку і «Гісторыя Беларусі ў шасці тамах», выдадзеная ў 2008 г. у Мінску асцярожна паведамляе, што бітва адбылася на Сініх Водах (у сучаснай Украіне) [9, 65; 10, 287; 24 17].

Прызнаны сусветны гісторык Норман Дэвіс піша «У Синих Вод в излучине Днепра» [16, 287].

Пра тое, што «страшэннае збойства» адбылося на Падоллі, мы ўпаміналі [5].

На Сініх Водах ля Дняпроўскага лімана вызначаў месца бітвы вядомы беларускі гісторык, прафесар А. П. Грыцкевіч [13, 5].

Безумоўная большасць аўтараў лічаць, што Сінія Воды – гэта рака. Прычым усе лічаць, што гэта рака басейна Паўднёвага Буга [1, 32–33; 3, 269; 8, 52; 11, 82; 12, 30; 22, 86–87; 26, 37; 29, 117; 34, 72; 40, 387; 43, 211–219] і толькі частка канкрэтна называе Сінімі Водамі р. Сінюху [2, 71; 19, 54; 6; 31, 72; 31, 70–75; 36, 49; 44, 10–13; 45, 92–93]. Прычым прыхільнікі гэтую версію выказваюць як меркаванне, як В. Насевіч, ці лічаць, што р. Сінюха знаходзіцца на Падоллі, як В. Пасталіца.

Што можна сказаць у дадатак? Беларускія навукоўцы не займаліся пытаннем дакладнага вызначэння месца бітвы на Сініх Водах, аргументуючы:

– што бітва была па-за межамі сучаснай Беларусі;

– што у першакрыніцах месца не пазначана.

Сапраўды, у першакрыніцах дакладна не вызначана, дзе Сінія Воды. Узбуйнена мож-

на дакладна лічыць, што гэта *Падолле*. Прыхільнікі версіі р. Сінюха цытуюць *польскага* храніста Мацея Стрыйкоўскага, першага гісторыяграфа Вялікага Княства Літоўскага, які піша: »А гды прišли до Сіней Воды, минувши Канев и Черкасы...» [33]. Тут трэба засяродзіць увагу на некалькіх момантах:

1. «Хроніка польская, літоўская, жмудская і ўсей Русі» напісана у канцы XVI стагоддзя (выдадзена ў 1582 г.) на матэрыялах хронік Генрыха Латвійскага, Альнпека, Кромера, Длугаша [41, 10]. М. Стрыйкоўскі – польскі гісторык, і «Хроніка» напісана ў інтарэсах Польшчы, якой было выгадна адсунуць далей на ўсход месца бітвы на Сініх Водах, каб пацвердзіць польскія правы на Валынь і Падолле.

2. Недахопам прац Я. Длугаша, польскага гісторыка XV ст., якімі карыстаўся М. Стрыйкоўскі, з'яўляецца путаніца ў храналогіі і генеалогіі вялікіх князеў Літоўскіх [18, 8].

3. Выраз «мінуўшы Канеў і Чаркасы» можна зразумець і як абмінуўшы, не заходзячы у гэтыя гарады.

4. У «Хроніцы» няма сведчання аб папярэднім заняцці Кіева войскамі ВКЛ, хоць многія навукоўцы лічаць Кіеў базай паходу Альгерда.

Пэўную яснасць можна знайсці, карыстаючыся звесткамі аб шляхах зносін у тыя часы. Як сведчаць археалагічныя даследаванні беларускіх навукоўцаў, і Тураў [26, 71–78] і Мазыр [36, 49; 26, 37] мелі сталыя стасункі з Кіевам і Оўручам, пачынаючы з XII–XIII ст. Таму войскі ВКЛ лёгка маглі пераправіцца праз Прыпяць у Тураве і

Мазыры і прама рухацца на Падолле праз Оўруч.

Я думаю, што ні ў кога няма сумненняў, што бітва была на *Падоллі*. Яшчэ адным доказам, што бітва была на Падоллі, і, калі казаць далей, на *Снівадзе*, трэба лічыць карту Вялікага княства Літоўскага, складзеную ў 1603 г Тадэушам Макоўскім па заказе і на грошы Мікалая Радзівіла. На ёй выразна бачны сучасны Хмельнік, які перайшоў Карыятавічам пасля перамогі над татарамі [38, 606]. Тое, што р. Снівада на гэтай карце не падпісана і дало магчымасці прыдумваць у пазнейшыя часы розныя версіі знаходжання месца бітвы.

Трэба ўлічваць і тое, што падзеі адбыліся ў другой палове XIV ст. Войска ВКЛ выбірала карацейшы шлях, каб менш сіл і сродкаў траціць на пераход. Вільня і Хмельнік знаходзяцца амаль на адным мередыяне і шлях ад Вільні да Снівады найкарацейшы менавіта праз Тураў, Оўруч. Гэты шлях ідзе ў асноўным міжрэччамі і не патрабуе перапраў праз вялікія рэкі, акрамя Прыпяці.

Шлях на Сінюху ўздоўж Дняпра патрабуе пераправы праз буйную Рось, а ва ўмовах Дзікага Поля гэта вельмі праблематычна.

На маю думку, бітва адбылася на Снівадзе. Рэшткі татарскіх войскаў уцякалі з месца бітвы Чорным шляхам у напрамку Таргавіцы, дзе, верагодна, былі насцігнутыя войскамі ВКЛ. Ля Таргавіцы на р. Сінюха яны былі канчаткова разбіты. Таму асноўным месцам бітвы на Сініх Водах трэба лічыць р. Снівада, а р. Сінюха можа лічыцца месцам завяршэння разгрому татараў.

СПАСЫЛКІ

1. 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі. – Мн. : Навука і тэхніка, 1994.
2. Арлоў У., Сагановіч Г. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі. 962-1918. 2-е выд. – Вільня : Наша будучыня, 2000.
3. Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. – Т.1. – Мн, 1969.
4. Беларуская энцыклапедыя ў 18 т. – Т. 1. – Мн. : Бел. Эн., 1996.
5. Беларусь Энцыклапедычны даведнік. – Мн. : Беларуская Энцыклапедыя, 1995.
6. Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў 2-х т. – Т. 1. – Мн. : Беларуская Энцыклапедыя, 2005.
7. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветных цывілізацый. Вучэбны дапаможнік пад рэд. В. І. Галубовіча і Ю. М. Бохана. – Мн. : Экаперспектыва, 2005.
8. Гісторыя Беларусі ў шасці тамах. – Т. II. Беларусь у перыяд Вялікага княства Літоўскага. – Мн. : Современная школа, 2008.
9. Гісторыя Беларусі. Дапаможнік для падрыхтоўкі да экзамену і цэнтралізаванага тэсціравання / пад навук. Рэд. М. С. Сташкевіча, Г. Я. Галенчанкі, І. І. Багдановіча, 2-е выданне, перапрац. – Мн. : Аверсэв, 2006.
10. Гісторыя Беларусі. Дапаможнік для падрыхтоўкі да экзамену і цэнтралізаванага тэсціравання. Пад навук. рэд. М. С. Сташкевіча, Г. Я. Галенчанкі, І. І. Багдановіча. – Мн. : Аверсэв, 2005.
11. Голденков М. Утраченная Русь: забытая Литва, неизвестная Московия, запрещенная Беларусь – 3-е изд. – Мн. : Современная школа, 2010.
12. Голубеў В. Ф. і інш. Ці ведаеце вы гісторыю сваёй краіны? / 2-е выданне. – Мн. : Народная асвета, 1995.
13. Грицкевич А. П. Древний город на Случи. – Мн.: Полымя, 1985.
14. Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 г. – Т.1. – М., 2005.
15. Дзярновіч А. І. і інш. Лёс Крэва. – Мн. : Полымя, 1993.
16. Дэвис Норман. История Европы. – М. : Транзиткнига, 2004.
17. Живописная Россия. Отечество наше... под общей редакцией П. П. Семёнова. – Т. III. – Ч. I. – СПб.–М., 1882.
18. Заливако А. Историография генеалогии Беларуси (X – XXI вв.). – СПб. : Невский простор, 2004.
19. Иллюстрированная хронология истории Беларуси. 2-е изд, допол. – Мн. : Беларуская энцыклапедыя, 2000.
20. История СССР. – Т. 2. – Киев, 1953–1954.
21. Ігнатаўскі У. М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – Мн. : Беларусь, 1992.
22. Краіна Беларусь. Ілюстраваная гісторыя. / Тэкст У. Арлова, Angloproekt corporation limited Neografia Martin. – Slovakia, 2003.
23. Кузнецов И. Н. Пособие по истории Беларуси. Повторительный курс. – Мн., 2004.
24. Лойка П. А. Поўны курс па гісторыі Беларусі ў датах і падзеях. – Мн. : Выдавецкі цэнтр БДУ, 2005.
25. Лысенко П. Ф. Сказание о Турове. – Мн. : Белорусская наука, 2006.
26. Матэрыялы па гісторыі Беларусі. Складальнік Н. С. Шарова. – Мн. : УП “Экаперспектыва”, 2000.
27. Мая радзіма – Беларусь. Падручнік для 4-га кл. Пад рэд. М. В. Біча і Э. А. Ляўкова. – Мн. : Народная асвета, 1996.
28. Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сёння. – Мн. : Навука і тэхніка, 1993.
29. Нарысы гісторыі Беларусі. – Ч. I. – Мн. : Беларусь, 1994.
30. Насевіч В. Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы, – Мн. : Полымя, 1993.
31. Пасталіца В. Бітва на Сініх Водах. Беларускі гістарычны часопіс. – № 3. – Мн., 1993.

32. Пічэта У. І. Гісторыя Беларусі. – Мн. : Выд. цэнтр БДУ, 2005.
33. Полное собрание русских летописей. – Т. 32. М., 1975.
34. Почекаев Р. Ю. Мамай. История “антигероя” в истории. – СПб. : ЕВРАЗИЯ, 2010.
35. Соловьев С. М. Сочинения. Книга II. История России с древнейших времен. – Т. 3–4. – Москва : Мысль, 1988.
36. Тарас А. Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII вв. – Мн. : Харвест, 2006.
37. Тарасаў К. Памяць пра легенды. Постаці беларускай мінуўшчыны. Выд. 2. дап. – Мн. : Палымя, 1994.
38. Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. – Камянец-Подольский, 1901.
39. Трусаў А. А., Здановіч Н. І. Новае пра старажытны Мазыр (па матэрыялах археалагічных даследванняў 1981 – 1984 гг.). Сярэднявекавыя старажытнасці Беларусі: Новыя матэрыялы і даследванні / Пад рэд. В. М. Ляўко. – Мн. : Навука і тэхніка, 1993.
40. Турчинович И. В. Обзорение истории Белоруссии с древнейших времен. – СПб, 1857. репринтное издание. – Мн. : Бел. Эн., 2006.
41. Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985.
42. Храналогія гісторыі Беларусі. 3-е выданне. – Мн. : Беларуская энцыклапедыя, 1992.
43. Цвірка Кастусь. Край легенд. Гісторыя Беларусі паводле паданняў і легендаў. – Мн.: Беларускі кнігазбор, 2004.
44. Чарняўскі М. Дзесяць бітваў. – Вільня : Наша будучыня, 2004.
45. Чигринов П. Г. История Беларуси с древности до наших дней. Учебное пособие. – Мн. : Книжный Дом, 2004.

ДАВНІ МОГИЛЬНИКИ НА БЕРЕГАХ СНИВОДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ЛОКАЛІЗАЦІЇ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1362 РОКУ

(доповідь на науковій конференції 2 листопада 2011 року, м. Київ)

Василь МАРИНИЧ,
*член Вінницької обласної організації Національної
спілки краєзнавців України, історик, педагог
(с. Великий Острожок Хмельницького району
Вінницької області)*

Шановні панове!

Славна своєю історією древня Хмельницька земля Вінниччини. На її теренах знаходяться чисельні поселення буго-дністровської, трипільської, шнурової кераміки, комарівської, білогрудівської, черноліської, скіфської, зарубинецької, черняхівської, пеньківської та інших культур.

У селі Петриківці нещодавно віднайдено поховання готського царя, про що свідчить царська гема АБРАСАКС. З одного боку гема зображена єгипетська богиня Ізіда –

богиня родючості, яка сидить на лотосі (у єгиптян символ безсмертя, відродження). Перед нею стоїть бог Анібус – покровитель померлих. Образ його відіграв значну роль у похоронних обрядах. Він зображений у вигляді шакала. З другої сторони гема написано магічне слово «Абрасакс» – ім'я «верховного вождя небес», в літерному значенні якого сховано число 365, рівне числу днів у році. До його імені зверталися гностики для вираження ідей єднання добрих і недобрих починань в людській душі. Такі

Саме тут із приходом удлинів починає

Важливим доказовим джерелом, що під-

Юго-Западно́й Руси Т. 1, ч. 7). Більше того

З містечок тут можна відзначити, наприклад, уже згаданий Пиків (на 1525 рік – пусте городище, десь з 1570 р. уже замочок і містечко, а з 1594 р., за свідченням Еріха Лясоти, досить велике містечко із замком), Глинськ та Великий Острожок, із сіл – Осична (Переломисвіт) над річкою Осничкою, Люлинці, Кутищі та ін. [1].

Опоненти щодо версії Сниводи наводять аргументом нанесення назви ріки Синя Вода на давні карти. Але на деякі з них, наприклад, «Опис Польщі і Литви», що був виданий в Антверпені 1602 року В. Гродецьким та А. Погребкою, м. Хмільник взагалі розташований на річці Случ. На карті Великого князівства Литовського Т. Міковського і В. Янсона, виданій в Амстердамі 1643 року річка Снивода (Синьовода) розпочинається за декілька кілометрів на північний схід від Янушполя (сучасний Іванопіль Чуднівського району Житомирської області) і тече спочатку до вододілу вверх, перетікає його, а пізніше повертає вниз до Південного Бугу. Такі помилки не дають нам права приймати карти як безапеляційний доказ. Тим паче, що Синюху на картах починають називати Синьою Водою лише в кінці XVI ст. На більш ранніх картах цього немає.

Ф. Шабульдо у своїй праці «Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях» (К., 2005, стор. 12–13) вказує, що Литовський князь Олександр, щоб припинити ворожі напади, запропонував ординцям подушний податок з Київської і Подільської земель (по 3 деньги з душі). Це дозволило їм дивитись на ці землі, як на власний улус і дало підстави Менглі-Гірею 1506 року в урочистому маніфесті заявити, що Литовське князівство (а особливо Південна Русь) є його законним володінням, яке лише надає його предками Великому князівству Литовському на умовах сплати данини. З того часу походи почали відбуватися майже щорічно протягом декількох століть. Та між Річчю Посполитою і Кримським ханством загострюється не лише військове, а й ідео-

логічне протистояння. Тому і постала державна необхідність для обґрунтування існуючих кордонів перенести Синю Воду на Синюху. В іншому випадку Річ Посполита могла позбутися значних багатих територій.

З цією метою застосували тезу: «територія Поділля розширилась на Південь». Було б зрозумілим, якби говорилося про державні кордони. Але Поділля – це не держава, а етнічний регіон. Він не може швиденько розширитись чи звужитись. Галичина, Буковина як стояли на місці, так і досі стоять. Якщо на Кіровоградщині в деяких населених пунктах знайшли подільський говір, то він виявився тут у XVIII–XIX століттях при економічному освоєнні цих земель і при переселенні робочих рук. Якщо в північно-східній частині Хмельницького району прослідковується галицький діалект, то ми ж не заявляємо, що це територія Галичини. Він виник внаслідок дій тут загону опришків, які прибули в 1768 році для допомоги Коліївщині, були розгромлені і розселені по селах.

На користь нашої версії щодо битви на Сниводі говорить також значна кількість військових курганных поховань. Так, за два кілометри від села Білий Рукав, безпосередньо на південній гілці Чорного шляху знаходиться курган висотою 4 метри. Відомо, що дещо пізніше, у XVI–XVII ст. на могильнику стояла фігура і знаходилася польова сторожа Хмельницької фортеці. В радянські часи тут поставили геодезичну вежу, розмістили військовий пункт ракетних військ. Вся вершина перерита. Але курган вистояв, і до цього часу зберігає свої таємниці. Час від часу місцеві трактористи знаходять неподалік різноманітні монети: давньоримські, арабські, польські. Північніше кургану, на високому березі річки, поряд із залишками стародавнього замчища, знаходиться старовинне татарське кладовище.

Такі самі добре збережені курганні могильники ми бачимо при в'їзді в село Жданівка та за селом Держанівка, а також у Зозулинцях та Воронівцях. Доля їх зберегла,

вони ще не повністю розорані і чекають своїх дослідників. Всі ці кургани-могильники тісно пов'язані із Чорним та Галієвим шляхами.

За 1,5 км. на південний захід від села Великий Острожок знаходилось два могильники. З розповідей старожилів відомо, що один розкопав місцевий поміщик Станіслав Пеньковський. Та замість скарбів наткнулися на людські скелети і поржавілі рештки залізної зброї. Другий розораний у 20-ті роки минулого століття. На сьогодні його висота становить 2 метри. Поки що невідомо, що знаходиться у ньому під товщею землі, хоча навряд чи його вміст відрізняється від вмісту першого кургану.

За 1 км на схід від села Клітенка, на північній гілці Чорного шляху, на східній околиці розореного середньовічного городища теж знаходимо могильний курган. Унизу він в обхваті має 86, а у верхній частині – 60 метрів. Висота – 3 метри. Видно, що верхня частина кургану знята. За радянських часів там стояла металева геодезична вежа, яку вже в наші часи «добрі господарі» розібрали на металолом.

За 2 кілометри на північний захід від села Кропивна знаходяться 2 кургани висо-

тою по 1 метру. Є кургани на північній і східній околиці села Рибчинці; за 700 метрів на південь від села Чернятинці; за 1 кілометр на південний схід від села Думенки.

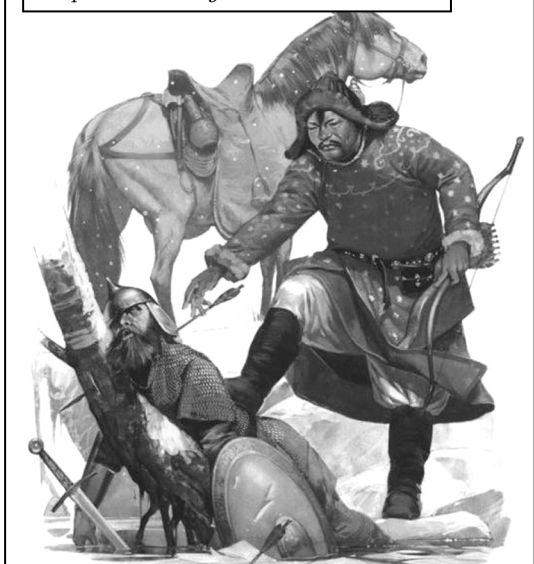
У селі Воронівцях їх аж три, вони помітно вивищуються над полями. Потужна сучасна техніка поки що не зарівняла їх. Довкола могил (а вони мають назву «урочище Могили»), місцеві жителі й донині знаходять досить поржавілі наконечники списів, дротиків, стріл, уламки мечів. На північний захід від нинішнього села Зозулинці також збереглася велика могила. Населення споконвіків називає її Татарською могилою. Цілком можливо, що там воно і є.

У селі Сміла за 500 метрів на південний-захід від села, по обидва боки від урочища «Голендри» знаходяться дві великі помітно розорані могили висотою до 2 метрів. Одне з них за переказами була розкопана поміщиком Добровольським і при цьому знайдено було людські скелети. Ще й зараз у цьому районі виорюють давні черепи та кістки.

Є могили у селі Чеснівка під назвою «Горби». У нинішньому Уланові у бік Бердичева з лівого боку ще після війни височіла велика могила із вкопаною жердиною. Старожили подекуди казали, що тут захоронені татари. А ще в Уланові з боку села Пагурці на полях, де нині знаходяться земельні паї місцевого жителя Петра Юшка, біля урочища «Попова криниця», також є дві могили (татарська і руська). На кольоровій вкопірованці земельних ділянок Уланівської сільської Ради вони позначені особливим знаком як історичні пам'ятки.

За два кілометри на схід від села Кушелівка знаходяться два могильники висотою до півтора метра. На полях села Сербанівки було також дві могили. Одну з них розкопали до війни. Вкопано досить великі кістяки людей. Друга могила добре збереглася до нашого часу. У 1961 році на території нинішнього села Жданівка бульдозером розрівнювали поверхню ґрунту під будинок автоколони, натрапили на залишки

Жертв битви було досить багато...

старої могили. Похоронені мали вигляд дуже великих людей – кістяки понад два метри, а залишки черепів такі великі, що їх вільно, як кашкети, клали на голову сучасних людей. На межі Жданівки, з боку Дібрівки, також була велика могила, яку з часом розорали. При глибокій оранці з неї виорювались людські кістки. Досить велика могила стояла на південь Семкового яру, нині вона малопомітна.

Три кургани знаходяться в селі Березна. Один із них – за 1 кілометр на північ. Стан задовільний, антропогенний. Висота близько 1,5 метра. Два інших значно менші за розмірами, розорані, нині вони до метра висотою.

По одному кургану є на землях сіл Лелітка, Соколова, Кустівці, Колибабинці, Лозова, Крижанівка, Великий Митник, Морозівка, Сандраки, Клітищі.

Господарська діяльність людей наклала свій відбиток на сучасний вигляд курганів. У 70-х роках минулого століття був знищений «Ганин курган» у Митинцях. Народна легенда називала його на честь Ганни Третьяк, власниці, яка вела свій родовід від сина Ярослава Мудрого. Легенда говорить, що під час татарської навали вона організувала відсіч і загинула на кургані, де були поховані герої перших визвольних баталій.

Лише сто років тому дослідник Гульдман відмічав: «На полях с. Курилівки, в кілометрі від поселення, неподалік р. Бог, в урочищі «Кругляк», знаходиться 51 курган-могила, різної висоти, від 1 аршина до 1 сажня; багато з них уже повністю згладжені часом;

краще інших збереглося 10 курганів, що знаходяться на поміщицькій землі. Кургани ці дуже древні, і у місцевих селян з багатьма із них пов'язані різні легенди про заховані скарби. Років двадцять тому дехто з ентузіастів вирішив покопатися у курганах і, на свій жаль, нічого в них не знайшов, окрім декількох залізних сокир, які зразу ж розсипалися на порох» [3].

На сьогодні уже навіть ніхто із старожилів не пам'ятає цього місця. Так само, як не вдається ідентифікувати урочище «Грушки» у с. Слобода-Кустовецька з його 15 курганами. Місцеві жителі пригадують щось подібне в районі витоків р. Витхла. Але в 60–80-ті роки ця територія була забудована. Такі ж наслідки нашого байдужого ставлення до пам'яток історії не дають можливості їх детально і всебічно дослідити. А жаль!

Тому на сьогоднішній день найбільш важливим питанням є археологічне дослідження території Хмельницького району і збереження пам'яток історії. А вони є безпосередніми свідками Синьоводської битви, адже не дивно, що саме із цієї Хмельницької (Північно-Подільської) землі досить багато артефактів давньої зброї потрапляє на ринки. Приходилося часто бачити уламки та поржавілі наконечники списів, белтів, сокир-бердишів, мечів тощо.

Безперечно, якби археологи проводили розкопки на теренах Присниводдя, то неодмінно відшукали б досить багато слідів вікопомної Синьоводської битви. Давні могили-кургани є прямими свідками минулих подій.

ДЖЕРЕЛА

1. Słownik geograficzny królestwa Polskiego. – Warszawa, 1898.
2. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – Київ, 1991.
3. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. – Кам'янець-Подільський, 1901.
4. Колекційний опис підйомного матеріалу з поселень Хмельницького району Вінницької області.
5. Ратушний А. Історія рідного села. – Київ, 2003.
6. Сецинський Ю. Археологічна карта Подільської губернії. – Москва, 1901.

ФОЛЬКЛОР ТА ТОПОНІМІКА ХМІЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЧЧИНИ ЯК АРГУМЕНТ НАУКОВОГО ДИСПУТУ З ПРИВОДУ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ БИТВИ НА СИНІЙ ВОДІ 1362 РОКУ

Віра СТЕПАНЮК,

*журналіст, педагог, член Вінницької організації
Національної спілки краєзнавців України
(с. Пагурці Хмельницького району Вінницької області)*

Фольклор – одне з найцінніших надбань національної культури кожного народу. У його творенні беруть участь численні групи народу протягом століть, що забезпечує йому довге життя. Як явище складне і синтетичне, «фольклор увібрав у себе елементи різних видів духовної культури» [3; 6]. Саме тому народна творчість є предметом вивчення не тільки для фольклористів, етнографів, мовознавців, а й представників інших наукових кіл, зокрема історичних.

Народна пам'ять – явище унікальне. Спогади про події багатовікової давнини

старанно зберігаються та в дещо змінений, закодований формі передаються з покоління в покоління. І сьогодні, досліджуючи усну народну творчість, ми знаходимо згадки про давно минулі історичні події, що стає переконливим аргументом на користь реального існування події, людини тощо.

Вивчаючи доказову базу науковців, істориків-краєзнавців стосовно локалізації місця битви на Синій Воді 1362 року литовського князя Ольгерда з татарськими ханами Кутлубугом, Хачибеем та Дмитром-Солтаном ми вважаємо за необхідне досліді-

дити наявну базу фольклорних творів, що збереглися переважно в усній формі, та дослідити топонімічні назви Хмельниччини, утвореної – як вважають дослідники – саме в період другої половини чотирнадцятого століття.

Час, на жаль, забрав у безвість величезний пласт фольклорних різножанрових творів, що, безсумнівно, були створені народним генієм як наслідок осмислення визначної для народного самоствердження події – битви на Синій Воді. Зрозуміла причина такої неухиляної збирання фольклору до творів цієї тематики: подію замовчували, не давали об'єктивної історичної оцінки з відомих для усіх нас причин. Тому й фольклорні твори пройшли повз увагу. Але народна пам'ять – явище об'єктивне і безперервне по своїй суті. Тому, попри нехтування з боку науковців, до наших днів збереглася в усній формі децима легенд та переказів того часу, що вкупі з археологічними знахідками та топонімічними назвами створить – на наш погляд – солідну доказову базу на користь Хмельницького Поділля.

Так, краєзнавець Микола Дорош у своїй праці «Битва на Синій Воді 1362 року, або таємниця річки Сниводи» зокрема наводить вільний переказ легенди про татарський скарб, захований у водах річки Сниводи при панічному відступі. «Татари, що володіли селом, яке було на місці нинішніх Воронівець, у воду річки кинули зарані підготовлений дубовий стовп зі схованими у ньому золотими монетами, коштовностями та прикрасами, аби після повернення дістати його. Чимало століть сплило з того часу. Багато разів були спроби відшукати отого «золотого сповпа» [4]. Однак, чи увінчалися вони успіхом – невідомо.

Із розповідей старожилів села Воронівець дізнаємося, що після 1917 року берегами Сниводи, де нині урочище «Труші», нищепорили невідомі люди у пошуках легендарних скарбів [6;133]. Вони навіть децю змінили русло ріки в цьому місці.

Ще один переказ оповідає нам про поспішний відступ ординців під час битви.

Якийсь-то татарський військовий чин, аби врятуватися від навальних стрімких переслідувань русько-литовського війська, не вагаючись скинув свої обладунки, а також золоті шолом та меч у криницю, яку місцеві жителі називають із давніх-давен Терновою. Інший татарин, розказують старожили, втопив обладунки й награвоване добро у «Вишневу криницю», що на березі Сниводи. Переодягнувшись в одяг простого татарина, відступив укупі з іншими.

Дуже великий відтинок часу з тих пір люди прагнули відшукати ці легендарні обладунки. З плином часу замулилася й опинилася в руслі річки Вишнева криниця, зникла назавжди. А от Тернова криниця існує й дотепер. Вода в ній прибуває надзвичайно потужно, бо живлять її чимало підземних джерел, тому вичерпати її практично неможливо. Микола Дорош народився і виріс на берегах Сниводи, тому пам'ятає дубовий зруб Вишневої криниці і намагання людей дістати золоті обладунки у період сезонного обміління Тернової криниці.

Крім цих, оповитих казковістю переказів на території Присниводдя до цих пір побутують короткі фольклорні жанри: прислів'я та приказки. Авторці цих рядків доводилося чути, зокрема, у сусідніх Пагурцях, прислів'я: *чого увірвався, як татарин з Чорного шляху?* Приказки: *добрий, як татарин; іди на Чорний шлях; буде тобі, як на Чорному шляху* тощо.

Ці фольклорні жанри, без сумніву, зафіксували в колективній народній свідомості ставлення до тогочасних історичних реалій. Завдання науковців – зібрати й систематизувати цей безцінний скарб, зберігши таким чином для нащадків.

Хмельницька земля багата й на топоніми, виникнення яких краєзнавці пов'язують із другою половиною чотирнадцятого століття та наступним періодом відродження земель після небаченої битви.

Почнемо зі сумнозвісного Чорного шляху. Якщо слідувати науковому тлумаченню – це розгалужена система численних доріг,

які використовували татари для нападів на Україну [8; 111]. Починався від Перекопського перешийка і простягався через запорозькі степи на північ.

У верхів'ях річок Інгульця і Тясмину він розгалужувався. Під Липовцем південна і північна гілки з'єднувалися. Далі Шлях пролягав на захід у напрямку Хмільника, Тернополя, Львова. «Є дані, що Хмільник міг бути своєрідним «перевалочним пунктом» на цій давній дорозі» [5; 306].

Орда не могла існувати без ясиру, іншої військової здобичі. Саме заради цього цим битим шляхом поверталися татари на багаті Подільські землі упродовж кількох віків. Як зазначає науковець Сергій Гальчак, «... лагідний клімат, родючі землі Поділля сприяли не лише задоволенню матеріальних потреб місцевого населення, підвищенню їхнього благополуччя, але й були причиною численних бід та трагедій – край завжди являв собою ласий шматок для ворогів» [1; 346].

Бозна скільки зв'язаних сирицею невольницьких рук, репаних до крові слідів, молитовних слізних прохань чув оцей, нині мертвий, забутий людьми Шлях:

Земле татарська,

Проклята віро бусурменська,

Розлуко ти на світі християнська! [11; 38]

На території сучасних сіл Хмільницького та сусіднього Калинівського районів є урочища, які носять назви – Могила або Могили. Про одне з них згадує дослідник Поділля Євтим Сіцінський у «Подольських єпархіальних відомостях». Це урочище знаходиться поблизу села Воронівці. Такі ж, майже знищені часом та людською діяльністю насипи збереглися побіля сіл Пагурці, Зозулинці, Петриківці Хмільницького району. Про топонім із аналогічною назвою пише краєзнавець Анатолій Годзик із села Павлівка Калинівського району: «За кілька сот метрів від Чорного Шляху ...височить Велика Могила – так її з повагою споконвіку називають люди. Років 60 тому мій прадід Павло розповідав, що там поховані

козаки, які загинули в битві з татарами. Історія не знає інших великих битв у цих краях ні до, ні після» [2; 77].

Резонно звучить питання, яке задає нам автор згаданої розвідки: а хто нині знає, що у тій могилі лежать герої визвольної битви з монголо-татарами, яка відбулася за вісімнадцять років до Куликовської? Якщо працюють у цих місцях археологи (поки не нізно!), то ми будемо стовідсотково твердити про правильність висловленої нами гіпотези. Її ж підтримує низка подільських краєзнавців [10; 85].

Дослідник топонімів Хмільницької землі Микола Дорош пов'язує виникнення назв деяких населених пунктів саме з перебуванням тут литовців і татар. Зокрема, назву села Лип'ятин він виводить від назви татарського племені «липки». Липані йшли на сторожову службу до литовського князя. Той селив їх на прикордонних із татарами землях. Краєзнавець твердить, що поселення бере свій початок із 1362 року.

Хочу звернути увагу аудиторії на історію назви поселення Синя Вода, поблизу якого й відбулася битва на берегах однойменної річки. «Град Синя Вода був знищений повністю, перетворився на пустиню. Себто непридатне для проживання місце, «pustinia Ulanov» писали в документах, складених після битви. «Ольгерд, а пізніше й Вітовт, дозволили тут проживати потомкам татарських ханів – уланам. Із плином часу закріпилася за поселенням назва «Уланів» [7; 71].

Із часом панування татар на Поділлі пов'язують дослідники і топонім Татарський шлях. Він неодноразово згадується у подільських люстраціях 16 століття. На території нашого краю він проходив із Брацлава на Вінницю, а далі через Хмільник – Уланів – Бердичів і на Київ. Просуваючись цим шляхом, татари завдавали найбільших руйнувань поселенням і шкоди місцевим мешканцям. Історія зберегла його народно-пісенну назву – Яничарський.

Південно-східна околиця сучасного села Воронівці у 19 і до першої половини 20 століття мала статус окремого села. За легендою, володіла цим селом Мар'яна Богушева, звідси й назва. Внаслідок ординського нападу 1462 року вцілілі мешканці перебралися в інше місце, біля витоків Сниводи і заснували там нове поселення, в якому зберегли стару назву. Так на території району й нині є село Мар'янівка. А місце колишнього села ще довго пустувало [7; 220]. Краєзнавець Дорош наводить аргументи

щодо того, що із періодом, коли нашими землями володіли татари, та визволенням від їхнього панування так чи інакше пов'язані назви сіл Лозна, Кропивна, Погоріле, Сальниця, Сміла тощо [7].

Не підлягає сумніву: вище наведені факти стають ще одним підтвердженням того, що народна пам'ять чітко зафіксувала той період нашої історії, коли на Присниводді відбулася вікопомна битва, яку ми маємо гідно вшанувати і зафіксувати у свідомості нащадків її неперехідне значення.

ДЖЕРЕЛА

1. Гальчак С. Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток. – Кам'янець-Подільський, 2006.
2. Годзик А. Від іґа до іґа, або за вісімнадцять літ до Куликовської битви. // Українське Куликове поле. – Упорядник С. Гальчак – Вінниця, 2010.
3. Грицай М. С. Українська народно-поетична творчість. – К., 1983.
4. Дорош М. Н. Ще раз про битву на Синій Воді. // Українське Куликове поле. – Упорядник С. Гальчак. – Вінниця, 2010.
5. Дорош М. Н. Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. – Вінниця, 2009.
6. Дорош М. Н. Битва на Синій Воді 1362 року, або Таємниця річки Сниводи. – Вінниця, 2011
7. Дорош М. Н. Витоки. – Вінниця, 2011.
8. Маринич В. М. Історія рідного краю. Хмельницький район. – Вінниця, 2009.
9. Мельник П. На Синюсі, чи таки на Сниводі // Українське Куликове поле. – Упорядник С. Гальчак – Вінниця, 2010.
10. Молдован С. Битва на річці Снивода. // Українське Куликове поле. – Упорядник С. Гальчак. – Вінниця, 2010.
11. Народні думи. Збірник. // Упорядник С. Мишанич. – К., 1986

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЛІТОПИСНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ОРІЄНТИРІВ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1362 РОКУ

Олександр ЧОРНИЙ,
*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка*

Синьоводська битва – явище європейського масштабу, що привело до глибоких змін в історії держав Східної Європи та Золотої Орди. Події, що їй передували, сама битва та зумовлені нею наслідки цікавлять значне коло вітчизняних та зарубіжних істориків. Учені, які торкалися синьоводської проблеми раніше і які займаються нею нині, перш за все прагнуть знайти місце, де шість з половиною століть тому відбулася битва. У цьому плані за право називатися місцем вікопомної баталії змагається кілька населених пунктів у кількох областях нашої держави.

Як відомо, писемні джерела про битву на Синіх Водах досить обмежені, їхній зміст лише зводиться до констатації факту, що

Ольгерд отримав перемогу над трьома татарськими «царками» на Синій Воді. У зв'язку із цим, встановити місце битви можливо лише за умов проведення археологічних досліджень. Саме цим тривалий час займаються вчені Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Результати досліджень значною мірою наблизили істориків до розгадки Синьоводської проблеми, але тим часом місце битви поки що залишається не встановленим.

Шлях до достовірного його визначення значною мірою лежить через ідентифікацію топонімів «Синя вода» та «Білобережжя», що фігурують у писемних джерелах. Разом із тим, варто ще звернути увагу і на межі

середньовічного Поділля, оскільки саме його територія у підсумку битви 1362 року стала основним здобутком Великого князівства Литовського. Вважаємо, що ідентифікація названих вище географічних орієнтирів спільно з результатами археологічних досліджень дозволять дослідникам дати відповідь на питання, де відбулася Синьоводська битва.

У пропонованому дослідженні, шляхом аналізу більш пізніх писемних і картографічних джерел та залучення даних філології, спробуємо встановити сучасні географічні відповідники згаданих у писемних джерелах географічних назв, пов'язаних з подіями 1362 року на Синіх Водах.

Ознайомлення з отриманими результатами доцільно розпочати з ідентифікації літописної «Синьої Води», оскільки в основі дискусії довкола Синьоводської проблеми лежить науковий спір про те, де відбулася битва: на сучасній річці Синюсі на Кіровоградщині чи на річці Сниводі на Вінничині.

Проблема пошуку сучасного відповідника літописної Синьої Води лежить у кількох площинах. Справа в тім, що у писемних джерелах назва «Синя вода» не згадується виключно як гідронім. Якщо взяти дані «Рогожского летописца», то у ньому в контексті викладеного дійсно йдеться нібито як про річку «...той же осени Ольгерд Синюю воду и Белобережье повоевал [15, стб. 75]», а вже польський хроніст М. Стрийковський чітко називає «урочище Сині води [28, 6]». Отож, визначення географічної назви «Сині води» може бути у двох напрямках – як річки (традиційно), а також як урочища.

Аналіз картографічних джерел та деяких пізніших документів дозволяє впевнено говорити про те, що саме сучасна річка Синюха, що на Кіровоградщині, у XVI–XVIII ст. іменувалася Сині Води, що тривалий час у наукових дослідженнях трактувалося на рівні припущень та логічних міркувань. На картах XVI, XVII, XVIII століть, які серед вчених, котрі спеціалізують-

ся на проблемах історичної географії Європи, вважаються світовими шедеврами і пам'ятками картографічного мистецтва, ліва притока Пд. Бугу – р. Синюха чітко іменується як Синя вода (*Synauoda fl.*, *Szynauoda fl.*, *Szinauoda fl.*, *Ziniw Woda fl.*).

Гідронім Синя Вода з варіантами написання *Synauoda fl.*, *Szynauoda fl.*, *Szinauoda fl.*, *Ziniw Woda fl.* зустрічається в роботах європейських картографів Бернарда Ваповського (Bernard Wapowski) та Себастьяна Мюнстера (Sebastian Mynster) «Нова карта Польщі та Угорщини» («*Polonia et Vngaria · XV · Nova tabvla*»), видана 1540 року у Базелі [5, 28–29]; Джакомо Гастальді (Giacomo Gastaldi) й Сигизмунда Герберштейна (Sigismund Herberstein) «Опис Московщини Джакомо Гастальді, п'ємонтійця, космографа у Венеції» («*Descriptione de la Moscouia per Giacomo Gastaldo piemontese cosmografo in Venetia MDL*»), видана 1550 року у Венеції [5, 32]; Себастьяна Мюнстера (Sebastian Mynster) «Новий опис Польщі та Угорщини» («*Polonia et Vngariae nova descriptio*»), опублікована 1559 року в Базелі [5, 42–43]; Джовані Антоніо Маджині (Giovanni Antonio Magini) «Московська імперія» («*Moscovia imperivm*»), що вийшла в світ 1597 року у Кельні [5, 86–87]; Джовані Антоніо Маджині (Giovanni Antonio Magini) «Московська імперія. Видана у Кельні Йоганном Буссемехером 1600» («*Moscovia imperivm. Coloniae formulis Joani Bussemecheri AN. 1600*»), видана 1600 року в Кельні; Вацлава Гродецького (Waclav Grodeski, Wenceslao Godreccio) та Андрія Поррабуса (Andreas Pograbijs, Andrea Pograbis) «Опис Польщі і Литви...» («*Poloniae Litvania descriptio auctore Wenceslao Godreccio et correctore Andrea Pograbis Pilsnensi*»), надрукований 1602 року у Антверпені [5, 102–103]; Герарда Меркатора (Gerard Mercator) «Литва» («*Lithvania*»), опублікована 1609 року в Амстердамі; його ж «Таврика Херсонська» («*Taurica Chersonesus*»), видана 1628 року в Амстердамі [5, 124–125]; його ж «Таврика Херсонська, у наш час звана Перекоп-

ською або Газарою» («Tavrica Chersonesvs. Nostra aetate Przecopsca et Gazara dicitur»), котра двічі – 1630 і 1638 рр. – друкувалася в Амстердамі [5, 140–141]; Гійома де Боплана (Guillaume Le Vasseur de Beauplan) та Ніколя Сансона I (Nicolas Sanson I) «Нижня Волинь або Київське воєводство...» («Basse Volhynie, ou Palatinat de Kiow, tire entierement de la gra[n]de Ukraine, du sieur Le Vasseur de Beauplan. Par le Sr. Sanson d'Abbeville Georg ord^{re} du roy»), видана 1665 року в Парижі [6, 38–39]. Те ж саме можна побачити на його великих картах України, виданих 1660 року в Руані [6, 14–15], на «Генеральній карті України» («Turis generalis Ukrainae»), надрукованій 1686 року в Амстердамі [6, 76–77], а також на мапі «Частина України, що по-народному зветься Брацлавським воєводством...» («Ukrinae pars quae Braclavia palatinatus vulgo dicitur per Guilhelmum Le Vasseur de Beauplan S. R. M.^{tis} Poloniae architectum militarem etc»), опублікованій 1721 року в Амстердамі [6, 50–51].

Досить поширеним гідронім Синя Вода у варіанті написання Sinawoda fl. був і на багатьох мапах другої половини XVIII століття. Ми назвемо лише деякі, на наш погляд, найцікавіші карти. Серед них – «Географічна карта Королівства Польщі і Великого князівства Литовського» («Mappa geographica Poloniae et Magnum ducatum Lithuaniae»), видана 1759 року в Аугсбурзі Тобіасом Конрадом Лоттером (Tobias Conrad Lotter) [6, 182–183] та «Географічна карта королівства Польського та Пруссії, Великого Литовського князівства, а також провінції Червона Русь» («Mappa geographica regnorum Poloniae & Prussiae Magnique ducatus Lithuaniae unacum provincia Russia»), опублікована 1772 року у Відні Йозефом Антоном Лідлом (Joseph Anton Lidl) [6, 202–203].

Окремо хотілося б згадати ще одну, хоча і пізню, але досить оригінальну карту з огляду на проблему ототожнення Синьої Води з Синюхою. На мапі Йогана Готліба Фаціуса (Johann Gottlieb Facius) та Георга

Зігмунда Фаціуса (Georg Siegmund Facius), котра іменується «Детальна карта частини Російської імперії та Південної Польщі, що включає Україну, Поділля, Волинь, Русь, Малу Польщу, Мазовію та частину Литви з [сусідніми] Малою Татарією, Молдавією, Валахією і Трансильванією» («Carte exacte d'une partie de l'empire de Russie et de la Pologne meridionale renferment l'Ukraine, la Podolie, la Volhynie, la Russie, la Petite Pologne, la Mazovie, et une partie de la Lithuanie avec la Petite Tartarie, la Moldavie, la Valachie et la Transylvanie»), виданій 1769 року у Франкфурті-на-Майні Йоганом і Георгом Фаціусами, сучасна Синюха – притока Південного Бугу (Bog fl.) одночасно підписана і як Синя Вода – Sinawoda fl., і як Синюха – Sinucha fl. [6, 186–187].

Як бачимо, в європейській картографічній традиції впродовж XVI–XVIII ст. сучасну річку Синюху було прийнято іменувати Синьою Водою. Це ж підтверджує і Польський королівський словник кінця XIX століття, у якому в статті про сучасну Синюху сказано «Siniucha al. Sine wody, Sinia woda, rzeka na pograniczu gubernii Kijowskiej i Podolskiej z Chersonska...» [29, 620–621].

Сучасний гідронім Синюха, який зустрічається на мапах, починаючи з середини XVIII століття, й існував паралельно з назвою Сині Води, що підтверджує згадувана вище карта Й. та Г. Фаціусів. Вперше ж назва Синюха (R. Sinucha) серед відомих нам карт зустрічається на мапі Жозефа Ніколя Деліля (Joseph Nicolas Delisle) «Мала Татарія з навколишніми Київською та Белгородською губерніями» («Tataria minor cum adiacentibus Kioviensi et Belgorodensi guberniis»), опублікованій 1745 року в С.-Петербурзі [6, 174–175].

Очевидно, назва Синюха тривалий час вживалася як народна. У науковий обіг вона була введена, на нашу думку, Д. Бантишем-Каменським 1822 року, який додавав до своєї роботи [2] опубліковану російською мовою «Генеральну карту України» Г. Л. Боплана, на якій Синя Вода позначена як Синюха.

Таким чином, проаналізувавши дані європейської картографії XVI–XVIII ст., підкреслимо, що літописна річка Синя Вода і сучасна річка Синюха, це один і той же водний об'єкт. Разом із тим, річка Синьо́да, до якої намагаються прив'язати події 1362 року деякі дослідники [8], у жодному джерелі не іменується як «Синя Вода». Не згадується вона як Синя Вода і в цитованому нами Польському королівському словнику.

Продовжуючи дослідження, відзначимо, що гідронім Синя Вода зустрічається не лише в картографічних джерелах. Для прикладу, польський історик Рейнгольд Гейденштейн, описуючи повстання С. Наливайка, вказав на те, що він на чолі повстанців у лютому-березні 1596 року, відступаючи з-під Брацлава, «...нашел за лучшее взять направление на дикие поля к речке Синим Водам, впадающей в реку Буг. Но Жолковский не переставал гнаться за Наливайком и преследовал его до тех пор, пока у польского вождя не стало коней. Однако дойдя до Синих Вод, Жолковский остановился в «уманском лесу» и, боясь безводных, диких и голодных степей, решил прекратить свою погоню за казаками [27, 365]». Як бачимо, згадані в роботі об'єкти «уманский лес», а також «дикие и голодные поля» географічно прив'язуються виключно до сучасної Синюхи.

У щоденнику польського шляхтича Станіслава Освеціма, що датується 1643–1651 рр., є згадка про те, що 30 січня 1644 року на річці Тікич відбулася битва, яка закінчилася для татар трагедією, вони втікали, і в ході відступу «переправились через Синюю Воду» [7, 146]. Нагадаємо, що саме сучасна Синюха утворюється шляхом злиття річок Велика Вись і Тікич.

У відомих нам писемних джерелах, окрім річки Синя Вода, ще згадується й одноіменне місто. В «Книге большому чертежу» знаходимо запис: «...а вверх по реке по Бокгу 50 верст пала в Бокг речка Синяя вода, а на речке на Синей воде, 70 верст от Бокга, город Синяя Вода [13, 112]» Іденти-

фікація згаданого середньовічного міста також є важливою складовою розв'язання синьоводської проблеми. На наше глибоке переконання, згадане у цитованому джерелі місто Синя Вода знаходилося на території сучасної Торговиці (Новоархангельського району Кіровоградської області). Археологічні дослідження і матеріали, отримані нами в ході роботи Торговицької археологічної середньовічної експедиції факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка в с. Торговиця, дозволяють упевнено говорити про те, що сучасна Торговиця значною мірою розташована на території згадуваного у писемних джерелах міста Синя Вода [14]. Перевіряти ж подані у книзі відстані шляхом накладання верст, перерахованих у кілометри, на сучасну карту не доцільно. Справа в тім, що відстані, подані у книзі, вимірювалися не безпосередньо на місцевості, у даному випадку вздовж річок Південний Буг і Синя Вода, а на двох картах початку XVII століття, одна з яких датована 1627 роком [13, 4]. За твердженням К. Н. Сербіної, ці мапи не збереглися.

У європейських картографічних джерелах першої половини XVII століття на річці Синя Вода також можемо відшукати одноіменне місто. Для прикладу, місто Синя Вода у варіанті написання *Szinouoda* на річці Синя вода (*Szinouoda fl.*) зустрічається на вже згадуваних картах Герарда Меркатора (1628, 1630, 1638 рр.). Вперше ж населений пункт *Szinouoda* на відомих нам картографічних роботах XVII–XVIII ст. зустрічається на карті «Європи» («Евтора»), виданій 1600 року в Кельні Маттіасом Квадом (*Matthias Quad*) [5, 92–93]. Також варто зазначити, що на карті «Європи» («Европае») Абрама Ортелія (*Abraham Ortelius*), датованій 1602 роком, поряд з підписом *Szinouoda* намальований картографічний знак, яким на карті позначені всі міста [5, с. 98–99]. Разом із тим, на вже цитованих картах Г. Боплана, Й. і Г. Фаціусів, а також

Й. Лідла та деяких інших, на місці міста Синя Вода уже зустрічається населений пункт Торговиця (Targowica H.) або руїни давнього міста Торговиці (Targowic H.).

Щодо назви урочища Сині води також маємо деякі документальні дані. В описі Задніпрянських місць сотні Архангелогородської датованій 1752 роком згадується «... нижче Чорного Ташлика на устьє речки Синюхи байрак Синовидский [20, арк. 157].» Крім того, поряд із сучасними Торговицею і Новоархангельськом є урочище, яке місцеві жителі і нині називають Синіми росами.

Разом із тим, згадувані в писемних джерелах Сині води можуть бути узагальненою назвою цілого регіону. Зауважимо, що на території Кіровоградщини в басейнах Південного Бугу й Синюхи ще є річки, у назвах яких є корінь «син» або «синь». Для прикладу, річка Синиця – ліва притока Південного Бугу. Досить цікавою у цьому плані видається й ліва притока Синюхи – річка Кагарлик, назва якої дослівно з давньо-тюркської мови перекладається як «робиться синім, блакитним» і є калькою слов'янського гідроніма Синіє Вода [16, 130].

Не менш важливим видається й встановлення географічного місця знаходження території літописного Білобережжя, оскільки його Ольгерд разом із «Синей Водой повоевал», і яке до сих пір залишається картографічно не встановленим, а відповідно також складає частину дискусії довкола Синьоводської проблеми.

Писемні відомості, що дійшли до нас, дозволяють достовірно вирахувати, яка із сучасних територій України у XIV і пізніших століттях іменувалася Білобережжям. Для прикладу, в описі Климатинських уходів Пустинського монастиря, датованих 1510 роком, значиться «...уходы Пустынского монастыря от устья Сулы спускались по течению речки Днепр в так называемое Белобережье» [12, 345]. 1531 року Ульяна Потапова, жителька Черкаського обводу, вказувала, що брат її Федір мав у володінні «Мошны і Белберег», а сама вона прода-

ла с. Ворохобичі в Білих Берегах [1, 69–71]. Крім того, в літературі зустрічається інформація про листи, адресовані польському гетьману від «Самуила Кошки старшого и всего войска запорожского из Белобережья на шесть миль ниже Черкасс» [26, 129].

Пізніші документи вказують на те, що Білобережжя знаходилося вздовж Дніпра, поблизу впадіння в нього річки Тясмин. Зокрема, в одному з господарських універсалів гетьмана Д. Многогрішного 1670 року сказано: «по ту сторону Днепра од Крылова озера суть разние по границе, которое называется озеро Дубок. Всего уходу на семь миль почавши от Белобережжа аж до озера Дубка» [11, арк. 371 зв.].

Як бачимо, цитовані нами джерела дозволяють стверджувати, що Білобережжям вважалася територія вздовж правого берега Дніпра на південь від Черкас, в районі сучасних Чигирини і Кременчука. Ідентифікація Білобережжя дозволяє аргументовано говорити про маршрут військ Ольгерда у 1362 році.

Стосовно літописного Коршева, «повоєваного» Литвою за даними літописів незадовго до Синьоводської битви, можемо відзначити, що на сьогоднішній день це досить дискусійне питання. У згаданому «Коршеве» за всю історію дослідження проблеми вчені були схильні вбачати міста середньовічного Криму (М. Молчановський, М. Карамзін) [19, 107], міста на Дністрі [3, с. 30], намагалися ідентифікувати його зі Ржевом (Ф. Брун) [19, 107], а також локалізувати на Подонні (М. Грушевський, Ф. Шабульдо) [25, 14]. На сьогоднішній день це питання залишається відкритим. Останнім часом з'явилася фантастична версія про розташування Коршева на Волині [8]. Наголосимо, що на середньовічних картах Коршева ми не знайшли, а тому дотримуємося думки, що пошуки літописного міста потрібно продовжувати не лише в писемних джерелах.

Визначення території середньовічного Поділля у контексті локалізації Синіх вод

також є знаковим. На вже цитованих вище картах територія Поділля визначається де-що ширше, ніж сьогодні. Це зауваження видається досить важливим, оскільки головним наслідком Синьоводської битви стало поширення влади Ольгерда на Поділля. Воно охоплює і сучасну Синюху з Торговицею, і навіть доходить до пониззя Дніпра.

Дані картографії в цьому плані суттєво доповнюються писемними джерелами. У літописному «Списке русских городов дальних и ближних» названо 11 міст, розташованих на території Поділля, серед яких згадуються Звенигород і Черкаси [24, 229]. Хоча стосовно Черкас М. Н. Тихомиров висловив сумнів: «...трудно думать, что Черкасы на Днепре одноимённые с польским или подольским городом Черкасы, названным в Списке. Из всех «польских городов» местонахождение только этого города остаётся неясным» [24, 229]. Ми, у свою чергу, зазначимо, що у цитованому джерелі Черкаси варто розглядати як одне з найближчих (прикордонних) до Поділля міст у Подніпров'ї. Зокрема, це підтверджується даними філології.

Відомий український вчений у галузі філології Ф. Т. Жилко зазначає: «Подільська група говірок поширена на території Поділля, тобто приблизно на сході Тернопільської, в південній частині Хмельницької і Вінницької областей, у західних районах Київської, Черкаської і Кіровоградської областей, крім того, на півночі Миколаївської і в північно-західних регіонах Одеської області». При цьому дослідник вказує і на те, що «південно-східна межа подільської групи говірок мало виразна і йде на захід вздовж лінії Біла Церква – Тальне – західніше Новоукраїнки (Кіровоградської області) – на південь від Первомайська в напрямі на Роздільну (Одеської області). Крім того, на схід від зазначеної лінії є говірки і навіть говіркові масиви з подільською діалектною основою» [9, с. 106]. Такої ж думки дотримуються у своїх дослідженнях й інші українські вчені-філологи С. П. Бевзенко [4] та І. Г. Матвіяс [18].

Таким чином, аналіз картографічних і писемних джерел, а також даних філології дозволяє впевнено говорити про те, що середньовічне Поділля охоплювало значно більшу територію, ніж прийнято вважати нині. У XIV і пізніших століттях його кордони доходили до Дніпра і Дніпровсько-Бузького лиману, охоплюючи значну частину дніпровського правобережжя [3, 30 – 31].

Визначивши географічні орієнтири Синьоводської битви, згадувані у писемних пам'ятках, можемо запропонувати свою версію цієї події. Оскільки проблема ідентифікація літописного Коршева залишається відкритим питанням, з цього приводу лише зазначимо, що Литва «взяла Коршеву» влітку 1362 року, а Синю Воду «повоевала» восени [22, стб, 75]. Це означає, що взяття Коршева і битва на Синіх Водах, хоча й відбувалися в один рік, але могли бути різними воєнно-політичними акціями Великого князівства Литовського. У той же час, факт «повоевання» Синьої Води і Білобережжя восени 1362 року [22, стб, 75] виглядає як єдина воєнно-політична акція, окремими складовими якої є дві військові операції, що відбулися 1362 року на Синій Воді та на території Білобережжя.

У записках про подорож антиохійського патріарха Макарія в Росію вдалося знайти цікавий факт. Коли патріарх був у гостях в Богдана Хмельницького, йому показували церкву Святого Іллі-Пророка у Суботові, в основі фундаменту якої гість побачив кілька величезних брил, котрі викликали його щирий подив. Як виявилось, вони були привезені «...с города, который когда-то принадлежал татарам, у пяти милях отсюда, где татары имели большую мечеть» [21, 194]. Свого часу руїни згадуваної мечеті бачив і посол Польського короля Еріх Лясота, який 1594 року їздив до запорожців на Січ [17, 102]. Руїни давнього міста і мечеті зустрічаються поряд із Чигирином і на карті Томаша Маковського (Tomasz Makowski) і Вільяма Янсона Блау (Willem Jansoon Blaeu) «Борисфенський шлях з двох

частин» (Borysthenis tractum), опублікованій 1643 року в Амстердамі [5, 188–189]. Цілком можливо, що згадувані в джерелах залишки давнього міста пов'язані з «повоєнуванням» Ольгердом Білобережжя. Залишається лише його знайти. До речі, за умов результативних археологічних пошуків, це може бути одним із ключів до розв'язання Синьоводської проблеми.

Підсумовуючи, зазначимо, що літописна Синя Вода ототожнюється з сучасною Синюхою, а Білобережжя – з територіями вздовж правого берега Дніпра на південь від Черкас. Це підтверджує історичну традицію прив'язки битви на Синіх Водах до Синюхи. Вирішальне ж слово у розв'язанні Синьоводської проблеми буде сказано лише після археологічного відкриття поля битви.

ДЖЕРЕЛА

1. Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. I. (Акты о заселении Юго-Западной России). – К., 1886. – 647 + XII с.
2. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М., 1822.
3. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891. – XXXI + 264 + 99 с.
4. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 248 с.
5. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП «Картографія», 2006. – 208 с.
6. Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2009. – 224 с.
7. Дневник Станислава Освецима (в извлечении и переводе В. А.) // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 126–152.
8. Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – 188 с.; Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Синьоводи? – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2010. – 152 с.
9. Жилко Ф. Т. Говори української мови. – К.: Рад. школа, 1958. – 172 с.
10. Жилко Ф. Г. Нариси з діалектології української мови. – К.: Рад. школа, 1966. – 308 с.
11. ІР НБУВ (Інститут рукопису. Національна бібліотека України імені В. Вернадського). – Ф. 1. – Од. зб. 58 142.
12. Клепатский П. Очерк по истории Киевской земли: Литовский период. – Біла Церква, 2007. – 480 с.
13. Книга Большому Чертежу / Подг. к печати и редакция К. Н. Сербиной. – М. – Л., 1950. – 232 с.
14. Козир І. А. Синьоводська битва 1362 року в світлі археологічних джерел // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії. Збірник наукових праць. – К., 2011. – С. 54–59.
15. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 11. – СПб, 1879.
16. Лучик В. Формування географічних назв у зв'язку з етнолінгвістичними процесами в басейні річки Синюхи / Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К.: 2003. – С. 126–131.
17. Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник (переклад з німецької Галини та Івана Сварників) // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97–110.
18. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. Ред. П.Ю. Гриценко. – К.: Наукова думка, 1990. – 168 с.

19. Мыц В. Л. Битва на Синей Воде 1363 г. в историографии средневекового Крыма. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – № 1. – С. 107–111.
20. Описание Заднепрских мест сотни Архангелогородской на сколько верст земли имеется в долготу и широту и на той земле сколько населений местечек, сел и деревень, футоров и при яких урочищах, о том значит под сим, «1752» году марта «10» дня. – Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. 51. – Оп. 1. – Од. зб. 11437. – Арк. 155–159.
21. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1898.
22. Рогожский летописец / ПСРЛ. – Т. 15. – Вып 1. – М. 1965.
23. Слуцкая летопись / ПСРЛ. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – М., 1980.
24. Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних / Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – С. 214–259.
25. Шабульдо Ф. М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації / Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. / НАН України. Інститут історії України. Наук. Ред. Ф. М. Шабульдо. Упор. О. Д. Брайченко. – К., 2003. – С. 8–26.
26. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К. : Наукова думка, 1990. – 560 с.
27. Heidenstein. Dzieje polski. – Petersburg, 1857. – Т. II.
28. Macej Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Zmodzka I wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. – Т. 2. – S. 6 – 7. Переклад Ф.М.Шабульдо.
29. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Tom X. – Warszawa, 1889. – 960 s.

ЗНАЧЕННЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ В КОНТЕКСТІ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Сергій СОКОЛЮК,
*кандидат історичних наук,
член Національної спілки журналістів України*

На сьогодні в українському суспільстві, яке відзначило 20-ліття незалежності Української держави, залишилися досить небагато консолідуючих чинників, що можуть об'єднувати націю на цьому непростому етапі її існування. Одним з таких має стати знання про свою минувшину – максимально об'єктивне висвітлення своєї історії з тим, щоб, усвідомивши свої минулі здобутки, помилки і трагедії, українська нація змогла би позбутися врешті-решт комплексу меншовартості і визначити подальші, єдино правильні шляхи свого розвитку.

Славні сторінки воєнної історії української нації, а особливо – відкриті її «білі плями», на нашу думку, і мають слугувати цій справі. Серед таких подій, мало відомих

широкому загалу, особливе місце посідає битва на Синіх Водах 1362 року.

Як і у чисельній радянській історіографії, так і в працях більшості українських істориків зарубіжжя лише згадується про те, що, скориставшись ослабленням Золотої Орди внаслідок міжусобиць, які розпочалися після смерті хана Бірдібека у 1359 р. (тільки у 1361 р. на престолі змінилося п'ять ханів, а шостий, Абдуллах, був маріонеткою в руках беклярибека Мамає, до якого відійшли землі між Дніпром і Волгою [11, 106]), до Литовської держави перейшли Київщина і Поділля [9, 184].

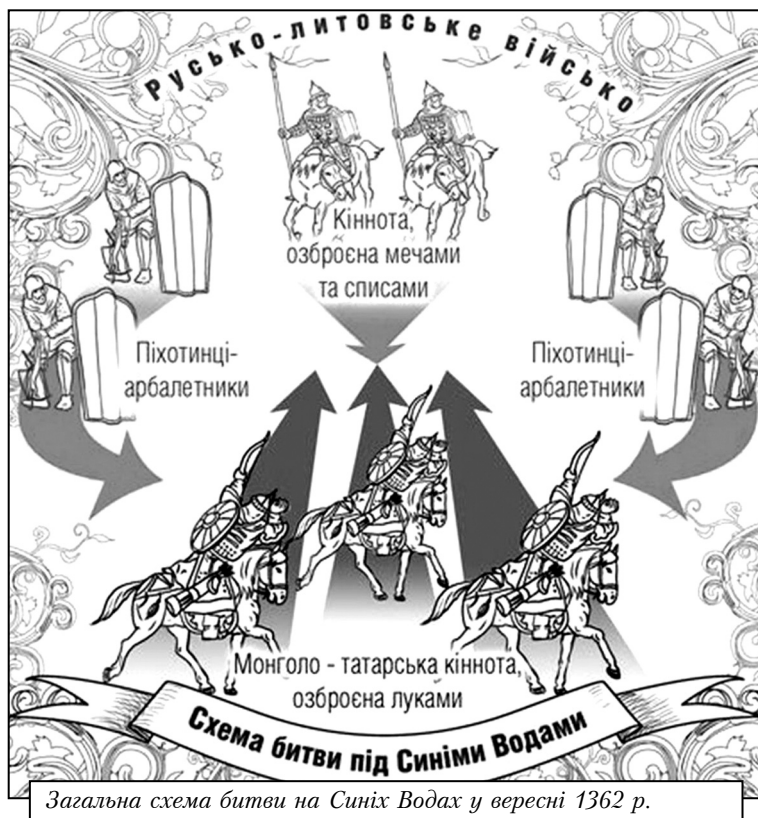
Наголос робиться на перемозі війська московського князя Дмитрія на Куликовому полі у 1380 р., яка ослабила Золоту Орду

і послужила одним із чинників її подальшого занепаду. Хоча, фактично, на той час Росія, а точніше, Московія, будучи васалом Орди, всіляко допомагала їй хлібом та населенням у тилових роботах. До того ж, через два роки Москва була спалена татарами і ще досить довго платила данину Великому Хану – за цей період московська знать злилася з татарською, успадкувавши багато в чому золотоординські порядки і традиції. Відтак, ця дата цілком була непопулярна в царській і Радянській Росії, тому що вона говорила про відділення та культурну інакшість України від Великої Росії [3; 4].

Утім, останнім часом, серед багатьох, у тому числі і російських істориків, висловлюється сумнів в тому, чи була Куликовська битва насправді. У той же час, на цілих вісімнадцять років раніше відбулася подія, яка дійсно значно ослабила силу Золотої Орди і, незважаючи на подальші потуги її правителів, призвела у підсумку до розпаду цієї могутньої середньовічної імперії.

У цілому, в історіографії явно недооцінюється історичне значення Синьоводської битви. Адже вперше у польовій битві були розгромлені ординські війська, з-під влади татар звільнилися великі території (хоч певна залежність залишалася, відповідно до сили конкретних ханів). Відтак, ця битва весь час залишалася у тіні Куликовської битви [8].

З набуттям Україною незалежності, в суспільстві збільшилася зацікавленість до історії України, а особливо до маловідомих її сторінок. Синьоводській битві були при-

свячено дві наукові конференції, які відбулися 1997 та 1998 року в Кіровограді. 2005 року за матеріалами цих конференцій Інститут історії України НАН України видав збірник статей «Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях» [13, с. 6].

2009 року, за сприяння Міністерства оборони України та Посольства Литовської Республіки в Україні, у Національній академії оборони України відбулося засідання «круглого столу» на тему: «Україна – Білорусь: до 650-річчя битви Великого Князівства Литовського на р. Синице в урочищі Лозна – Воронівці – Уланів 15 вересня 1362 року» [14].

20 червня 2011 року відбувся «круглий стіл», організатором якого виступив Європейський координаційний офіс (Бельгія), який у рамках проекту «Мости між Сходом і Заходом» розвиває налагодження культур-

них і ділових зв'язків країн центральної Європи та пострадянських країн, що належать до Європейського регіону. Цей захід мав на меті зібрати експертів з проблеми, державні структури, представників громадських організацій та інших потенційних учасників для створення конструктивного діалогу та визначення пріоритетів і подальших векторів співпраці з підготовки і відзначення 650-річчя Синьоводської битви [10].

Характеризуючи тогочасне суспільно-політичне становище, варто зазначити, що у першій половині XIV ст., внаслідок гострих внутрішніх суперечностей, Галицько-Волинська держава, єдиний на той час відносно незалежний спадкоємець земель Київської Русі, починає поступово занепадати. Цим негайно скористалися сусідні держави, під ударами яких перше українське королівство (Данило Галицький був коронований у 1253 р.) припинило своє існування, а галицькі і волинські землі внаслідок безвладдя, що

утворилося після загибелі останнього правителя Галицько-Волинської держави Юрія II, стали легкою здобиччю сусідніх Литви, Польщі, Угорщини та Молдавії. У той же час Київ, який залишався важливим державно-політичним осередком на території Південно-Західної Русі, з XII ст. став об'єктом постійної боротьби і чвар між князями, що, у свою чергу, поряд із ослабленням Києва внаслідок розорення земель після взяття його у 1240 р. монголо-татарськими ордами, сприяло здійсненню литовської експансії українських земель [14].

У напруженій боротьбі литовців проти німецьких лицарів Тевтонського ордену, що виник на прибалтійських землях і намагався підкорити своїй владі місцеві племена, активно йшов процес державотворення. У цій війні провідну роль серед литовських князів відігравав князь Міндовг (1230–1263 рр.). Саме йому близько 1240 р. вдалося завершити утворення нової держави – Великого князівства Литовського, яке розпочало своє проникнення на Русь. Головним об'єктом експансії Великого Князівства Литовського тоді стали західноруські (білоруські) землі. У часи наступника Міндовга князя Гедиміна (1316–1341 рр.) розпочалося приєднання до складу Великого Литовського князівства південно-західних руських (українських) земель. Наступник Гедиміна Альгірдас – Ольгерд (1345–1377 рр.) – чітко формулює основне завдання: «Вся Русь мусить належати литовцям» [14].

Перші роки правління литовських князів на Волині продемонстрували визнання литовськими властями національних особливостей державного устрою України-Русі та прав української знаті на чільне місце в новому суспільстві. Перебуваючи на значно нижчому рівні культурного і суспільного розвитку, Литва запозичувала кращі зразки соціально-політичного устрою Київської Русі, асимілювалася до звичаїв і порядків й тим самим привертала до себе місцеве населення. Протягом кількох поколінь значно переплелися український та литовські ет-

*Руський (а), ординський (б)
і литовський (в) воїни*

носи [5, 92]. Такі дії литовських князів були до вподоби й тій українській знаті, яка потерпала від монголо-татарської влади та мріяла здобути політичні привілеї і матеріальні статки, суттєво обмежені азіатськими формами залежності України-Руси від Золотої Орди. Їй протистояла частина місцевих князів і бояр. Заможна українська верхівка у визначенні своєї долі поступово розколювалася на дві ворогуючі групи [5, 92].

Сильною стороною армії Великого князівства Литовського була наявність постійного кінного війська, служба в якому була обов'язковою для кожного феодала-землевласника. Багаті ж феодали повинні були озброїти за свій рахунок також кінний загін під власним прапором (корогвою). Тому ординці не змогли скористатися своєю перевагою — численною кіннотою, оскільки литовці мали як легку, так і важкоозброєну, на кшталт лицарської, кінноту. Причому литовці становили приблизно половину своїх кінних військ. Другу половину кіннотників і майже всю піхоту становили війська українських та білоруських удільних князів, які й керували своїми полками під час походів та боїв [14].

Для нанесення удару великий князь литовський Ольгерд обрав надзвичайно вигідний стратегічний момент, коли боротьба із Золотою Ордою значно полегшувалася феодалними усобицями, що поширилися наприкінці 50-х років XIV ст. «И бысть брань и замятня веліа во Ордѣ. И бысть въ нихъ гладь велій и замятня многа и нестроение всегдашее и не перестаяху межи собою ратующесе и біоущесе и кровь проливающе», — зазначав Никонівський літопис [8]. Так, після вбивства хана Бірдибека в 1359 р., загострилася збройна боротьба між претендентами за владу. Тільки за один 1361 р. на золотоординському престолі змінилося п'ять ханів [5, 92]. Очолив повстання могутній темник Мамай, який прикривався ефемерною фігурою шостого хана — Абдулаха. У результаті — Золота Орда розколювалася на два табори. Посилилися відцентрові устрім-

ління ханів і мурз окраїнних територій Орди, що значно зумовило успіх визвольного руху пригноблених народів. Практично одночасно з Києвом та Поділлям влади Золотої Орди позбавились Молдавія і Хорезм [8].

Частину військової сили монголо-татарської держави відтягло на себе міцніюче Московське князівство. У той же час зростаюча небезпека з боку Тевтонського ордену й Польщі спонукала литовського князя Ольгерда Гедиміновича на тісніший союз із руськими можновладцями [5, 92]. У підсумку, зазнаючи тиску із заходу, Литва розширювалася на схід та південь.

На Правобережжі татарські хани Кутлубуг, Хаджибей та Дмитро підтримували Польщу в її протистоянні з Литвою [5, 93].

Бідність і фрагментарність джерел, а також суперництво різних національних шкіл в їх інтерпретації, завадили задовільному науковому розв'язанню багатьох питань, починаючи від датування окремих політичних подій і закінчуючи їхніми наслідками. Через ці причини в історичній науці виникли й усталилися нерідко суперечливі, а то й деформовані уявлення про місце і значення самої битви на Синіх Водах.

На жаль, проясненню багатьох аспектів з цієї проблематики не сприяла та обставина, що науковий інтерес до неї тривалий час стримувався надто ревним ставленням до литовської експансії з боку радянської історіографії, яка, по суті, монополізувала трактування історії Східної Європи [13, 3].

Вивчаючи джерела і матеріали, можна дійти висновку, що великий князь литовський Ольгерд застосував у цій битві нові на той час елементи тактики.

Звернімося до досить-таки докладного опису Синьоводської битви з хроніки Мацея Стрийковського у перекладі Фелікса Шабульдо: «Ольгерд, побачивши, що татари готові до бою, вишикував своїх у шість вигнутих загонів, по-різному їх з боків та на чоло розсадивши, так щоб татари, як задумали, не могли їх оточити у звичайних су-

тичках та заподіяти шкоди стрілами. Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутичок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новогрудці з Коріатовичами, з самострілів з стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля» [2; 4].

Історик-археолог Олексій Брайченко зазначав: «Зауваження щодо цього опису, як у його прихильників, так і у критиків, ґрунтуються на одних і тих джерелах і не дозволяють, на наш погляд, ані щось напевно стверджувати, ані аргументовано відкинути. Залишається констатувати, що такий опис існує і зазначені в ньому дії військ Ольгерда й татарських князів відповідають рівню воєнного мистецтва тієї доби» [13, 37].

Виходячи з опису Стрийковського, Синьоводську битву можна розбити на два етапи.

Перший етап. Війська ханів були поділені на три частини і вишикувані за класичною схемою – прямою лінією по фронту. Свої війська (шість загонів) Ольгерд вишикував півколом, що значно посилювало маневреність загонів.

Першими вдарили ординці, як зазвичай, по центру. Проте, їх спроба знищити загоны у центрі виявилася невдалою. Військо розступалося і пропускало кінноту, обстрілюючи її з боків.

На другому етапі битви війська Ольгерда, ведучи перехресний вогонь з флангів, змушують ординців зупинитися. Татари, зазнавши значних втрат від стріл з луків та арбалетів полків під командуванням братів Коріатовичів, прийняли фронтальний бій, в результаті якого кіннота литовського кня-

зя взяла верх над татарською кіннотою, захисне озброєння якої поступалося міцністю обладунків литовсько-руських вершників. Литовсько-руські полки переходять у наступ. Вони прагнуть оточити військо ханів і знищити. Ординці не витримують натиску і відступають. Битва завершилася переслідуванням військами Ольгерда залишків орди [2].

Таким чином, литовський князь Ольгерд застосував нову тактику для боротьби з кіннотою татар: литовсько-руське військо вишикувалося не в лінію або кілька ліній, як завжди, а півколом, коли кожен з полків прикривав того, що стояв перед ним. У результаті застосування нової тактики, татарам не вдалося завдати відчутних втрат війську Ольгерда стрільбою з лука, а також здійснити маневр охоплення, оскільки литовсько-руські полки прикривали один одного.

У підсумку, війська князя Ольгерда у розвиток успіху ще тривалий час переслідували противника, який рятувався втечею, і остаточно розбили його.

Отже, під час Синьоводської битви спільними зусиллями литовців, українців (більшістю полків командували київські, переяславські і путивльські князі, що становило основну частину військ Ольгерда) та білорусів потужному золотоординському війську було завдано нищівної поразки.

Перемога литовсько-руського війська у Синьоводській битві задовго до Куликовської битви 1380 року підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іґа. Унаслідок переможної Синьоводської битви, до Литовської держави остаточно відійшли Київщина та Поділля. Витіснення татарських ханів сприяло поступовому приєднанню, починаючи з 1362 року, Київщини, Переяславщини та Поділля до складу Литовської держави. Відбулося закріплення нових земель – Київської, Волинської, більшої частини Подільської та Чернігово-Сіверської під владою литовських князів. За межами союзницької держави

опинилися тільки окремі регіони – Галичина у складі Польщі, Північна Буковина – Молдавського князівства, Закарпаття – Угорщини. Кримський півострів перетворився на окремий татарський улус, який щодалі більше віддалявся від Золотої Орди [5, 93].

Своєю значимістю Битва на Синіх Водах не поступається ні Бувінській битві 1214 року, яка вважається символом народження єдиної Франції і французької нації, ні так званій битві «золотих шпор» біля Куртре (1302 р.) – символу фламандської нації [10].

За політичним значенням битву на Синіх Водах можна поставити вище, ніж битву на Куликовому полі 1380 року. Адже Великий князь московський Дмитрій Іванович на Куликове поле пішов для того, щоби за розпорядженням правителя Золотої Орди хана Тохтамиша привести до покори темника Мамаю, який незаконно взяв собі право призначати на трон верховного хана Золотої Орди потрібних йому претендентів. За це він і був покараний вірнопідданим хану князем Дмитрієм. Утім, у подальшому це не врятувало Москву від облоги та спалення військами Тохтамиша у 1382 році. Пізніше ще 100 років (до 1480 р.) землі Великого князівства Московського перебували під владою Орди [2].

Литовці ж витіснили Золоту Орду за межі приєднаних українських земель безповоротно. І хоча золотоординські хани ще здійснювали набіги на українські землі, і деколи доводилося виплачувати їм данину, проте політичну владу на цих територіях вони втратили [2].

Звичайно, успіх литовського князя мав важливі і неочікувані наслідки. Так, успішна експансія Литви на південь, розпочата перемогою на Синіх Водах, відіграла вирішальну роль в утворенні Чорноморсько-Балтійської торговельної зони. Ця, в свою чергу, стала потужним чинником в подальшій історії України та цілої Східної Європи, адже з нею пов'язана землеробська колонізація степу, осідання на землі (та українізація) кочовиків, постання українського

козацтва, утворення Кримського ханату. Однак ці події уже надто далекі від безпосередніх результатів перемоги Ольгерда на Синіх Водах [13, 147], що 1362 року була лише початком подальшого просування Великого князівства Литовського на південні землі і виходу до Чорного моря.

Визволена спільними зусиллями Русь-Україна об'єдналася з Литвою в одній державі на доволі рівних засадах. Самі литовці називали цю державу Великим князівством Литовським, Руським і Жематійським, що найповніше відповідало національному й територіальному складу нової держави. У складі цього державного утворення було відновлено адміністративно-територіальний устрій, типовий для його попередниці Київської Русі [5, 92].

У культурно-історичному контексті ця битва мала епохальне значення для усієї Східної Європи. По рубежах новоприєдна-

*Руський ополченець
з війська князя Ольгерда*

них земель утворився так званий Великий кордон між Сходом і Заходом, який слугував буферною зоною між цими двома цивілізаціями. Приєднавши до своїх володінь Південно-Західну та Західну Русь, Литовське князівство стало величезною багатонаціональною державою, найбільшою в тогочасній Європі. Під час завоювання українських земель, Ольгерд та його прибічники проявили політичну мудрість. Вони здобули собі довір'я місцевого населення насамперед тим, що намагалися нічим не відрізнятися від місцевих феодалів. Шануючи звичаї і культурні надбання українського народу, вони цілком свідомо переймали його культуру, намагалися практично використати її здобутки в усіх сферах життя [2]. Таким чином, це не тільки надало новий імпульс інтеграційній політиці на Русі, а й невдовзі визначило геополітичну переорієнтацію цих земель зі Сходу на Захід.

Варто зазначити, що Синьоводська битва мала велике значення для розвитку воєнного мистецтва. Вона стала місцем застосування новітньої тактики дій сил у бойовому зіткненні тих часів на українських землях. По-перше, князь Ольгерд вишикував литовсько-руське військо не в лінію або кілька ліній, як завжди, а півколом, коли кожен з полків прикривав того, що стояв перед ним, що, у підсумку, суттєво поліпшило маневрування силами на полі бою, а також прикриття полками флангів і тилу,

що забезпечило від проведення татарами маневру охоплення і позбавило їх можливості оточити військо князя. По-друге, це дало можливість вести перехресну стрільбу з флангів русько-литовським лучникам, що значно підвищило її ефективність і позбавило противника маневру та змішало його бойові порядки, що, у свою чергу, дозволило майже повністю оточити його і розбити.

1362 – славна історична дата, що дійсно стала поворотною для історії України. Литовський князь Ольгерд Гедимінович, розгромивши Орду, фактично відновив, після 120-річного панування татаро-монголів, свободу православної західної Русі, тобто нинішньої України і Білорусії, поклавши тим самим початок формуванню своєрідної західної культури, яка з часом стала культурою українців [4].

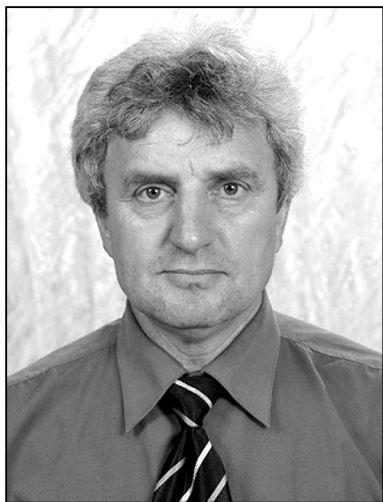
Безумовно, що попереду у вивченні Синьоводської битви роботи ще багато. Так В. Панченко справедливо вважає, що «вивченням людських останків, знайдених археологами, невдовзі займуться антропологи. Монети можуть прояснити хронологію подій минулого. Будуть і нові експедиції. А десь у Туреччині чи Литві, можливо, відшукуються писемні джерела, які допоможуть розгадати загадки битви Синіх Вод і на них восени 1362 року» [12]. До слова, за наявною інформацією, в архівах Москви зберігаються 600 томів Литовського літопису...

ДЖЕРЕЛА

1. Багацький Л. Зустрічі цивілізацій. Північне Причорномор'є. // Електронний ресурс: <http://www.vechirka.uafor.net/history/bxxcen/3008142304.php>.
2. Битва на Синіх Водах. // Електронний ресурс: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
3. Битва на Синіх Водах. // Електронний ресурс: <http://bwb650.org/index.php/historical-information/36-historical-information/650-battle-of-blue-waters.html>.
4. Битва на Синіх Водах (1362). // Електронний ресурс: <http://www.belskarb.by/forum/viewtopic.php?f=48&t=1469>.

5. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. 2-ге вид.: Навч. посібник. — К. : Либідь, 1998. — 616 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — К., 1993.
7. Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. — Вінниця : Вид. О. Власюк, 2009.
8. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нарис). — К., 1996. — 272 с.
9. Історія українського війська. Т. I. / Упорядкування Б. З. Якимовича. — 5-е вид., змін. і доп. — К. : Варта, 1994. — 384 с.
10. Круглий стіл з приводу підготовки відзначення 650-річчя битви на Синіх водах (НПУ ім. Драгоманова) // Електронний ресурс: <http://www.iio.npu.edu.ua/index.php?650richchja-bitvi-na-sinih-vodah&catid=2&Itemid=36&lang=uk>.
11. Мыц В. Л. Битва на Синей Воде 1363 г. в историографии средневекового Крыма. // Археологічний літопис Лівобережної України. — 2002. — № 1. — С. 106-111.
12. Панченко В. Битва на Синіх Водах: початок кінця Золотої Орди? // День. — 1998. — 6 листопада.
13. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей / Ф. М. Шабульдо (наук. ред.), О. Д. Брайченко (упоряд.). — К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. — 172 с.
14. Сокаль І. Битва на Синіх Водах: велика «шахівниця» князя Ольгерда. // Військо України. — 2009. — № 4.
15. Тимошенко В. Битва на Синей Воде. // Електронний ресурс: http://novokozachin.at.ua/publ/bitva_na_sinej_vode/1-1-0-431.
16. Хроника Быховца. — М., 1966. // Електронний ресурс: http://krotov.info/acts/14/3/byhov_01.html.

ОБОРОНА КИЄВА: ДО 70-РІЧЧЯ ПОДІЙ

Олександр ЛИСЕНКО,
*доктор історичних наук, професор,
Інститут історії України НАН України*

Валерій ГРИЦЮК,
*кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник, Національний університет
оборони України*

Оборона Києва у 1941 році – особлива сторінка військової історії України [17].

З початком війни питання про оборону столиці України не стояло. Вперше ця проблема була винесена на розширеній нараді Центрального Комітету КП(б)У 29 червня 1941 р., на якій були присутні керівні державні і партійні працівники, а також командувачі військами Південно-Західного фронту М. Кирпонос і Київського особливого військового округу В. Яковлев, члени військових рад. Розглядалося питання про будівництво тилових оборонних рубежів. Київ-

ський укріплений район приводився в бойову готовність.

Вже 30 червня 50 тисяч киян вийшли на будівництво оборонних споруд, у наступні дні виходило по 160 тис. Багато колективів підприємств, науково-дослідних інститутів, вузів, установ працювали в повному складі. Всі роботи виконувалися під девізом «Київ повинен стати неприступною фортецею для ворога!» Люди спали по 3–4 години на добу тут же, в лісі, у наспіх споруджених куренях. Навколо Києва зводилася смуга оборони довжиною 45 км і завглибшки до 15–25 км [8, 22–24].

Оборона Києва опиралася на Київський укріпрайон (КиУР). Побудований в 30-ті роки, він був відновлений і частково обладнаний заново. КиУР складався з трьох смуг, мав підготовлену систему піхотного, артилерійського та протитанкового вогню.

Передній край першої смуги проходив по східному березі р. Ірпінь від населеного пункту Бірки до Білогородки, далі – на північ від Боярки, Віти-Поштової, Кременища, Мриги. Глибина смуги досягала 6–10 км. По всій смузі розташовувалося 750 довготривалих оборонних споруд, 40 км протитанкових ровів, 100 тис. протитанкових та протипіхотних мін, близько 30 км дротяних загороджень. Всі дороги перекривалися металевими їжаками. Береги річок і ярів ескарпувались. На лісових ділянках створювалися заміновані завали.

Друга смуга, що також мала велику кількість оборонних споруд, проходила по лінії Вишгород–Пуща-Водиця–Святошин–Жуляни–Пирогово–Чапаївка.

Третя смуга безпосередньо примикала до околиць міста.

Перша смуга ділилася на два сектори. Оборона північного (від Бірки до Білогородки) забезпечувалася силами 3-ї повітрянодесантної бригади, 4-го полку НКВС, 161-го і 193-го окремого кулеметних батальйонів, 2-го стрілецько-кулеметного батальйону, артилерійського полку 2-го Київського артилерійського училища та 377-го гаубичного артилерійського полку. У резерві коменданта сектора комбрига Д. Аверіна перебували окружні інтендантські курси. Південний сектор (від Білогородки до Мриги) обороняли 600-й і 640-й полки 147-ї стрілецької дивізії, 28-й окремий кулеметний батальйон, артилерійський полк 1-го Київського артилерійського училища, 344-й гаубичний артилерійський полк, 538-й і 555-й протитанкові артилерійські дивізіони. Комендантом сектора призначався майор С. Лучников. У його резерві знаходився 1-й стрілецько-кулеметний батальйон.

Оборона другої смуги від Біличів до Микільської Борщагівки покладалася на

206-ту стрілецьку дивізію, а на ділянці від ст. Пост-Волинський до Корчуватого – на 2-у повітрянодесантну бригаду.

Третя смуга військами не займалася.

У резерві коменданта Київського укріпленого району полковника Ф. Сисоєва перебував 132-й танковий полк, що мав лише стрілецьке озброєння, і 20-й прикордонний загін. На позиціях КиУР налічувалося близько 30 тис. бійців, 29 танків, 288 артилерійських гармат, 148 мінометів. У тилу Київського УР за Дніпром, у районі Броварів, вивантажуються 64-й стрілецький корпус у складі двох дивізій і 3-й повітрянодесантний корпус у складі трьох бригад [7].

9 липня, коли німці захопили Житомир, керівництво КиУР доповіло про приведення укріпрайону в бойову готовність

Київ готувався до вуличних боїв.

6 липня 1941 створюється штаб оборони міста. До його складу увійшли представники Південно-Західного фронту – полковник А. Чернишов (начальник штабу) і майор М. Чукарев (начальник інженерної служби), а також секретар обкому КП (б) У М. Мішин, голова облвиконкому Т. Костюк, секретарі міськкому партії Т. Шамрило і К. Москалець, голова міськвиконкому І. Шевцов. Штаб розробив план боротьби з противником у разі прориву укріпленого району.

У місті було встановлено суворий порядок, влада забезпечувала умови, необхідні для роботи підприємств, транспорту. До 8 липня в Києві було сформовано 13 винищувальних батальйонів, 19 загонів народного ополчення загальною чисельністю 32 800 чоловік [8, 24].

Місто розбивалося на три сектори. У кожному з них створювався свій штаб оборони. Правий сектор включав північно-західну частину міста від Дніпра до Житомирського шосе. У розпорядження штабу сектора надходили підрозділи Київського танково-технічного училища, два винищувальних батальйони (700 осіб) і два загони народного ополчення (4600 осіб), сформовані з комуністів і комсомольців Подільсько-

го району. Начальником призначений підполковник О. Шевельов з Київського танково-технічного училища.

Центральний сектор, на чолі з командиром 4-го полку НКВС полковником М. Косарєвим, охоплював західну частину міста від Житомирського шосе до ст. Пост-Волинський. Штаб мав п'ять винищувальних батальйонів і 9 загонів народного ополчення загальною чисельністю 13 тис. осіб.

Південно-західна частина Києва, від ст. Пост-Волинський до р. Дніпро, становила лівий сектор. На чолі сектора стояв начальник 1-го Київського артилерійського училища полковник С. Волкенштейн. Штаб сектора розпоряджався винищувальними батальйонами і загонами народного ополчення загальною чисельністю близько 12 тис. чоловік.

На начальників секторів покладалася відповідальність за будівництво та подальше удосконалення оборонних споруд, організацію системи вогню й загороджень, бойову підготовку, морально-політичний стан і дисципліну особового складу.

Вигляд міста змінився. На вікнах будинків з'явилися наклейки, вітрини магазинів закладали мішками з піском. Ретельно дотримувалися правил світломаскування. Цілі квартали і окремі будівлі перетворювалися на опорні пункти. Встановлювалися протитанкові перешкоди на Брест-Литовському шосе, вулицях Червоноармійській, Леніна, Комінтерну та інших. На площах і перехрестях будували барикади з бійницями для кулеметів і гармат. Під укриття від бомбардування пристосовували підвали будинків, рили окопи і щілини. Повсюдно створювалися добровільні пожежні команди. На дахах високих будівель встановлювалися пости спостереження за повітряним противником. Для надання допомоги постраждалим під час бомбардувань комплектували санітарні дружини, пости та аварійно-рятувальні команди.

Велику увагу штаб оборони міста приділяв охороні двох залізничних, трьох авто-

гужових, чотирьох понтонних мостів і 30 поромних переправ. Для їх захисту залучався Дніпровський загін кораблів Пінської військової флотилії. З повітря війська укріп-району і місто прикривали 3-я зенітна і 36-а авіаційна дивізії ППО, а також винищувальна авіація фронту.

Для посилення оборони Києва послідовно прибували 206-а, 147-а, 175-а стрілецькі дивізії.

Німецькі війська отримали завдання: з ходу оволодіти Києвом і захопити переправи через Дніпро, а в разі зіткнення зі стійкою обороною – направити зусилля в південному напрямку для оточення великих угруповань радянських військ на захід від Дніпра.

Вже 11 липня розвідники 13-ї танкової дивізії ворога підійшли до переднього краю Київського УР із заходу по Житомирському шосе. Вони наштотхнулися на спалений дерев'яний міст і кулеметний вогонь дотів. 12–15 липня на фронті Київського УР продовжувалися бої з розвідувальними групами противника, сили яких досягали інколи до двох батальйонів. Німці спробували також викинути десант на захід від Боярки і захопити плацдарм біля с. Жорнівка, але безуспішно. Після цього танкісти 13-ї танкової дивізії передали позиції по західному березі річки Ірпінь частинам 168-ї піхотної дивізії, а самі відбули у південному напрямку слідом за основними силами 1-ї танкової групи (5 танкових і 4 моторизовані дивізії).

Всі подальші дії німецьких військ розвивалися в дусі виконання завдань, викладених у директиві Головного Командування від 19 липня 1941 р. Наводимо частину цього документу, що стосується військ Південно-Західного фронту: «Найважливіше завдання – концентричним наступом на захід від Дніпра знищити 12-у і 6-ю армії противника, не допускаючи їх відходу за цю ріку. Головним румунським силам забезпечити прикриття цієї операції з півдня. Повний розгром 5-ї армії противника може бути швидше за все

здійснений за допомогою наступу в тісній взаємодії військ південного флангу групи армій «Центр» і північного флангу групи армій «Південь». Одночасно з поворотом піхотних дивізій групи армій «Центр» на південь в бій вступають нові, насамперед рухомі сили, після того, як вони виконують поставлені перед ними завдання, і після того, як буде забезпечено їх постачання, а також прикриття московського напрямку. Ці сили будуть мати завданням не допустити подальшого відходу на схід російських частин, які переправилися на східний берег Дніпра, і знищити їх» [16, 222–223].

З 25 липня до 2 серпня (в цей час увага німецького вищого командування та основні зусилля військ зосереджувались на проведенні наступальної операції з оточення радянських 6-ї та 12-ї армій в районі Умані) на фронті Київського УР було спокійно. Тривога виникла тільки ввечері 2 серпня, коли стало відомо про відхід сусіда зліва – 64-го стрілецького корпусу. За ці дні штаб УР і розвідвідділ фронту уважно вивчали противника і точно встановили, що до лівого (південно-західного) сектора УР вийшло до чотирьох піхотних дивізій ворога (95-я, 71-а, 99-а і 44-я). Про наявність на фронті ще трьох піхотних дивізій (299-я, 75-а і 132-й) поки не було відомо. Танкових частин і з'єднань у німців на київському напрямку не було. Розвідка також мала дані про те, що противник групує головні сили саме проти лівого флангу військ УР.

3 серпня німці здійснили розвідку боєм. Після інтенсивної артилерійської підготовки і бомбардування, в якому брало участь не менше сотні літаків, супротивник почав штурм оборонної смуги на стику 147-ї і 175-ї стрілецьких дивізій.

Побудова бойового порядку оборони радянських військ на початок серпня була наступною. Разом з військами укріпленого району, які займали доти, в окопах розташовувалася піхота. На правому (північному) фланзі оборонялися частини 81-ї механізованої дивізії і 3-ї повітрянодесантної

бригади, у центрі – 175-а і 147-а стрілецькі дивізії, на лівому фланзі – частини 2-ї повітрянодесантної бригади. У другому ешелоні (по міському обводу) розташовувалася 206-та стрілецька дивізія. У резерві знаходилися різні зведені загони і 132-й танковий полк. Основне угруповання артилерії розміщалося в центрі. На Дніпрі стояли плавучі батареї (частина суден Пінської флотилії). Трохи пізніше в обороні Києва були задіяні резерви Ставки ВГК: 284-а стрілецька дивізія і 3-й повітрянодесантний корпус у складі трьох бригад.

О 7-й годині ранку 4 серпня противник почав артилерійську підготовку в південно-західному секторі УР і незабаром перейшов у наступ на стику 2-ї повітрянодесантної бригади і 147-ї стрілецької дивізії. На передньому краї навколо дотів розгорілася запекла боротьба, що тривала, не згасаючи ні вдень, ні вночі. У перший день наступу німцям вдалося прорвати передній край оборони в районі Віта Поштова, підірвати кілька дотів. 5 серпня ворог просунувся в глибину оборони, заблокувавши ще декілька дотів. 6 серпня німці прорвалися до населених пунктів Чабани, Пирогово [10, 71].

До кінця 7 серпня противник прорвав першу оборонну позицію на глибину 1–3 км в південно-західному секторі. Належної підтримки авіацією ПЗФ військ Київського УР в ці дні не було: вона мала епізодичний характер як щодо прикриття, так і бомбардування. 4 серпня, коли почався штурм противником Київського УР, тільки одна, 15-а, авіадивізія здійснювала безпосередню підтримку гарнізону УР, виконавши 61 виліт літаків і скинувши 1,6 тонн бомб. У наступні дні ця підтримка була посилена і здійснювалася двома авіадивізіями (15-ою і 19-ою).

У розпал битви за столицю Україна істотну допомогу її захисникам надали частини 26-ї армії генерал-лейтенанта Ф. Костенка, які 7 серпня здійснили прорив німецьких позицій на стику 6-ї армії та 1-ї танкової групи. Радянським військам вда-

лося захопити Богуслав і викликати серйозну стурбованість німецького командування. Тільки з великими зусиллями німці зуміли до 10 серпня відтіснити війська 26-ї армії і покращити ситуацію.

За боями в районі Києва уважно спостерігали у Москві. 8 серпня 1941 р. Й. Сталін викликав для переговорів по прямому проводу командувача фронту. Голова ДКО запитав у нього, чи правда, що фронт вирішив здати Київ через нестачу резервів? Генерал-полковник М. Кирпонос заперечував цей факт. Разом з тим він визнав, що противнику вдалося прорвати першу лінію оборони КиУР. М. Кирпонос переконував Верховного Головнокомандуючого, що вживаються всі заходи, аби відновити ситуацію і відкинути ворога, проте для цього потрібні резерви. Й. Сталін відповів, що військам КиУР слід протриматися один-два тижні, і потім стане легше. Він ще раз вказав на необхідність вжити всіх можливих заходів для оборони Києва і підкреслив: ні за яких обставин столицю України не здавати [5, 199–200].

Радянське командування прагнуло всіляко поліпшити становище в районі Києва. Було прийнято рішення об'єднати всі частини і з'єднання в районі Києва у 37-у армію, командувачем якої був призначений генерал-майор А. Власов [15, 14–19]. 8 серпня 1941 видано бойовий наказ № 01 командувача армії про перехід у наступ на південній ділянці КиУР [8, 26]. Для посилення військ армії передавалися 284-я і 295-а стрілецькі дивізії, 3-й повітрянодесантний корпус у складі трьох бригад, 2-й загін моряків Пінської флотилії, загони народного ополчення Києва. Завдяки цим заходам сили збільшились до 86 тис. бійців і командирів [13, 29].

Наступ на підготовлену оборону, як правило, супроводжується великими втратами наступаючої сторони. Запекла, кровопролитна боротьба за Київ у ці дні коштувала значних жертв обом сторонам. Тільки за 3–5 серпня частини КиУР втратили убити-

ми, пораненими і зниклими безвісті до 2200 чоловік. Німці за цей же період втратили близько 5 тис. осіб [3, 107]. Таким чином, співвідношення втрат на цій ділянці фронту було явно не характерним для літа 1941 р., коли втрати Червоної армії мало не на порядок перевершували втрати Вермахту.

До 10 серпня німцям вдалося прорвати 1-у і 2-у смуги оборони, зайняти села Теремки, Жуляни, Мишоловка і вийти на третю смугу, подолавши її в районі села Голосієво. Грізна небезпека нависла над Києвом.

Однак захоплення міста не входило у плани Верховного командування Вермахту. Ще 8 серпня в Берліні сформувався задум зміни початкового плану ведення війни і перенацілювання основного ударного угруповання на Східному фронті з московського напрямку в тил радянських військ, які діяли в Україні. Назустріч їм повинна була вийти 1-а танкова група з кременчуцького плацдарму.

10 серпня війська 6-ї армії отримали розпорядження зупинити наступ на Коростенський та Київський укріпрайони і перейти до тимчасової оборони на рубежі Трипільля–Київ–Коростень, ешелонувати свої сили вглиб і забезпечити захист флангів. Було також вирішено передати один моторизований корпус у розпорядження 6-ї армії [2]. 12 серпня ухвалена директива ОКВ № 34 про проведення операції із оточення основних сил Південно-Західного фронту далеко на схід від Києва. «Наступ на Київ призупинити. Як тільки дозволять можливості підвозу боєприпасів, місто має бути зруйноване бомбардуванням з повітря», – таким був намір німецького командування щодо Києва, як видно з доповнення до директиви Гітлера № 34 від 12 серпня.

Цього дня радянські війська перейшли в контрнаступ і почали відновлювати оборону на лівому фланзі. У міру просування вперед виявилось, що окремі доти вели мужньо оборону в тилу німців. Так, біля села Юр'ївка дот № 205 в умовах повної блокади обо-

ронявся бійцями 28-го кулеметного батальйону під командуванням лейтенанта Ветрова протягом 8 діб (з 5 по 13 серпня) до підходу своїх військ.

У результаті боїв, до 15 серпня радянські війська відкинули німців у південно-західному секторі Київського укріпленого району, відновивши оборону по передньому краю другої смуги укріплень та частково – першої смуги від с. Юр'ївка та західніше. На цьому фаза активних бойових дій у районі Києва закінчилася. З 15 серпня на фронті Київського УР настало затишшя. Як радянські війська, так і війська супротивника тимчасово перейшли до оборони.

Не зумівши раптовим штурмом оволодіти столицею України, німецьке командування вирішило зрівняти її з землею. 17 серпня 1941 р. генерал артилерії Бранд доповів начальнику генерального штабу ОКХ Гальдеру, що за вказівкою Гітлера «Київ буде перетворений на попіл і руїни». Це завдання покладалося на авіацію і артилерію. Спочатку для цього планувалося виділити 16,5 ешелонів боеприпасів, але потім цю цифру збільшили до 25,5 ешелонів. Для артилерійського обстрілу Києва повинні були залучити п'ять дивізіонів важкої артилерії калібром від 150 мм до 210 мм. Передбачалося, що місто буде зруйноване за п'ять днів обстрілу [2, 286].

У 20-х числах серпня 1941 р. доля Києва обговорювалася під час розмови А. Гітлера з новопризначеним райхскомісаром України Е. Кохом. У стенограмі розмови зазначено, що фюрер поділяє погляди свого намісника щодо майбутнього України, підтримує його думку про недоцільність існування університету в Києві, оскільки від міста взагалі мало що залишиться. Гітлер також заявив, що знищення великих радянських міст є умовою німецького панування на Сході [12, 183–184].

Наприкінці серпня ситуація на північ від Києва несподівано погіршилася. Німецькі танкові частини 6-ї армії в ніч з 23 на 24 серпня 1941 року прорвалися на стику радян-

ських військ і, захопивши неушкодженим міст через Дніпро, форсували річку та створили плацдарм в районі Окуніново (в 60 км на північ від Києва). Хоча у другій половині дня 24 серпня канонерському човну «Вірний» вдалося артилерійським вогнем частково зруйнувати міст, ліквідувати ворожий плацдарм радянські війська не зуміли. Бої в районі Окуніново продовжувалися до вересня 1941 р. [1, 37–57].

Тим часом, під Києвом було відносно спокійно. 27 серпня 1941 р. начальник штабу групи армій «Південь» генерал Зоденштерн доповів шефові Генерального штабу ОКХ, що «6-та армія не повинна вгризатися в Київ, а навпаки підвести свої головні сили до Києва з півночі для подальшого удару» [2, 308]. За цих обставин німецьке командування остаточно відмовилося від планів руйнування Києва вогнем артилерії і ударами авіації, яка, до речі, за період з 22 червня до 19 серпня 1941 р. втратила під Києвом 104 бойові машини [8, 28].

Найбільша загроза для Києва в цей час насувалася з північного напрямку вздовж лівого берега Дніпра, де фактично були відсутні оборонні споруди. Тут вели наступ з плацдарму в Окуніново з'єднання 6-ї німецької армії, яким на початку вересня 1941 р. вдалося встановити контакт з дивізіями 2-ї армії групи «Центр». Враховуючи ситуацію, яка склалася за Дніпром, з КиУР були виведені на лівий берег річки 147-я і 295-а стрілецькі дивізії, 3-й повітрянодесантний корпус, інші частини.

Для прикриття проміжку між Брянським і Південно-Західним фронтами на рубіж р. Десни від Коропа до Чернігова висувалася недавно сформована 40-а армія. Хоча гітлерівські війська вже почали перегруповування для охоплення Києва з півночі і півдня, а безпосередньо на київському напрямі вели бойові дії середньої інтенсивності, керівництво Південно-Західного напрямку і Південно-Західного фронту, прагнучи до безумовного виконання вказівок Й. Сталіна, зосереджували основні зусилля саме на

обороні Києва. Саме тут перебували найбільш боєздатні війська фронту, в той час, як на флангах на широких смугах займали оборону слабкі за своїм складом і підготовкою 40-а і 38-а армії (37-а і 38-а армії були сформовані до 10 серпня; 40-а – в кінці серпня 1941 р.).

2-а танкова група противника, яка просулася у другій половині серпня в район Стародуба, створила реальну загрозу прориву в тил Південно-Західного фронту. Тим часом, дії військ Брянського фронту проти 2-ї танкової групи, успіху не мали. У зв'язку з цим, 30 серпня Ставка висунула Брянському фронту нове завдання на проведення контрнаступальної операції. Основні сили фронту – 3-я і 13-а армії – у взаємодії з 21-ю армією мали розгромити угруповання противника в районі Стародуб, Семенівка, Новгород-Сіверський, Трубчевськ. Одночасно було наказано силами чотирьох дивізій 50-ї армії наступати у взаємодії із 43-ьою армією Резервного фронту на Рославль. Таким чином, головна роль у розгромі 2-ї німецької танкової групи відводилася Брянському фронту (Директива Ставки ВГК №001428 від 30 серпня 1941 р.) [14, 148–150].

З метою забезпечення успіху фронту, Ставка ВГК зосередила в його смузі, крім фронтової авіації, військово-повітряні сили Резервного фронту, частини дальньої бомбардувальної авіації і 1-у резервну авіаційну групу, всього 464 літака. У період 29–31 серпня вони повинні були здійснити повітряну операцію по розгрому 2-ї танкової групи в районі Почеп, Стародуб, Шостка (план повітряної операції затверджений Й. Сталіном 27 серпня 1941). Було проведено ряд заходів для посилення фронту танками, артилерією та особовим складом. До 30 серпня Брянський фронт мав у своєму складі 24 стрілецькі, 4 кавалерійські, 2 танкові дивізії і 2 танкові бригади, частини посилення. У них налічувалося близько 190 тис. чоловік, до 1600 гармат і мінометів і близько 250 танків. З 30 дивізій 19 були сформовані до війни, інші – військовий час.

На початок наступу Брянського фронту його трьома арміям протистояли 9 дивізій противника, які налічували близько 100 тис. чоловік, 1500 гармат і мінометів і 350 танків [16, 227].

Командування Брянського фронту не створило на напрямку головного удару необхідної переваги в силах і засобах. Наступ військ фронту в кінці серпня – на початку вересня не мав успіху. Наступальні дії Брянського фронту скував лише один німецький моторизований корпус 2-ї танкової групи, яким противник прикрився від військ фронту. Інші сили групи, а також і 2-ї польової армії німців продовжували наступати у південному напрямку.

Невиконання Брянським фронтом бойового завдання призвело до того, що 2-а танкова група на початку вересня вийшла на рубіж середньої течії р. Десна і створила загрозу правому флангу Південно-Західного фронту [4, 14–22].

5 вересня в німецькій ставці уточнили план подальшого наступу. 2-а танкова група, посилена піхотними дивізіями, повинна була наступати на південь до річки Сула, назустріч 1-й танковій групі, що наносила удар з плацдарму в районі Кременчука у північному напрямку. Обидва удари націлювалися в тил угруповання Південно-Західного фронту, щоб зімкнутися в районі м. Лубни з метою оточення радянських військ. Танкові групи повинні були перетнути залізничні лінії Київ–Курськ і Київ–Харків. 17-а польова армія мала наступати в напрямку Полтава–Харків, щоб якнайдалі відкинути фронт радянських військ від тих сил, які передбачалося оточити.

Війська 2-ї танкової групи, 2-ї і 6-ї армій противника відновили наступ 9 вересня. Німецькі піхотні з'єднання подолали рубіж по річці Десна і 9 вересня зайняли Чернігів. Залишки військ 5-ї і 40-ї армій відступали на південь, а на їх тили з під Конотопа рухалися танкові колони 2-ї танкової групи Г. Гудеріана. 40-а армія, на яку припав удар танкових військ, обороняючись частиною

сил на 100-кілометровому фронті (до 9 вересня 1941 р. на рубіж середньої течії р. Десна встигли висунутися і розгорнутися тільки дві стрілецькі дивізії 40-ї армії), не змогла відбити натиск переважаючих сил ворога. Передові рухливі з'єднання супротивника прорвалися в район м. Ромни [7, 255–263].

Враховуючи оперативну обстановку, військова рада Південно-Західного напрямку (Маршал Радянського Союзу С. Будьонний був Головнокомандувачем ПЗН до 13 вересня 1941 р., після чого цю посаду займав Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко) звернулася до Ставки з проханням про відведення військ на рубіж р. Псел, вважаючи цей захід повністю назрілим. Проте Сталін не дозволив відхід військ. 11 вересня Ставка ВГК наказала перегрупувати сили і завдати удару по конотопському угрупованню противника у взаємодії з військами Брянського фронту. Наказувалося також негайно підготувати оборонний рубіж по р. Псел. Одночасно суворо наголошувалося: Київ не залишати і мости не підривати [14, 174–181].

12 вересня перейшло в наступ ударне угруповання військ супротивника з кременчуцького плацдарму. 38-а армія, що оборонялася на 200-кілометровому фронті, не змогла відбити натиск переважаючих сил противника і почала відходити. Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал-майор В. Тушиков знову звернувся з проханням про дозвіл на відведення військ. Тим не менше, 14 вересня на ім'я командувача фронтом була отримана відповідь, у якій вказувалося на необхідність неухильно виконувати вказівки Й. Сталіна від 11 вересня 1941р.

15 вересня 1-а і 2-а танкові групи противника з'єдналися в районі Лохвиці. Шляхи відходу на схід військ Південно-Західного фронту (5-а, 37-а, 26-а, частина сил 21-ї і 38-ї армій) виявилися перекритими. Необхідно було терміново прорвати поки що слабкий фронт оточення противника, вста-

новити зв'язок з військами Брянського фронту і створити стійку оборону на рубежі р. Псел. До такого висновку дійшла військова рада Південно-Західного фронту, про що й доповіли Сталіну телеграмою за № 15788 о 5-й годині ранку 17 вересня 1941 р. [6].

Проте Верховне Головнокомандування і цього разу не погодилося з пропозиціями керівництва Південно-Західного напрямку і фронту. 17 вересня лише 37-ї армії дозволили залишити Київський укріплений район і відійти під прикриттям кораблів Пінської військової флотилії на східний берег Дніпра (Директива Ставки ВГК № 002087 від 17 вересня 1941 р.) [14, 193].

Військова рада Південно-Західного фронту в другій половині 17 вересня самостійно прийняла рішення на вихід з оточення, але до того часу з 21-ою, 37-ою і 26-ою арміями зв'язок був вже втрачений, і управління військами порушилося.

Тим часом 16 вересня 1941 р. німці розпочали наступ на позиції Київського УР. Наступного дня вони оволоділи Вишгородом і вийшли до Пуці-Водиці. Зав'язалися бої за Куренівку. Ворогу вдалося досягти околиць міста і у південному секторі КиУР.

18 вересня 1941 р. штаб Південно-Західного напрямку, членом Військової ради якого був перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, отримав на ім'я останнього телеграму з Києва від наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка. У ній повідомлялося, що виникла реальна загроза захоплення столиці України гітлерівцями. Противник прорвав КиУР і вийшов на околиці міста. Війська 37-ї армії відступають, не надаючи гідного опору, в частинах спостерігаються панічні настрої і випадки зради. 41-а, 87-а і 146-а стрілецькі дивізії зазнали в боях значних втрат, не мали резервів, вичерпали артилерійські боєприпаси. У телеграмі зазначалося, що командування 37-ї армії вирішило прориватися з оточення, але чекає наказу головнокомандуючого Південно-Західним напрямом [8, 30].

Протягом 18 вересня 1941 р. залишки 37-ї армії захищали столицю України, стримуючи атаки ворога. Наступного дня німецькі війська увійшли в місто. Ворогу вдалося підійти уздовж правого берега Дніпра до Дарницького залізничного мосту, але його зупинили бійці 4-ї роти 56-го полку НКВС. Відступивши на лівий берег річки, вони підірвали міст. Вранці того ж дня гітлерівці захопили Теличку. Опівдні ворог зайняв територію Києво-Печерської лаври і підійшов до заводу «Арсенал». До 13 години в руках противника опинилося 8 із 9 районів столиці.

19 вересня 1941 відхід радянських військ з Києва був завершений, і в 14.20 підірвали мости через Дніпро. Після відходу 37-ї армії за Дніпро всі кораблі були знищені, а їхні команди влилися у сухопутні війська [17, 248].

Підводячи підсумки останніх боїв за Київ, начальник Генерального штабу ОКХ Ф. Гальдер 18 вересня записав у своєму щоденнику, що радянські війська чинять завзятий опір, і це пояснюється тим, що «Сталін віддав наказ підтягнути до Києва всі сили, щоб утримати місто» [2, 360]. Тим часом у лівобережній частині міста радянські війська ще тримались, і лише в першій половині дня 21 вересня 1941 р. вони залишили останній з районів Києва – Дарницю.

Однак захисників Києва чекали важкі випробування, адже в цей час лінія фронту вже пролягала за 200–300 км на схід. Мало кому з них вдалося вирватися з оточення, значна частина, потрапивши в полон, пройшла через фашистські табори.

Всього, за даними радянської сторони, в оточення потрапило 452 720 осіб, з них 58 895 – командного складу. В оточених з'єднаннях було 2642 гармат, 1225 мінометів, 8038 кулеметів, 305 715 гвинтівків, 64 танки, 2100 автомашин, 300 вагонів боеприпасів. Проте командування і штаб фронту не змогли організувати належного керівництва бойовою діяльністю військ в умовах оточення. Бої в оточенні тривали до 27 вересня. Вихід з оточення проходив неоргані-

зовано, станом на 1 жовтня 1941 р. до своїх військ прорвалося близько 21 тисячі червоноармійців. Багато воїнів загинуло та потрапило в полон, доля останніх була також трагічна [9, 50–57]. В оточенні загинула і велика частина особового складу управління Південно-Західного фронту разом з командувачем генерал-полковником М. Кирпоносом [16, 229].

Ставка фюрера 27 вересня 1941 повідомила про захоплення у полон 665 тис. радянських солдат і офіцерів. Результати боїв за Київ оцінювалися німецьким командуванням як небачений стратегічний успіх. Ще 5 вересня 1941 р. А. Гітлер назвав боротьбу за Київ «найбільшою битвою світової історії» [2, 329]. Пізніше, вже після 1945 року, колишні німецькі генерали і фельдмаршали прийшли до висновку, що боротьба за столицю України, яка в серпні–вересні 1941 р. відтягнула значні сили вермахту з московського напрямку, в кінцевому рахунку коштувала Німеччині перемоги.

На відновлення армій, знищених в оточенні, Ставка змогла виділити зі свого резерву 5 стрілецьких дивізій і 3 танкові бригади. Це дозволило відновити 21-у і 38-у армії. В кінці вересня війська Південно-Західного фронту в складі 40, 21, 38-ї армій та переданої з Південного фронту 6-ї армії організували оборону на рубежі Білопілья, Лебедин, Красноград, Новомосковськ. Командувачем Південно-Західного фронту був призначений Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко, членом Військової ради – М. Хрущов, начальником штабу – генерал-майор О. Покровський.

Катастрофа військ Південно-Західного фронту під Києвом різко погіршила обстановку на всьому радянсько-німецькому фронті, особливо на його південному фланзі. Радянські війська були змушені відмовитися від продовження активних дій, і 27 вересня Ставка ВГК віддала наказ про перехід всіх фронтів до оборони (Директиви Ставки ВГК № № 002373, 002374, 002375 від 27 вересня 1941 р.) [14, 213–214]. Однак

відволікання великих сил противника для проведення Київської операції сприяло зміцненню становища Червоної армії на московському напрямку і значною мірою зірвало розрахунки німецького командування щодо завершення війни до приходу зими [11, 30–33].

Оборона столиці України від німецьких загарбників у 1941 році стала однією з найбільш трагічних і героїчних сторінок війни [13, 29].

ДЖЕРЕЛА

1. Быков К. Величайшая военная катастрофа. Киевский «котел». – М. : Яуза, Эксмо, 2008.
2. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника генерального штаба сухопутных войск, 1939–1942 гг. / [под ред. В. И. Дашичева]. – М. : Воениздат. – Т. 2. : От запланированного вторжения в Англию до начала восточной кампании (1.7 1940–21.6 1941). – 1969. – С. 259–262.
3. Грецов М. Д. На юго-западном направлении (июнь – ноябрь 1941 года). – М., 1965.
4. Дембицкий Н. П. «Мы обязаны разгромить Гудериана» (Наступательная операция Брянского фронта 30 августа – 12 сентября 1941 г.) // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 1. – С. 14–22.
5. Известия КПСС. – 1990. – № 9. – С. 199–200.
6. Исаев А. В. Котлы 41-го. История ВОВ, которую мы не знали. – М. : Яуза, Эксмо, 2006.
7. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознамённого Киевского военного округа: 1919–1969. – К. : Политуправление КВО, 1969.
8. Київ у дні нацистської навали. – К.-Львів : Місіонер, 2003.
9. Лисенко О. Є. Трагедія полону // Воєнна історія. – 2003. – № 5–6. – С. 50–57.
10. Мощанский И. Б. Битва за Киев. 7 июля – 26 сентября. – М. : Яуза, БТВ-Книга, Эксмо, 2008.
11. Нагногий Я. Київська стратегічна оборонна операція (1941 р.) поклала край «Бліцкригу» // Військо України. – 2001. – № 5–6. – С. 30–33.
12. Орловский С., Острович Р. Эрих Кох перед польским судом / Перевод с польского. – М., 1962.
13. Подвиг на віки. Місто-герой Київ. Книга Пам'яті України. – К., 2000.
14. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. / Под ред. А. Н. Грылева. – Вып. 1 (июнь – декабрь 1943 года) – М. : Воениздат, 1968.
15. Сеницын Ф. А. «Сыны ограбленных отцов, спасайте Родину!» // Военно-исторический журнал. – 2010. – №2. – С. 14–19.
16. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1961.
17. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах. Кн.1 / О. Є. Лисенко, В. В. Стецкевич, А. Айсфельд та ін. – К. : Наукова думка, 2010.

ПОСТАТІ

ІВАН ПОЛТАВЕЦЬ-ОСТРЯНИЦЯ – НАКАЗНИЙ ОТАМАН УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА

Юрій КАЛІБЕРДА,

*кандидат історичних наук, завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін ДФ ВМУРол «Україна»,
м. Дніпропетровськ*

Іван Васильович Полтавець (Полтавець-Остряниця) (1890–1957) – український військовий і політичний діяч доби визвольних змагань 1917–1921 років. В історію України означеного періоду він увійшов як історична постать, чия діяльність внесок у справу вітчизняного військового та державного будівництва до сьогодні не мають однозначної оцінки серед дослідників.

Нащадок козацького роду, офіцер російської армії в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.), наказний отаман Українського Вільного Козацтва, український військовий та політичний діяч, консерватор, монархіст-гетьманець, полковник української армії, Генеральний писар гетьмана та ад'ютант Павла Скоропадського, отаман Українського національного козачого товариства,

один із провідних діячів української еміграції, головний претендент на гетьманську булаву – ось неповний список тих посад і титулів, які він отримав протягом свого життєвого шляху.

З іншого боку – честолюбний авантюрист, «самостійницький» елемент, великий український ентузіаст, «попихач» генерала П. Скоропадського, переконаний гетьманець, мегаломан, людина «козацької гордості», – характерний набір епітетів, які залишив він про свою неоднозначну діяльність у спадщину нащадкам на сторінках спогадів учасників тих звияжних подій.

«Іван Полтавець-Остряниця належав до категорії тих небагатьох, – впевнено стверджує сучасний вітчизняний історик Роман Коваль, – які завдяки своїй творчій любові до України, особистій непересічності, пасіонарності були здатні впливати на хід історії» [9, 345].

Такі суперечливі та взаємовиключні поняття в оцінці діяльності цієї особистості та відсутність у вітчизняній історіографії більш повного наукового дослідження щодо його життєвого шляху та військово-політичної діяльності викликають серед дослідників не тільки певний професійний інтерес, але й одночасно вимагають як певної обережності та уваги в залученні історичних документів і фактів, так і більш об'єктивного, повного та неупередженого їх аналізу та оцінки.

З нечисленних історичних джерел та публікацій відомо, що майбутній отаман народився 26 вересня 1880 р. у с. Балакліє під Смілою (за іншими даними у Суботові Чигиринського повіту Київської губернії) [9, 435; 6, 389].

Його сім'я походила з давнього козацького роду з Кубані (за його словами, він був прямим нащадком козацького гетьмана Якова Остряниці). Відомо, що в ранньому віці Іван втратив свого батька, тому вихованням та освітою сина займалась його мати – сільська вчителька [2, 4].

Гетьман П. Скоропадський (1873–1945) у своїх «Спогадах» вказував, що саме мати

*Іван Полтавець-Остряниця.
Київ, 1918*

Івана Полтавця-Остряниці, яка обожнювала свого сина, зуміла закласти в його дитячій свідомості самоуявлення про свої надзвичайні (геніальні) здібності, які у дорослому віці зробили його людиною «дуже високої думки про себе», «схильної до лестощів», що у житті «часто хотіла грати роль ... не по плечу» [16, 82].

У той же час, змалку Іван цікавився історією та культурою України, непогано малював та «володів пером», був чудовим оратором, добре знав і шанував свій козацький родовід, мріяв про військову службу.

Отож, з вибором життєвого шляху у нього не було проблем. Військову освіту він здобув у Єлизаветградському військовому училищі, після закінчення якого певний час служив офіцером у пішому полку на Кубані.

За даними сучасного історика Ярослава Тинченка, у 1914 р. І. Полтавець закінчив Чугуївське військове училище, де був осо-

бистим ад'ютанта генерала О. Астаф'єва (Остапури-Степового) (1867–1923). Згодом служив у 75-му піхотному Севастопольському полку (Гайсин) [11, 345].

У складі цього ж полку брав участь у Першій світовій війні 1914–1918 рр. За словами очевидців, «був видатним офіцером, мав всі ордени, включаючи Георгіївську зброю» [16, 83].

Лютневу 1917 р. революцію штаб-капітан російської армії Іван Полтавець зустрів у Петрограді, куди був відряджений до школи панцерних автомобілів. Активно включився до українського військового руху, за що мав неприємності від свого керівництва і вимушений був залишити російську столицю.

У цей період остаточно сформувався політичний світогляд І. Полтавця-Остряниці – людини правих політичних поглядів з монархічним ухилом, що стояла на позиціях створення незалежної Української держави.

За деякими свідченнями, ще за часи перебування у Петрограді Іван Полтавець з групою солдатів-українців зумів добитися рішення російського уряду про передачу Україні запорізьких козацьких прапорів і клейнодів, отримав їх в історичному музеї та незабаром привіз в Україну [11, 345].

З поверненням на Батьківщину, як досвідчений фронтовик-офіцер і патріот, активно включився до процесу створення української мілітарної сили. Основою майбутньої української армії, на думку І. Полтавця-Остряниці, повинні були стати загони Вільного козацтва, які в цей період самостійно почали виникати в українських селах і містечках. Свою основну функцію ці формування вбачали в охороні краю від анархії, що насувалася з фронту. Об'єднані спільним і вмільним керівництвом з єдиного центру, вони могли стати надійним захистом Української Центральної Ради від зазіхань більшовицької Росії.

Як діяча, що займався питанням організації козацького військового руху, його докооптували до складу Українського гене-

рального військового комітету (УГВК), який очолював С. В. Петлюра. Проте, через свої самостійницькі погляди І. Полтавець-Остряниця так і не знайшов підтримки серед більшості його членів – представників українських соціалістичних партій, вороже налаштованих до ідеї створення регулярного українського війська.

Найбільш повно організаторські здібності Івана Васильовича на цьому відповідальному пості проявились під час підготовки та проведення з'їзду Вільного козацтва, що відбувся 3-7 жовтня 1917 р. в Чигирині. Історичне значення цього з'їзду полягало у тому, що саме на ньому відбулось остаточне організаційне оформлення Вільного козацтва як політичної та військової сили.

На початок жовтня 1917 р. до Чигирина прибули тисяча делегатів, що представляли 60 тис. організованих членів Вільного козацтва Київщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Херсонщини, Кубані [4, 102]. Із самого початку роботи з'їзду відчувався вплив самостійницьких партій.

Павло Скоропадський стверджував, що саме І. Полтавець-Остряниця був безпосереднім організатором цього з'їзду, до останнього моменту приховуючи від соціалістичного керівництва Центральної Ради день його відкриття, щоб вони не встигли вплинути, або навіть зірвати його роботу [16, 83].

Яків Водяний, делегат від Смілянщини, згадував, що у Чигирині «звертав на себе увагу молодий старшина в однострої кубанського козацького війська. Пізніше на засіданнях з'їзду я довідався, що то був п. Полтавець з доточеним до нього псевдонімом «Остряниця» [2, 5].

Відкриваючи з'їзд, І. Полтавець-Остряниця сформулював його завдання: планомерне створення козацької організації, яка, базуючись на принципах сучасного козацького устрою, переросла б у боєздатне національне військо.

З'їзд прийняв «Статут» і «Програму» Вільного козацтва, у яких провідне місце посіли питання державотворення і розбудови національних Збройних Сил.

В останній день роботи з'їзду були проведені вибори керівництва Вільного козацтва – Генеральної козацької ради. Іван Полтавець-Остряниця, відмовившись від запропонованої делегатами з'їзду високої посади отамана Вільного козацтва, несподівано висунув на неї кандидатуру командира 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського, а почесним отаманом запропонував обрати Голову Української Центральної Ради професора М. С. Грушевського (1866–1934), після чого їх було вибрано одногосно [1, 12].

Цією своєю дією Іван Васильович з одного боку намагався використати популярність М. Грушевського і значно послабити негативний вплив Генерального секретаріату, очолюваного В. Винниченком (1880–1951), на процес організаційного оформлення Вільного козацтва як збройної військової формации українського народу, з іншого – це був перший далекоглядний крок до встановлення міцної влади в Україні в особі майбутнього гетьмана Павла Скоропадського. У цій ситуації показовим є той факт, що їх виконавець не питав згоди на це у жодного з цих діячів, а з генералом П. Скоропадським на той момент не був навіть і знайомий.

Отже, підсумком роботи з'їзду стало обрання Генеральної ради Вільного козацтва. Отаманом усього Вільного козацтва України було обрано П. Скоропадського, наказним отаманом – І. Полтавця-Остряницю, генеральним писарем – В. Кочубея, генеральним обозним – Тонковида, генеральним суддею – М. Левицького, генеральними хорунжими – д-ра І. Луценка, С. Гризла і Шаповала, генеральними осавулами – Шомовського, Шендрика і Кіщанського та ін., у загальній кількості 12 осіб. Організаційним осередком козацтва було визначено Білу Церкву [16, 339; 17, 294; 8, 380].

Повідомлення про з'їзд Вільного козацтва в Чигирині та обрання його отаманом Павла Скоропадського в Центральній Раді зустріли неприхильно, проте, як і очікував І. Полтавець-Остряниця, її лідери вимушені були погодитись з цими рішеннями.

10 жовтня 1917 р. у Києві відбулась знаменна подія в житті Івана Васильовича, яка вирішила його долю на найближчі роки. У приміщенні Генерального секретаріату Центральної Ради він зустрівся з генералом П. Скоропадським, який перебував там у справах свого корпусу. Саме з цього моменту І. Полтавець-Остряниця стає довіреною особою та надійним помічником майбутнього гетьмана, надає йому посильну допомогу та консультації щодо діяльності УГВК та позиції його членів.

10 листопада 1917 р. Іван Полтавець-Остряниця з генеральною старшиною переїжджає до встановленого з'їздом місця постійої Генеральної козацької ради – містечка Білої Церкви на Київщині.

Велика завантаженість П. Скоропадського на той час своїми безпосередніми обов'язками у справі керування корпусом примушують Івана Васильовича безпосередньо взяти до своїх рук справу організації та керівництва Вільного козацтва в Україні.

Завдяки надзвичайній енергійності та організаційним здібностям наказного отамана, в короткий термін у Білій Церкві була створена та утримувалась у боєздатному стані козака охоронна сотня, на кошти козаків функціонувала національна бібліотека.

І. Полтавець-Остряниця налагодив та підтримував тісні зв'язки з козацькими отаманами та радами з інших місцевостей України, заохочував і допомагав їм у створенні нових козацьких формувань.

Багато зусиль Івана Полтавця-Остряниці та інших членів Генеральної козацької ради було спрямовано на неприпущення розладу у козацькому русі у зв'язку зі створенням Центральною Радою Департаменту Вільного козацтва на чолі з соціал-демократом П. Певним (1888–1957), який намагався перебрати на себе всю повноту влади над козацькими загонами.

Це призвело до загострення стосунків між Генеральною козацькою радою та керівниками Центральної Ради. Для розгону козацької ради Центральна Рада навіть ви-

слала військові відділи, які 4 листопада 1917 р. зазнали поразки у сутичці з козаками [4, 123].

У свою чергу, Генеральна старшина Вільного козацтва пригрозила Центральній Раді, що в разі повторення її спроби роззброєння козацьких загонів, вона усіма силами вдарить по Києву.

У листопаді-грудні 1917 р. частинам генерала П. Скоропадського вдалося стабілізувати ситуацію на Правобережжі, зупинивши просування збільшовиченого 2-го гвардійського корпусу на Київ.

П. Скоропадський та І. Полтавець-Острянниця вирішили скористатись цими сприятливими обставинами, і, спираючись на війська 1-го Українського корпусу та загони Вільного козацтва, здійснити спробу військового перевороту, підсумком якого повинно було стати усунення від влади Центральної Ради [4, 123].

Для підготовки перевороту були проведені певні заходи: 10 листопада 1917 р. відбувся з'їзд козацької старшини, який вимагав негайного проголошення незалежності України на чолі з гетьманом [7, т. 1, 165]; 15 листопада П. Скоропадський відтягнув свій корпус на лінію Житомир–Вінниця–Жмеринка–Вапнярка; 16 листопада до Білої Церкви переїжджає штаб 1-го Українського корпусу [4, 122-123].

У планах заколотників передбачалося, що Павло Скоропадський мав сконцентрувати свій корпус навколо Білої Церкви і поставити під свій контроль всі шляхи сполучення, які ведуть на Київ. Після цього планувалось в ультимативній формі вимагати від Центральної Ради передачі влади командувачу 1-го Українського корпусу.

17 листопада 1917 р. у Козятині відбулась нарада генерала П. Скоропадського з кошовими отаманами Вільного козацтва, на якій було вирішено всіма силами вдарити по збільшовичованих фронтових частинах, що просувались у тил. Передові загони Вільного козацтва після закінчення вдалої операції по роззброєнню більшовиків на

ст. Вінниця, розвиваючи свій стратегічний успіх, 8 грудня 1917 р. були вже на підступах до Києва [3, 205–206].

Переворот планувалось завершити того ж дня. І. Полтавець-Острянниця навіть підготував текст промови П. Скоропадського, яку той мав проголосити перед членами Центральної Ради.

Проте, прибувши до Києва, генерал П. Скоропадський в останній момент відмовився від участі у заколоті, мотивуючи це тим, що його треба перенести на більш сприятливий час [4, 123]. Мабуть, однією з вагомих причин тієї відмови майбутнього гетьмана було і значне перебільшення його помічником загальної чисельності та реальних бойових можливостей Вільних козаків, на допомогу яких розраховували заколотники [16, 140-141].

Протягом грудня 1917 – квітня 1918 рр. Іван Полтавець-Острянниця майже весь час перебуває з генералом П. Скоропадським. За його наказом організовує і проводить зустрічі з представниками різних політичних і військових кіл, виконує різні доручення, здійснює фінансові операції, відповідає за особисту безпеку майбутнього гетьмана.

У січні 1918 р. на чолі невеликого козацького загону робить невдалу спробу в організації захисту Білої Церкви від наступаючих більшовицьких загонів М. Муравйова (1880–1918). Після цього деякий час переховується на конспіративних квартирах від більшовиків. Згодом, для налагодження зв'язків з лідерами кубанського козацтва, за наказом П. Скоропадського виїжджає у від'їждження на Кубань [16, 114].

Зрозуміло, що така людина, як Іван Васильович, завдяки своїй енергійності та активності не могла не привернути увагу і не потрапити у коло зору спецслужб Німеччини та Австро-Угорщини, війська яких згідно Брест-Литовського договору (1918 р.) зайняли територію України.

Так, В. Солдатенко, стверджує, що німецька військова контррозвідка у березні–квітні 1918 р. «запропонувала відразу трьох

претендентів – П. Скоропадського, І. Луценка та І. Полтавця-Остряниці», яких німецьке командування в Україні потенційно могло використати у своїх цілях на роль гетьмана після розгону Центральної Ради [17, 515-516].

«Полтавець – політичний авантюрист, готовий на всякі комбінації, якщо це принесе йому користь», – таким чином характеризують його тогочасні документи з архівів німецької військової контррозвідки [19].

29 квітня 1918 р. у Києві полковник І. Полтавець-Остряниця на чолі охорони особисто супроводжує П. Скоропадського у приміщення цирку на Всеукраїнський хліборобський конгрес, на якому його було обрано гетьманом України [16, 155].

За часів Гетьманату 29.04.–14.12.1918 р. – Генеральний писар Канцелярії Гетьмана [13, 69]. Цей період життя і діяльності Івана Васильовича Полтавця-Остряниці в історичній літературі висвітлений дуже слабо.

Так, у своїх спогадах командир корпусу Січових стрільців полковник Є. Коновалець згадував, що під час його переговорів з німецьким командуванням у листопаді 1918 року Іван Васильович Полтавець-Остряниця, за наказом гетьмана, без успіху намагався налагодити контакти з повстанськими військами Директорії [10, 304].

Після зречення гетьманом П. Скоропадським влади у грудні 1918 р., І. Полтавець-Остряниця виїхав у Німеччину.

У 20-ті рр. був членом емігрантського руху, очолюваного П. Скоропадським. На еміграції між Павлом Скоропадським, який вирішив відійти від активної політичної діяльності, та його колишнім адентом виникла незгода у питанні організації та керівництва діяльністю цього руху. Проте остаточно їх шляхи розійшлися у 1932 році.

4 вересня 1920 р. в Берліні була відновлена діяльність українського козацтва у формі Українського національного козачого товариства (УНАКОТО), на чолі якого став полковник Іван Полтавець-Остряниця (на цій посаді перебував до 1936 р.) [14, 167].

З березня 1921 р. місцем перебування його штабу стало м. Мюнхен (Баварія).

У Мюнхені він познайомився і підтримував контакт з майбутнім Міністром східних територій фашистської Німеччини А. Розенбергом та з іншими лідерами націонал-соціалізму. Деякий час навіть провів у німецькій в'язниці [11, 53].

У той же час І. Полтавець-Остряниця не цурався будь-яких політичних контактів, аби здобути політичний вплив і заявити про себе як лідера українських національних сил.

Саме в цей період він підтримує тісні зв'язки з російськими монархічними колами. УНАКОТО як політична організація, стояла на крайніх правих позиціях, на формування яких був помітний значний вплив ідеології німецького націонал-соціалізму. Мало свій друкований орган – газету «Український Козак» (Мюнхен, 1923–1924), редактором якого був І. Полтавець-Остряниця.

Проте всі намагання голови цієї організації створити козацькі групи у Німеччині протягом 1923–1925 рр. виявились марними. Нечисленні осередки Українського національного козачого товариства діяли головним чином на українських землях (переважно на Волині), окупованих Польщею. На початку 1930-их рр., у зв'язку з посиленням польського окупаційного режиму всі вони практично повністю припинили своє існування.

Роман Коваль у своїй книзі «Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії» (Київ, 1998), спираючись на неопубліковані мемуари чекіста П. Пташинського, наводить маловідомі факти з життя козацького отамана того періоду. Йдеться про те, що начебто Іван Полтавець-Остряниця у 1920–1921 рр. нелегально повернувся до України, сформував партизанський загін та воював проти більшовиків у Холодному Яру [9, 356–357]. Але ці свідчення не підтверджуються іншими історичними джерелами.

З часом УНАКОТО набирає більш чітких форм. Її голова веде активну диплома-

тичну та організаційну роботу в Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині, Німеччині, Великобританії, Естонії, Фінляндії, Ватикані, Болгарії, Марокко. Українське національне козацьке товариство на той час організаційно складалось з 8-ми кошів, у яких за перебільшеними даними нараховувалось до 40 тис. осіб.

На чолі козацьких формувань стояли відомі українські військові діячі часів визвольних змагань 1917–1921 рр. – адмірал В. Савченко-Більський, генерал І. Волошин, полковник П. Мінченко, отамани З. Дорошенко, Н. Тадіїв та ін. У козацькому русі було чимало і членів Організації Українських Націоналістів (ОУН) [9, 360].

Завдяки зусиллям І. Полтавця-Остряниці, УНАКОТО була підпорядкована Всеукраїнській націонал-козацькій раді (ВУНКР), до якої входили представники різних кіл української еміграції [9, 360].

Підступне вбивство Симона Петлюри 25 травня 1926 р. у Парижі радянським агентом С. Шварцбартом посилювало боротьбу за лідерство у лавах української еміграції. 1 липня 1926 р. був виданий Універсал «До українського народу», в якому Іван Полтавець-Остряниця оголошував себе прямим наступником Головного Отамана, Гетьманом і Національним Вождем всієї України [9, 360].

Але такі амбіційні замашки самопроголошеного гетьмана призвели тільки до кризи та занепаду очолюваної ним організації і, як наслідок, відтоку значної частини її членів. У той же час, активність лідера УНАКОТО привертає увагу німецької, польської та радянської спецслужб [11, 55; 5, 6; 12, 223; 19, 171]. Відбувається помітне його зближення з німецькими колами [15, 171].

Остання відчайдушна, але безуспішна спроба по відновленню козацької організації у формі Українського національного козацького руху (УНАКОР) була зроблена І. Полтавцем-Остряницею на початку 1930-х рр. Саме в цей період він виступає з ідеєю створення груп Вільних козаків у рядах вермахту.

23 травня 1935 року І. Полтавець-Остряниця звертається до А. Гітлера з листом, в якому виступає з пропозицією надання своєї організації в розпорядження Німеччини на умовах дотримання нею союзницьких щодо України вимог Брест-Литовського мирного договору [11, 54–55; 5, 5–6].

На думку дослідника В. Косика, саме ця заява голови УНАКОР стала приводом для засудження у квітні 1937 р. польським судом у Луцьку групи з 44-х його однопартиїців на чолі з І. Волошином за звинуваченням у державній зраді [11, 55].

І хоча цей суд з самого початку і до кінця був інсценований польськими спецслужбами і мав явно виражений провокаційний характер, розповсюдження інформації у польській та міжнародній пресі про «фінансування» Берліном діяльності організації І. Полтавця-Остряниці остаточно підірвало авторитет її лідера в українських еміграційних колах.

У 1936–1942 рр. І. Полтавець-Остряниця – отаман Українського Вільного Козацтва (УВК) Українського Національного Козацького Руху.

У 1942–1945 рр. – отаман Запорозької Бригади Українського Вільного Козацтва Української Національної Армії (УНА), але активною політичною та військовою діяльністю у цей час не займався. Помер у Мюнхені у 1957 році.

ДЖЕРЕЛА:

1. Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 рр. – Біла Церква, 1923. – 29 с.
2. Водяний Я. Українське Вільне Козацтво та його з'їзд у Чигирині 3. Х. 1917 // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 10. – С. 4-7.
3. Водяний Я. Виступ Вільного Козацтва проти москалів на ст. Вінниці (Уривок спогадів) // За Державність. – 1935. – № 5. – С. 202-206.
4. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів : Кальварія, 1997. – 288 с.
5. Гунчак Т. У мундирах ворога. – Київ : Час України, 1993. – 208 с.
6. Довідник з історії України. У 3-х т. / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – Київ: Генеза, 1993-1995. - Т. 2. (К-П). – Київ : Генеза, 1995 – 440 с.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. У 2 т. – Ужгород, 1923–1930. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1923. – 437, 21 с.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатівич Б., Стефанів З. та ін. – 4-е вид. змін. і доп. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
9. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – Київ : «Правда Ярославичів», 1998. – 616 с.
10. Коновалець Є. Спомини й уваги // Історія січових стрільців 1917-1919. – Львів, 1937. – С. 287–346.
11. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
12. Колпакиди А. И., Прохоров Д.П. КГБ: Спецоперации советской разведки. – Москва : «Олимп», «Издательство Астрель», «Издательство АСТ», 2000. – 624 с.
13. Монкевич Б. Організація регулярної армії Української Держави 1918 року // Україна в минулому. – Київ : Львів, 1996. – С. 68–111.
14. Савчук О. Гетьманський рух у Польщі у 1920-30-ті рр. // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873-1945. – Київ : Академпрес, 1993. – С. 167-175.
15. Селешко М. У кігтях гестапо. – Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 224 с.
16. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 рр. / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т східноєвроп. дослід.; Ін-т ім. В. К. Липинського; Редкол. : Пеленський Я. (гол. ред.) та ін. – Київ; Філадельфія, 1995. – 490 с.
17. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – Київ : «Либідь», 1999. – 976 с.
18. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1.: Наукове видання. – К. : Темпора, 2007. – 535 с.
19. Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДАВО України). – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 67.

ЗАПРОШУЄМО ДО ДИСКУСІЇ

РОЗДУМИ ПРО БИТВУ НА СИНІЙ ВОДІ

Відкритий лист Президенту Міжнародного благодійного фонду
«Україна-ЮНЕСКО» Юрію Єханурову

*Можна просити мене померти
за свою батьківщину,
але ніхто не змусить мене
про неї брехати.*

Шарль Луї Монтеск'є.

Шановний Юрію Івановичу!

Пише Вам Микола Дорош із Вінниччини. Насамперед про себе. Народився 1 січня 1951 року в селі Воронівці Уланівського (нині Хмільницького) району. У 1976 році закінчив історико-філологічний факультет Вінницького педінституту. Працюю директором загальноосвітньої школи у Воронівцях. Автор тридцяти книг на історичну та краєзнавчу тематику. Член Вінницької філії дослідження історії Поділля інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському Національному університеті ім. І. Огієнка. Почесний краєзнавець України. До творчої біографії можу додати й те, що у 2007 році на Всеукраїнському конкурсі з теми Голодомору зайняв перше місце в Україні за книги «Зламани колоски» і «Чорні покоси» і був відзначений Президентом України спеціальним дипломом. У 2010 році на Всеукраїнському конкурсі «Українці в світі» зайняв перше місце за книги «Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли» та «Воронівці – моє рідне село» і також був відзначений спеціальним дипломом фундатора Петра Ющенка. Тема Синьоводської битви є для мене надто важливою, не тому лише, що це історія мого рідного краю, а тому, що є актуальною для всієї України. Тому я хочу поділитися з Вами думками щодо проведеної Вашим фондом 2 листопада ц.р. у Києві наукової конференції.

Щиро вдячний Вам, що згуртували прекрасний колектив воєнних істориків-дослідників-патріотів, які трудяться над висвітленням білих плям нашої, сфальсифікованої навмисне попередніми ідеологіями, минувшини.

Не сумніваюся, бо твердо переконаний, що розв'яжеться також проблема локалізації місця Синьоводської битви. Єдина засторога – не стати на бік хибних, бездоказових і поверхових тлумачень. Інакше така позиція одним розчерком перекреслить хороші попередні напрацювання, і можна миттєво впасти в очах нинішніх і майбутніх поколінь. Також не гоже гаяти час. Він летить дуже швидко, а роботи надто багато.

З перебігу конференції, а також з того факту, що не було прийняте на конференції, як її підсумок, досить виважене, доречне і науково вірне звернення до наукової громадськості, підготовлене доктором історичних наук, професором Сергієм Литвиним, я зрозумів, що ситуація не є простою. Коли питання локалізації відкласти до весни, то й тоді будуть «дослідники», які ще не визначилися з місцем битви. Знаєте, можна «забалакати» будь-яку проблему, а конкретики не внести. Говорильня без аргументів нам не потрібна.

На весняну конференцію треба виносити інші завдання щодо поглибленого вивчення проблем Синьоводської битви. Також треба працювати щодо створення міжнародного туристичного маршруту «Шляхами Ольгерда», створення туристичної інфраструктури, створення меморіального комплексу, музеїв, упорядкування могил. Для цього вилучити місця, де знаходяться могили, із сівозмін, заборонити обробіток ґрунту на місцях поховань тощо. Обов'язково треба буде крім всеукраїнського організаційного комітету створити такі ж оргкомітети на місцях, намітити конкретні заходи і т. ін. Знаю, що фахівцям треба буде багато попрацювати над виготовленням пам'ятних нагород, ювілейних монет, значків, марок, конвертів, грамот, плакатів, листівок, буклетів та іншої сувенірної продукції. І це все прийдеться робити невідкладно, тобто крок за кроком просуватися вперед, а не переливати знову, як кажуть, з пустого в порожнє про локалізацію.

Так, нам доводиться вирішувати задавлені проблеми, які перейшли до України ще з минулих століть, і, щонайперше, пов'язані з правдивим трактуванням історії. Тому-то так важко все дається. Замість того, щоб діяти у справі майбутнього ювілею, дослідники з Кіровоградщини «товчуть воду в ступі». Їх неконструктивні, нелогічні і хибні доводи позбавлені будь-якої наукової бази. Але вони не хочуть визнавати свої помилки.

Я хотів би коротко звернути Вашу увагу на хибність деяких їхніх позицій. Як стверджував Фелікс Шабульдо, нинішнє селище Торговиця на Синюсі носило раніше назву Малі Торговиці. І це кіровоградським дослідникам відомо. Чому ж тоді цієї обставини ніхто не враховує? Адже колишня назва прямо вказує, що десь тут у басейні Богу були й Великі Торговиці, або просто Торговиця.

Дивує те, яке взагалі відношення має Торговиця на Синюсі до битви 1362 року на Синій Воді? Де, в якому документі, першоджерелі написано, що подія відбулася саме в цих Торговицях на Синюсі? Що між ними може бути спільного, крім подібної назви? Ніде, в жодному документі цього не відбито! Наголошую, у жодному! З таким же успіхом ми можемо говорити, що Торговиця на Стиру (поблизу Луцька) має таке ж відношення. Бо й віддаль до Богу (Західного) також складає 70 верст, як в «Хроніці...» М. Стрийковського. Давайте не будемо сліпо трактувати чужі застарілі погляди, а досліджувати й аналізувати кожен історичний факт чи аргумент. Лише тоді буде рух уперед.

Якщо ж науковець із Кіровограда Ірина Козир переконана, що у Торговиці на Синюсі відбулася битва у 1362 році, то зразу ж виникає резонне запитання, а де тоді знаходилася Торговиця на Богу, згадувана М. Стрийковським у його «Хроніці...»? Чому під свої постулати пані Козир хоче перекроїти «Хроніку...» М. Стрийковського? Чому ж саме там,

на яких підставах, дано дозвіл на проведення розкопок, а не на місці битви, згідно того ж М. Стрийковського? Чому підставлено під удар НАН України у цій темі?

Шановний Юрію Івановичу! Я, як дослідник, абсолютно нічого не гіперболізую, не придумую. Маршрут походу русько-литовських військ я підтверджую відповідними документами, опираюся на праці відомих і знаних науковців. Під час дослідження ставлю себе на бік прихильників Синюхи, як місця битви, глибоко аналізую все, що можна пов'язати з цим регіоном, і, в кінцевому результаті, не можу віднайти нічого, що підтверджувало б місце битви на Синюсі. Нині ми ясно бачимо, що кіровоградці взагалі не мають жодних доказів.

На конференції наукової полеміки, на яку ми всі так очікували і сподівалися, нічого не прояснилося. Це дуже прикро. Пані Козир говорила про все, а конкретно до теми локалізації – нічого. Навіть не досліднику і не науковцю відомо, що карти, які вона демонструвала, писалися з позицій Великопольщі чи Великоросії, на угоду правлячих кіл, під потрібну політичну ідеологему. Отож демонстрація карт, ким би вони не були складені, є надто непереконливим аргументом щодо місця битви.

Ніщо так не говорить про аргументованість доводів, як документальні факти із першоджерел. Вони, і лише вони дають підстави науковцям стверджувати чи відкидати наведені аргументи у доведенні будь-якої події. Щодо локалізації битви у виступі пані І. Козир, повірте, – фантазія без жодного документального підтвердження. Немає логіки і у трактуванні монет. Хто, коли, з якою метою їх заховав? Невідомо. Олексій Брайченко у своїй статті «Синьоводська проблема: перспектива комплексних краєзнавчих досліджень» пише, що татарські монети датуються 1290–1360 рр. Зауважте, він стверджує, що монети були не тільки татарські, але й так звані празькі гроші Вацлава II, Іоанна I, а також Карла I від 1346 по 1378 рік. А п. Козир стверджує, що монети були заховані напередодні битви 1362 року. Монети не можуть бути вагомим аргументом у справі локалізації битви. Це потрібно зрозуміти і визнати.

Прикро, що Інститут історії України НАН України займає у цій дискусії споглядальні позиції. Невже їх не хвилює ця визначна подія історії України? Мабуть, думають, що нехай науковець Козир доводить краєзнавцю Дорошу, що все, що він написав, є фантазією, а от печі-тондири, чужі карти, монети, кераміка, залишки бані і т.п. підтвердять, що на Синюсі була битва 1362 року.

Проте, аналіз напрацювань за результатами багаторічних археологічних розкопок на Кіровоградщині не надає будь-яких аргументів і доказів, що там була не те що битва, а навіть невеличка військова сутичка.

Археологія є допоміжною історичною дисципліною при визначеності всього комплексу дослідження проблеми. Археологічних даних на Вінниччині щодо локалізації битви 1362 року поки що немає. Розкопки тут не проводились. Тому аналіз літописних та історіографічних джерел має тут головну роль у локалізації місця вікопомної битви. Не домислами, не фантазією, не вигадками, а документальними джерелами підтверджуються всі мої гіпотези.

І кількість доказів на користь Синюхи невпинно зростає. Торговиця на Синюсі взагалі ніяк не вписується в канву походу русько-литовських військ. А ідентифікація Торговиці з Веницею докорінно переконує, що події дійсно відбулися на півночі Поділля. Це підтверджують першоджерела, могильники, залишки зброї, топоніміка і гідроніміка Присниводдя, фольклор.

А що є у прихильників трактування Синюхи як Синіх Вод? Вони говорять про глиняні печі – тондири, уламки керамічного водогону, залишки цегляної бані (типу hamam)

та ін. А ще є карти з ідеологічною начинкою, набір монет. Все це навіть не наближається до наукової локалізації битви.

Звичайно, є у прихильників Синохи одна стара Великопольська чи Великоросійська вказівка, що Сині води – це Синоха. І цим все сказано. Ось тому вони твердо тримаються цього постулату. Ми бачимо, що на цю бажану думку-версію минулих ідеологем виділялися кошти і видавалися дозволи на археологічні розкопки. Вони не принесли ніяких підтверджень битви, натомість дали можливість без доказовості й аргументованості, а лише за бажанням, локалізувати місце битви. А де ж історичні методи, способи дослідження? Їх не цікавить правдива, реальна історія. Вони заціклені на своєму маловартісному, бездоказовому і на сто відсотків хибному твердженні.

Наука не може, не має права йти на повідку неправди і підтасовки, хибності і фальші, на повідку бажань і намірів! Адже очевидно, що згадані карти, написані з великодержавних позицій, аби заявити про територіальні засяги Великого князівства Литовського, а відтак й Великопольщі. Крім того, у картах є багато неточностей і помилок. Наприклад, що Хмільник стоїть не на Південному Бугі, а на Случі, тобто належить до басейну Прип'яті, що містечко Уланів теж належить до цього басейну, що Снивода витікає за вододілом, що є повним абсурдом. Хіба можна вірити таким картам?

Або ще візьмемо, наприклад, карту польського географа і хроніста Бернарда Ваповського (1475–1535). На ній бачимо у мікріччі Синохи і Південного Бугу (а не на річці) стоїть населений пункт без назви. Вже на карті Меркатора за 1594 рік це поселення складачами було трансформоване у місто з назвою *Synopouda*. Напрошується висновок, що річка Синоха і поселення Малі Торговиці носили іншу назву, ніж Синя Вода, і є різними географічними об'єктами. А карта Г. Біплана вже називає Синоху і Торговиці. Не названо ж їх річкою Сині Води і градом Синя Вода?

Проте, п. Козир твердо вірить картам європейських складачів. Але не вірить карті «Українські землі в складі Польсько-Литовської держави перед 1569 роком», поданої в праці М. Грушевського. На ній Снивода названа – Синя Вода, а Синоха – Синохою, бо назви своєї не змінювала. Жоден науковець не спростував цієї мапи. Вона є глибоко науковою і затребуваною для вивчення історії України в литовсько-польську добу. Можна ще і ще аналізувати давні мапи, але чи потрібно? Вони є допоміжними історичними джерелами. Європейці їх часто сліпо копіювали з одного видання в інше, а тому не слід перебільшувати їх значення.

Пані Козир стверджує, що місто Торговиця загинуло внаслідок великої пожежі. Але якої пожежі? Науковець кидає тінь на пожежу, пов'язану з Синьоводською битвою. Але, ні! і ні! Ольгерд не був загарбником, не палив, не руйнував міст і сіл, у т.ч. й Торговиці. Литовці були бажаними на терені України, адже вони «старини не рушали, а новини не уводили», «старалися в усьому приноровитися до місцевих традицій і звичаїв», приймали нашу релігію, мову, закони, тобто «українізовувалися».

Пожежа могла бути у XV столітті, коли було зруйноване звенигородське укріплення, через яке оборонна комунікація між Каневом і Черкасами стала неможливою. Пожежа могла статися і під час походу Вітовта на південь і Крим 1397 року. Більше того, читаємо у «Хроніці...» Стрийковського «*вони звільнили Торговицю*». Не сказано ж «зруйнували, спалили, знищили». Тож навіть придумувати те, чого не було? Пані Козир, як науковець, що займається вивченням історії цього села, повинна науково довести, коли ж були спалені Торговиці і ким? А якщо Ольгерд був таким жорстоким завойовником у придуманій «Торговицькій битві», то нехай дослідниця покаже могили сторін, де покояться останки тисяч воїнів та захисників міста. Де це все? Немає. І не може бути, бо битви там не було!

Цікаво ще, коли ж Торговиця була градом Синя Вода, а Синюха – річкою Сині Води? Де це документально зафіксовано? Нехай скаже науковець Ірина Анатоліївна, наведе конкретну дату, джерело. Чому вона взагалі не хоче обговорювати хід битви на Синій Воді? Та тому, що ніяких вагомих конкретних фактів і аргументів навести не може! Що вона викопала, те й показала. А відтак почала вибудовувати фантастичну версію про пожежу, битву у Торговицях тощо. Але ж у Торговицях на Синюсі навіть локальної битви не було у 1362 році. Це поселення взагалі не входило в зону інтересів Ольгерда у цій кампанії. Більше того, Мацей Стрийковський прямо вказує на Торговицю на Богу, а не на Синюсі. Тож ще раз повторюся: навіщо перекручувати «Хроніку» Мацея Стрийковського, підтасовувати його текст під свої домисли, свою фантазію?

Малі розміри загадкової річки Снивода (Синьої Води) стали причиною того, що складчі тогочасних карт легендарну назву перенести на більшу річку – повноводнішу Синюху. Вважаю, що саме так сталася ця прикра помилка. Але робити й надалі цю безпідставну й бездоказову прив'язку битви до Синюхи буде хибно і не виправдано. Береги Сниводи, а не Синюхи, чисельними могилами увічнили безсмертний подвиг наших попередників у боротьбі з татарами у вересні 1362 року. Неправдою, фальсифікацією, різними перекрученнями не вдасться забрати з берегів легендарної Сниводи отой подвиг і перенести його в інше місце. Ми не маємо права нехтувати святими могилами воїнів, що знайшли свій останній прихисток тут, на території Присниводдя. Отож, не нехтуймо подвигом героїв, пам'ятаймо їх, адже вони вперше завдали могутнього удару татарським військам у боротьбі за визволення з-під чужоземного ярма нашої землі, вони боролися і полягли за свободу і волю. Нині десятки тисяч тлінних решток воїнів тої чи іншої сторони чекають свого пошанування у проведенні спільної молитви, панахиди, возвеличенні у слові, в християнських проповідях, в пам'ятниках, нарешті. Могили їхні ніхто не доглядає, вони в більшості розорані, не впорядковані, занедбані й забуті.

Все ж наступні покоління дослідників, якщо не ми, візьмуть під сумнів ці «наукові покручі» і неодмінно дошукаються істини, правди. І тоді багатьом «науковцям», або їхнім нащадкам, буде соромно за свої компіляції.

Це треба визнати, відчувати всім серцем і душею. Тому застерігаю: не спотикаймося на рівному місці, не йдімо у глухий кут. Не відкидаймо напрацьовань класиків: Антоновича, Грушевського, Крип'якевича, Полонської-Василенко тощо, які вже майже сторіччя тому відкинули стару заяложену нашаруваннями ідеологему про те, що, начебто, битва сталася на Синюсі, яка була Синіми Водами.

Ще 9 квітня 2009 року журналіст Андрій Задубний у газеті «Народна армія» помістив статтю «Ми проти «білих плям» на Синіх Водах», де він цитує ваші, пане Юрію, слова: «Сьогодні ми вивчаємо питання історії України, яка, на жаль, писалася за межами нашої держави. Будь-який народ, будь-яка нація починається, в першу чергу, з того, що вона досконало знає своє минуле. Сьогодні ми повинні врешті-решт чітко усвідомити місце України у світовій історії. Не так багато країн світу можуть похвалитися такою багатою історією. Пишатися нею і продовжувати славні традиції – це святий обов'язок кожного громадянина України. А сьогодні давайте спокійно, без політики, віддамо належне історичному значенню битви на Синіх Водах і тим подіям, яким вона посприяла. Очевидно, що вона є частиною нашої воєнної історії і Міністерство оборони України дуже зацікавлене в тому, щоби знати воєнну історію та героїчні подвиги своїх попередників, які перемогли у багатьох битвах».

Дійсно, і Польща, і Московія робили все, аби викреслити з пам'яті народу переможну битву, знівелювати її значення. Але чи ми, українці, насправді хочемо знати правду ми-

нувшини України? Коли навіть деякі науковці зневіряються у своїх же твердженнях щодо Синьоводської битви. Так, зокрема, в інтерв'ю білоруському краєзнавцю В. Тимошенку Фелікс Шабульдо заявив: «А чи була битва взагалі?!» Видно, науковець зрозумів певну хибність своїх поглядів у цьому питанні, насамперед, щодо локалізації місця битви.

Деякі науковці вагаються, чи треба взагалі шукати місце битви, мовляв, — це даремно витрачені гроші і час. Дійсно, на Синюсі місця битви шукати не треба. Ми про це говорили. Але цим ми піддаємо забуттю святі могили русько-литовських воїнів на Присниводді, іншими словами, викидаємо їх «на смітник історії». Пройде ще трохи часу і на-вмисне викреслені нами з пам'яті могили, які нині ще трішки вивершуються над орними землями Хмельниччини, повністю знівельюються, зрівняються з рельєфом полів. Це буде наша ганьба!

Ми навіть не себе обманюємо, а своїх нащадків — майбутні покоління. Отож, перед світлою і вічною пам'яттю загиблих русько-литовських воїнів, що покояться у забутих, зарослих бур'янами і чортополохом могилах на мальовничих берегах Присниводдя, хоча ще і ще раз усіх застерегти Шевченковими словами: «Схаменіться, будьте люди!»

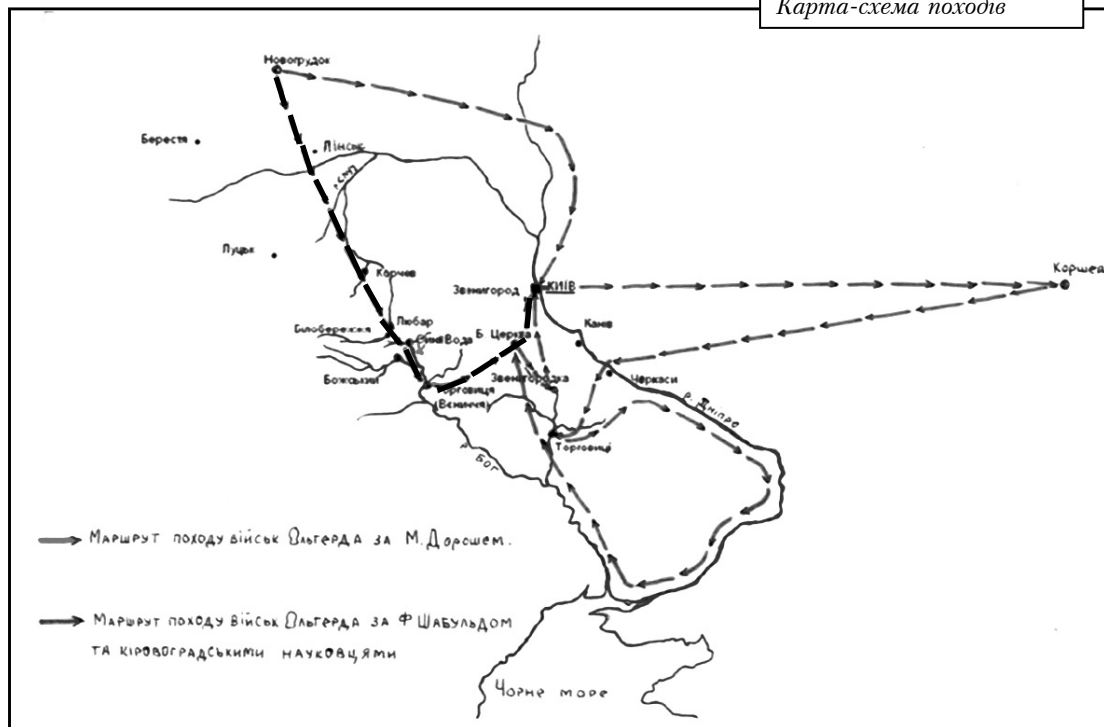
Як краєзнавця, мене завжди цікавило, чому північне Поділля непомірно вабило литовських правителів? А тому, що це була земля, по якій пролягала велика кількість торгових шляхів, магістралей. Це була земля, якою литовці частково володіли ще задовго до Синьоводської битви, а саме з 30-х років XIV століття. Ми бачимо Коріатовичів у ряді поселень на півночі Поділля, зокрема, у Вениччі (Вінниці) та у Бозьку. Василь Коріатович (Веницький), перебравшись у Бозький Острів, почав називатися Василем Бозьким. У гербі Уланова був знак колони на червоному литовському тлі. У пізніші часи землями Уланова володіли також власники з литовським корінням. Наприклад, староста Вінницький Колюмна-Чосновський був також Уланівським старостою. Він заснував села Чеснівка, Колюмна (нині Колибна). Володарями Уланова були шляхтичі Синявські. Вірогідно, що своє прізвище шляхтичі взяли від переможної битви на Синій Воді 1362 року. Ця земля їх особливо вабила, тому й заснували у XVI столітті поселення Синяву (нині районний центр Хмельницької області). А що заснували литовці на терені Присинюшшя? Чого вони там билися, перемогли і залишили те місце? Як пов'язане Присинюшшя з Литвою? Де сліди їх перебування?

Наші опоненти надоводять просто фантастичні речі. Наприклад, дослідник О. Чорний наголошує, що Білобережжям, яке згідно «Хроніки...» М. Стрийковського Ольгерд після Синьої Води «повоював», є Правобережжя Дніпра, приблизно від Сули і до впадіння його і Південного Бугу в море.

Тут я хочу навести порівняльну карту маршрутів походу Ольгерда, що показує абсурдність тверджень Ф. Шабульдо, О. Чорного та інших кіровоградських науковців, і надати деякі коментарі.

За твердженнями Ф. Шабульдо, Ольгерд із Києва повів своє військо за 600 км до Коршева на Тихій Сосні. Повернувшись з Придоння, де відбулося завоювання Коршева, Ольгердові сили проходять повз Канів і Черкаси, ще 750 км., через віковий густий, непрохідний Чорний ліс, до Синіх Вод (Торговиці), де відбувається битва. Потім, за Рогозьким літописом, князь веде свої війська Правобережжям до гирл Дніпра і Бугу, так званим Білобережжям, а це ще 650 км. Чого і по що він туди ходив? Кого Ольгерд там шукав? Проти кого мав воювати? Навіщо втомлював і виснажував свої війська на місцевості, де ніхто не проживав?

Далі, начебто, зробивши величезний гак біля Чорного моря, прогулявшись і намандрувавшись, Ольгерд вирішив іти на Білу Церкву (за Стрийковським). Отож і повів через

випалені татарами пусті степи, за 600 км, своє голодне, змучене безперервними походами військо, (а це кінець жовтня – листопад), на північ до Білої Церкви. Встановивши тут своє правління, Ольгерд згадав, що забув зайти у Звенигородку, отож потрібно вернутися до неї. Адже Звенигородка стояла на дорозі до Києва. Чого це місто Ольгердові війська спочатку обминули? Це ж-бо було чимале укріплене поселення. Тож військо з «радістю» здолало ще 100 кілометрів зворотного шляху, опинившись аж у Звенигородці. Чи не є це сумнівним?

Далі нова команда – йти на Київ, аби посадити на стіл Володимира. А це ще 150 кілометрів без битих доріг. Після вокняжіння сина, Ольгерд знову веде своє військо на південь, щоб знову очистити від ординців землі «від Києва і Путивля...» до гирла Дону і Волги, Кафи, Азова і Криму, Таврії і Перекопу.

Твердження О. Чорного про Білобережжя нам теж говорить про сумнівність такого маршруту походів Ольгерда. Ми ще раз переконуємося у хибності твердження п. І. Козир стосовно локалізації місця битви. Адже немає жодного документа XII–XV століть, які вказували б на правий берег Дніпра як на Білобережжя. О. Чорний наводить документи про Білобережжя пізніших часів, тобто XVI–XVII століть.

У мене мова йде про літописне Білобережжя XIII століття – давнє місто на побережжі Случі, неподалік Синьої Води. То хіба О. Чорний не бачить різниці в часі у 3–4 століття?

Погляньмо на карту. Якщо Правобережжя Дніпра вважати Білобережжям, то яким чином Ольгерд пройшов аж до Торговиці на Синюсі з лівого берега Дніпра? Бродів і мостів тут не існувало, це були татарські володіння, і чому ординці дозволили безпере-

шкодно пройти ворогові своїми землями? Від Дніпра і майже до Торговиці на Синюсі тягнулися густі, правічні, непрохідні Чорні ліси. Як через них пройшов Ольгерд, та ще й з великим військом? Чого й за чим він йшов туди, коли ці землі були майже незаселеними? Якщо вважати, що татари були в Торговиці на Синюсі, то Ольгердові й воювати не довелося б. Його сили зайняли б території, заради яких і пішов на війну великий князь.

Невже 66-річний князь Ольгерд взяв собі за мету втомити і виснажити безглуздими переходами своє військо? Хіба міг такий варіант необдуманих походів бути у досвідченого політика і воеводи? Ні! Не водив він свої війська на південь. У цьому не було ніякої потреби. Ольгерд не приєднав, не інкорпорував центральні і південні райони до ВКЛ. Це зроблено було за князювання Вітовта.

Ф. Шабульдо, І. Козир та О. Чорний, посилаючись на Михалона Литвина і його працю середини XVI століття «О нравах татар, литовцев и московитян», наголошували, що автор порівнював Торговицю з Іліоном, тобто Троєю, називав її «торговиською» руїною. Але ж Михалон Литвин не вказує, що це були Торговиці на Синюсі, (тобто Малі Торговиці), він лише наголошує про торговиські руїни, а саме про місце, де раніше було торжище, торговиця. Автор навіть не згадує, що тут у минулому було поселення, тим більше місто, град, він лише говорить про місце. «Это давно покинутое, но весьма удатное место называется ныне Торговитца (Torgovitza)», – пише він. Наголошую, що це було у середині XVI століття. Отож, з цього тексту не можна аж ніяк визначити, що йдеться про Торговиці на Синюсі.

Але шановні опоненти не доводять трансформацію назви Торговиці на Синюсі, не наводять жодних документів, окрім фантазій Ф. Шабульда про Ябгу-город.

Торговиця, про яку згадується в описі Михалона Литвина, очевидно, є зовсім іншим географічним об'єктом. Яким?

Є достатньо підстав вважати, що тією Торговицею є Торговиця на Богу, про що пише й М. Стрийковський.

По-перше, Михалон Литвин написав свою працю у середині XVI століття. Працював він литовським дипломатом у Кримському ханстві і не був професійним дослідником історії. Його твердження тенденційні. Він наступним чином описував про якусь Торговицю, що вона на той час була надто зруйнованою: «Здесь можно видеть памятники, от которых ныне сохранились развалины, подземелья, гроты, мраморные плиты и остатки мощных стен».

По-друге, вінницький дослідник історії В. Д. Отамановський у 1924–1946 роках у своїй праці «Вінниця у XIV–XVII століттях» пише, що в 1430 році вінницький замок здобули і зруйнували татари. У вогні загинули привілеї та «твердості» вінницьких земель.

По-третє, стратегічно важливе розташування, величезні торгові потоки змусили власників території звести у 1558 році на острові Кемпа посеред Богу, неподалік Вениці, на міцних кам'яних, високих фундаментних мурах новий міцний дерев'яний замок. Саме сюди сходилися річкові та сухопутні шляхи зі всіх сторін горизонту – півночі, півдня, заходу, сходу. Тут, на правому березі річки, був досить великий ринок, митниця, розміщені численні купецькі лавки та перевальні складські приміщення. Тут досить швидко з великим розмахом відновилася давня торговиця. Невдовзі саме тут виникло Нове місто, назване Торговицею, окремою адміністративною одиницею, хоча, відповідно, існувало й старе місто Вениця. Економічне життя поселення було зосереджено навколо ринку.

Однак часті напади татар, постійна боротьба з ними призвели до того, що 8 жовтня 1580 року дерев'яна фортеця на Богу повністю згоріла. У полум'ї пожежі загинули всі даровані грамоти, всі надання, привілеї минулих років.

По-четверте, Мацей Стрийковський наприкінці XVI століття, а саме у 1580–1582 роках, пишучи свою «Хроніку...», ще застав залишки згаданих руїн, мури фортеці на Богу, тому й увів їх у свою працю: «...залишки мурів якої ще й нині стоять у гирлі (руслі – поясн. моє) Богу». Цими словами компілятор уточнив місце розташування Торговиці, прив'язавши його до Богу, тобто використав уточнюючу обставину місця. Завдяки цьому нам легше було відшукати давню торгову осаду. Про ті мури йдеться фактично у кожному нарисі про місто.

Саме від того часу Торговиця побіля Венеці, як окрема адміністративна одиниця, перестала існувати. Її назву поглинуло більше і давніше адміністративне об'єднання Венеція. В. Отамановський у своїй книзі пише: «...після перенесення вінницького замку на правий берег Богу 50-х рр. XVI ст. з наказу господарського м. Вінницю перенесено тоді також на правий берег».

Отож резюмую. Торговицею із «Хроніки...» М. Стрийковського виступає тільки і лише Торговиця на Богу. Тобто давня торгова осада у Венеці. Сюди пізніше, у 1598 році, перенесено всі установи із Брацлава, тож Венеція стала столицею Брацлавського воєводства. Всі вулиці граду променями сходилися до ринку і до мосту, перекинутого через острів на лівий берег.

Після неодноразових руйнівних спустошень географічно досить вигідного місця на вигині Богу, литовські володарі, а пізніше й польські, відбудовували торговицю, налагоджували торгівлю, розвій граду невпинно зростав у всіх напрямках. Про Торговицю на Богу було відомо купцям багатьох країн, адже інакше проїхати цією територією на протилежний берег було неможливо. Тому повідомлення Михалона Литвина, а також М. Стрийковського про зруйнування Торговиці і залишки стін, мурів відповідають Торговиці на Богу. Отже, тут існувала адміністративна одиниця з такою назвою, вона пізніше була поглинута більш давньою назвою Венеція.

У 1558 році укріплену твердиню збудовано на острові Кемпа посеред Богу в надії, що зруйнувати міцний замок буде непросто. Однак велика пожежа у жовтні 1580 року знищила замок уцент. М. Стрийковський при написанні своєї праці використав тогочасні назви географічних об'єктів, причому вдало припасував їх до попередньої історії, на що неодноразово наголошували М. Грушевський, Н. Молчановський та інші дослідники.

М. Стрийковський у 1580–1582 роках застав у Торговиці лише залишки фундаментних мурів посеред Богу. Саме це він й описав у своїй «Хроніці...». Дуже ймовірно, що автор компіляції особисто перебував у цьому граді, тут сходилися торгові і комунікаційні шляхи. Тому у «Хроніці» автор веде оповідь подорожі від свого імені. Він пише: «Вони звільнили від татар Торговицю, залишки мурів якої ще й нині стоять в гирлі Богу...» Цим хроніст уточнює, що залишки мурів знаходилися в гирлі (руслі) саме річки Бог, а не якоїсь іншої. Зауважу: не Синюхи. Тому, якби в ті часи була лише одна Торговиця, то автор відмітив би це без уточнюючої обставини місця – «в гирлі Богу». Написав би просто: «Вони звільнили від татар Торговицю», а далі за текстом – «Білу Церкву, Звенигород...». Натомість ми бачимо пряму вказівку на Торговицю на Богу. Таким чином, компілятор надав можливість нам чітко визначитися, яку саме Торговицю він мав на увазі. Щодо Торговиці на Синюсі, то це поселення в часи М. Стрийковського, найбільш ймовірно, носило означення «Мала Торговиця». Тому, за логікою, була десь й Велика, або просто Торговиця. Чи не так?

Саме маршрут походів литовсько-руського війська за наданою нами схемою має чітку реальну логіку, відображає об'єктивну картину Ольгердового шляху у 1362–1363 роках.

Не підлягає сумніву і та обставина, що взяття Ольгердом Києва і посадження на стіл сина Володимира відбулося після Синьоводської битви 1362 року. В. Антонович наголошував: «Вслед за покорением Подолии Киевское княжество должно было, в свою очередь, признать за собой власть Великого княжества Литовского, которого владения теперь окружали Киевщину со всех сторон. Занятие Киева, судя по летописному свидетельству, произошло без борьбы: Ольгерд сместил княжившего здесь сподручника Орды князя Федора, и отдал Киев в управление сыну своему, Владимиру».

За Рогозьким, Никонівським (Патріаршим) літописами та літописом Красинського, похід проліг через Волинь, на Корчев. Біля Корчева був град Білобережжя, а неподалік – град і річка Синя Вода. Все це підтверджується першоджерелами тих часів. Це аксіома!

Маршрут не міг пролягати через Київ, адже цей град був у руках протатарського ставленика князя Федора та ординського баскака, який контролював кожний крок. Якби Київ був місцем збору Ольгердових військ, то князю Федору потрібно було б вести підготовку литовських сил до війни з татарами, чого не міг допустити татарський баскак. Про наміри литовців негайно дізналися б головні татарські сили.

Отже, Ольгерд прийшов до Києва після битви на Синій Воді та після зайняття Торговиці (Вениці), Білої Церкви і Звенигорода (під Києвом). Це відбулося у 1363 році, про що стверджував М. Грушевський, а саме: «... посадження Володимира в Києві, коли б хто хтів це ближше датувати, можна класти коло р. 1363».

Потребує пояснення питання, чому порівняно багато часу пройшло від часу битви до зайняття Києва? Відомо, що згідно давніх військових звичаїв переможці не мали права залишати поле боїща до тих пір, поки не буде похований останній убитий воїн тої чи іншої сторони. На захоронення загиблих воїнів на Синій Воді витрачено набагато більше часу. Битва була досить великою. А ще ж потрібно було, щонайперше, розмістити на лікування ранених воїнів, визначити, куди розмістити табуни коней, верблюдів, тисячі найрізноманітніших повозок, «кошів». Потрібно було зробити запаси їжі на подальші походи.

Вважаю, що дата Синьоводської битви 15 вересня 1362 року, яка значиться в ряді джерел, є найбільш оптимально і логічно вірною. Після невеличкої сутички наприкінці літа у Корчеві, 10–12 днів ховали мертвих, збирали зброю, налагоджували своє управління. Потім йшли 130 кілометрів, до Синьої Води також не менше 10 днів. У середньому, майже 20–22 дні пройшло від взяття Корчева до битви на Синій Воді, адже війська вдень могли проходити не більше 12–15 кілометрів. При цьому один день на тиждень завжди витрачався на перепочинок, приведення до ладу зброї, амуніції, ремонт повозок тощо. Отож, саме ця дата, 15 вересня, буде логічно виправданою.

Твердження про кінець жовтня – листопад заперечуються об'єктивними причинами. По-перше, в цей час вже не було підніжного корму-трави, наступав холод, небезпечний для верблюдів. По-друге, не могли війська від кінця жовтня чи в листопаді долати такі відстані, коли світловий день був надто коротким, а ще за затяжних осінніх холодних дощів, а то і морозів та снігів. Ночівля війська під відкритим небом також не могла бути тривалою. Ці всі чинники обов'язково потрібно враховувати.

Щодо давніх поселень Синя Вода, Білобережжя, Коршев, то їх первісні назви поступово зникали у згадках літописців. Натомість входять у вжиток нові назви. Так з «Хронік» у XV–XVI ст. зникла уже назва річки і граду Синя Вода. Поселення отримало нову назву Уланів, а річка – Снивода. Зникла з ужитку назва граду Білобережжя, а містечко перейменували на Остропіль. Вийшла з ужитку назва граду Коршев, а натомість появилась нова назва Корець.

Проте, уважне вивчення документів дозволяє нам віднайти аргументи для встановлення первісних назв. Так, у В. Ляскоронського читаємо: «...в період володіння цією землею Коріатовичами, татари ще володіли частиною Поділля. Близько місць, де відбулася битва Ольгерда, були відведені місця для поселень татарам». А нам відомо, що Василь Коріатович-Бозький володів Хмельником на Богу. Тут були поселені татари на місці граду Синя Вода, де й виникло поселення уланів із пізнішою назвою Уланів.

У праці О. Брайченка «Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень» на підтвердження Синюхи як Синьої Води, наводиться лист середини XVI ст. кримського хана до короля Сигізмунда – Августа, у якому зазначено: «Которые урочища есть по Богу по реце и по Синей Воде...», і що тут свого часу «Саин-цара (Батия), Езюбека, Чааньбека кочовища были» татари «и до сих часов у тях кишенях есть похованы и тепер тые кешени стоят». І справді, могили (кешени) татарські є у Зозулинцях, Воронівцях, Білому Рукаві. Вони й донині носять назву татарських.

А тепер хочеться торкнутися ще одного аспекту теми. Вважаю, що загальна чисельність військ обох сторін була не більшою 80–100 тисяч воїнів. Адже війна – це не тільки битви, а набір воїнів, їх навчання, озброєння і забезпеченість війська. У поході війську потрібно за собою гнати величезні стада худоби для харчування. Пусті необжиті степи поблизу Синюхи не могли дати потрібну кількість продуктів харчування. А тим більше, якщо вважати, за Ф. Шабульдом, що битва відбулася в листопаді – грудні 1362 року, то чим годували стада худоби, табуни коней?

Тому логічно вважати, що Ольгердів шлях пролягав по багатій на хліб півночі Поділля (Пониззя). Ольгердові війська у Беловежській пущі могли запасти м'ясом диких тварин, яких водилося у достатній кількості. Продуктами русько-литовські воїни були забезпечені і від Любарта, по землях якого проходили війська. Поповнювались запаси продуктів із Торговиці (Вениці) – міста Коріатовичів, де проходила також значна торгова магістраль, яку зайняв Ольгерд.

Твердження кіровоградських науковців та їх прихильників ще раз переконують нас у хибності ймовірного маршруту походу Ольгерда і місця битви. У межах, що їх відводять до завоювань Ольгердом у 1362 році, території Поділля не були приєднані до Литви. Про це писав М. Стрийковський. Аналізуючи його «Хроніку», Н. Молчановський пояснював: «По его словам, до Витовта Литва вообще граничит с Волынской, Подольской и Русской землей, а после Витовта – простирается до Черного моря».

Насамкінець хочеться звернутися до опонентів: не треба власних амбіцій, ми робимо важливу справу по локалізації місця легендарної битви. Ми своєю наполегливою працею довели, що цією вікопомною річкою є Снивода на півночі Поділля. Цим необхідно пишатися і рухатися далі шляхом правдивого висвітлення історії України.

Людська пам'ять про величну переможну битву на Синій Воді (Сниводі) – вічна. Вона без строку давності, і попри все знайде своїх прихильників-правдоборців, які все одно вкажуть на правду, незаявлену хибними домислами і чужими постулатами. Правду про Синьоводську битву не задусити, хоча 650 років це робили, але, попри чужоземні намагання, все ж не вдалося її витравити з людської пам'яті.

Юрію Івановичу, Ви першим в урядових колах підняли це архіважливе питання української історії. Завдяки Вам ще однією «білою плямою» історії стане менше. Але нам потрібно крок за кроком впевнено йти до правди.

Хочуть чи не хочуть цього наші опоненти, але в цьому питанні потрібно завжди дивитися правді у вічі. Брехня, обман рано чи пізно впливуть на поверхню і будуть викинуті народом на сміття історії.

Шановний Юрію Івановичу! Я розумію, що дещо дивно, коли дослідження простого краєзнавця ставлять під сумнів попередні напрацювання маститих науковців. Але мірилом завжди була, є і буде на всі віки правда. З нею – рух вперед, прогрес, оновлення і єднання. Без неї – пітьма, регрес і, вибачте, за висловом Л. Лук'яненка – «забамбулення» нації. А Україні, особливо зараз, надто потрібне єднання. Отож вибираймо!

Хай і надалі Всевишній благословляє Вас на добро і правду!

Сподіваюся на розуміння і підтримку.

Щастя Вам, вашій родині і всій Україні!

*З повагою, Микола Дорош,
член Вінницької філії дослідження історії Поділля інституту історії України
НАН України при Кам'янець-Подільському Національному університеті ім. І. Огієнка.*

Валерій Стрілко
(Мінск)

650-річчя Синьоводської битви
присвячується.

СНИВОДА-РІКА

До краю стис ординський гніт:
Щодня кров, сльози, біль чека
Людей невинних стільки літ...
Сумує Снивода-ріка.

Вже й порятунку годі ждати,
Напевно, доля їх така...
Аж он підходить спільна рать! —
Зоріє Снивода-ріка.

То йде сусіда, князь Ольгерд!
Постережись, Ордо брідка:
Тебе спостигне люта смерть! —
Віщує Снивода-ріка.

Зійшлись, і січа зайнялась;
Велична месників рука...
Живить дружини велет-князь
І дивна Снивода-ріка.

Розбили хтивих, злих катюг.
О, Переможенько лунка!
Міцніє краю вільний дух —
Втішайся, Сниводо-ріка!

...Ти звіку — річка юних снів:
І синьовода, і дзвінка.
Ти звіку — нагад славних днів,
Безсмертна Снивода-ріка!

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редакційна колегія журналу «Воєнна історія» запрошує Вас до активної співпраці!

Журнал розрахований на широкий загал науковців, викладачів воєнної історії та всіх, хто цікавиться українською історією. Він надходить до найвідоміших бібліотек країни, наукових установ і навчальних закладів.

До розгляду приймаються статті державною мовою загальним обсягом не більше 10 машинописних сторінок (формат А4, кількість рядків на сторінці – не більше 29, кегль – 14, друкування з одного боку аркуша).

Рукописи слід подавати у роздрукованому і електронному вигляді; вони мають супроводжуватися інформацією про автора (авторів): військове та вчене звання, науковий ступінь, прізвище, ім'я та по-батькові (повністю), місце роботи та посада, яку обіймає автор, адреса для листування, номери телефонів, факсів, адреса електронної пошти, а також **обов'язково додається фото автора (авторів).**

Матеріали можна подавати безпосередньо у редакцію за адресою:

Україна, м. Київ, вул. Грушевського, 1/30, кім. 348,

редакція журналу «Воєнна історія» (телефон головного редактора: (067) 974-15-82)
або представникам журналу в регіонах, адреси яких подані на обкладинці журналу.

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

У науковій статті повинні бути такі елементи:

1. Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у напрямку.

2. Мова публікації – українська.

3. До статті додається перелік ключових слів та анотація обсягом до 1/4 сторінки машинописного тексту (українською, російською та англійською мовами).

4. Усі скорочення при їх першому згадуванні мають бути розшифровані. Використання скорочень у назві та резюме статей не допускається.

5. Фотографії до статті слід підписати на звороті (назва статті, номер згідно з посиланням на них у тексті, підпис до фотографії, позначка стрілкою (-) верху фотографії).

6. Усі рисунки повинні бути підписані та пронумеровані відповідно до посилань на них у тексті.

7. Таблиці повинні мати назву та порядковий номер.

8. Бібліографічні описи посилань у переліку, скорочення слів і словосполучень оформляють відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи (ГОСТ 7.1-84, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, ДСТУ 3008-95).

9. **УВАГА!** Посилання подаються у тексті в квадратних дужках: номер у списку джерел та, через кому, сторінка цитування.

Додаткові вимоги до матеріалів в електронному вигляді:

1. Текстові файли повинні бути у форматі Microsoft Word. Текст слід складати без примусового переносу слів. Абзацні відступи зазначаються при форматуванні, а не шляхом використання пробілів.

2. Таблиці мають бути розміщені у тому ж текстовому файлі.

3. Графічний матеріал (фотографії та рисунки) має бути поданий окремими файлами форматів TIFF або EPS роздільною здатністю 300 dpi – для растрових зображень, 600 dpi – для графічних.

Запропоновані роботи не мають бути одночасно подані для публікації в інші видання або не повинні бути раніше опублікованими.

Відповідальність за зміст матеріалів несуть автори.

Усі наукові статті проходять процедуру рецензування.

Редакція залишає за собою право скорочення і виправлення надісланих статей, їх публікацію у вигляді коротких повідомлень і анотацій.

Не прийняті до публікації матеріали авторам не повертаються.

**Редакційна
колегія.**